

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**Знаки питання в історії України:
Україна на перехресті цивілізацій**

***Збірник матеріалів
V Міжнародної конференції***

Ніжин – 2010

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)0
3 71

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол №6 від 25.02.10 р.

Редакційна колегія:

Бойко Олександр Дмитрович (Ніжин, Україна) – д. політ. н., професор, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Ричка Володимир Михайлович (Київ, Україна) – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник відділу давньої та середньовічної історії України Інституту історії України НАН України;

Самойленко Григорій Васильович (Ніжин, Україна) – д. філол. н., професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Самойленко Олександр Григорович (Ніжин, Україна) – к. і. н., доцент, проректор з науково-педагогічної та методичної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Таран Лідія Валентинівна (Ніжин, Україна) – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Чернега Петро Макарович (Київ, Україна) – д.і.н., професор, завідувач кафедри етнології Київського національного педагогічного університету імені М.Драгоманова.

- 3 71 Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій: Збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції / Упорядник О.Г.Самойленко – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2010. – 185 с.

Науковий збірник містить виклад доповідей і повідомлень, поданих на V Міжнародну наукову конференцію "Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій".

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.

З М І С Т

Акічев Ш.

Голиков – Конотопський "Гайдар"

5

Баранова Н.

Про природу національного в контексті діалогу культур

11

Бобровський А.

Добробут селянства Донбасу у другій половині 1940-х – середині 1960-х років

19

Бучин А.

Опыт аполгии страха

25

Волкова С.

Зміни адміністративно-територіального устрою і структури місцевих рад Донбасу у другій половині 1920-х – 1930-х рр.

31

Гречок Л., Гузій Т.

Україна на шляху інтеграції до європейського союзу

38

Давиденко Ю., Жмака А.

Польські підпільні католицькі організації в період 1939–1944 рр.

42

Делібалтова Ю.

Політика органів НКВС щодо етнічних меншин на півдні України в 20-х роках ХХ століття.

54

Дмитренко Н.

Денаціоналізація процесу культурного будівництва: місце і роль провінційних музеїв північного Лівобережжя (20–30-х рр. ХХ ст.)

57

Дудка Л.

Утворення та діяльність осередків юних безвірників України в 1920–1930-х роках

61

Дудченко Г., Стрикун М.

Політика окупаційної влади щодо сільського господарства України
(на прикладі Ніжинського громадського господарства №66)

66

Івлєва Я.

Заселення сектантами-духоборцями півночі Таврійської губернії
на початку XIX ст.

72

Кондрашов В., Хаєцький О.

Педагогічні навчальні заклади на Миколаївщині
в 60-х рр. XIX ст. – на початку XX ст.

76

Крапив'янський С.

Із історії формування 2-го (7-го гвардійського Ніжинсько-кузбаського)
механізованого корпусу

80

Кушерець Т.

Формування єдності української нації в умовах глобалізації

90

Луняк Є.

Кирило-Мефодіївське товариство в зарубіжних історичних дослідженнях

105

Мартитенко В.

Ідея національного самовизначення в громадсько-політичній думці Білорусі
на початку XX ст.

122

Мисливець А.

Юр'єва Божниця – видатна пам'ятка архітектури XI ст.

135

Редько А.

Входження Західної України до складу УРСР на початку Другої світової війни
в контексті світового суспільно-політичного простору

144

Ростовська О., Желєзко Р.

соціальна і кадрова політика гетьмана Івана Мазепи: інструментарій
державотворення чи забезпечення групових інтересів?

.....
148

Савін С.

Політичний аспект українсько-британських відносин у контексті європейської інтеграції (1991–2006 рр.)

.....

157

Семенова М.

Культурні взаємозв'язки Поліського порубіжжя: на прикладі культурних процесів Чернігівщини кін. ХХ – поч. ХХІ ст.

.....

164

Семенова М., Чонка Т.

Сучасне театральне мистецтво у системі формування культурного рівня українського суспільства

.....

171

Тропина А.

Характеристика периодической печати, как источника по изучению национальной политики коренизации, проводимой советской властью в Крымской АССР в начале ХХ ст. 175

Ярошенко М.

Корупційні правопорушення в органах державної влади підросійської України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття

.....

180

ГОЛИКОВ – КОНОТОПСЬКИЙ "ГАЙДАР"

З Конотопом пов'язане життя багатьох відомих людей, серед них – письменника Аркадія (Голикова) Гайдара. Як виник псевдонім – Гайдар і чому він не залишив справжнього прізвища А.П.Голиков? Голиков походить від прізвища Голик, від *голик* – "віник з оббитими листями", яке означало – "неімуща людина, бідняк, обірванець". З дієслова голитися – "ставати голим, голитися" (діалектне голяк – "гола людина").

Є декілька версій походження цього псевдоніма. Син Гайдара – Тимур у нарисі **"Голиков Аркадий из Арзамаса"** до трьохтомного зібрання творів А. Гайдара (т. 3. М., 1986) писав, що ніколи батько не казав звідки взяв цей псевдонім. Тому Тимур Петрович припускав, що автором версії, яка отримала найбільше розповсюдження, був письменник Борис Ємельянов. Від нього пішло: "По-монгольськи "Гайдар" – "вершник", "той, що скаче попереду". А. Голиков бував у Башкирії і в Хакасії, де імена Гайдар, Гейдар, Хайдар розповсюджені. Тимур Гайдар вважав, що в монгольській мові слова "Гайдар" у такому значенні не існує. Другу версію висунув В. Береза, який звернув увагу, що у Б. Грінченка "Словарь української мови" (т.1. Київ, 1907 с.265), слово гайдарь, означає пастух овец, діалектне з Змієвського повіту Харківщини. Третя версія належить В. Грандовій, яка у нарисі "А. П. Гайдар" /Календарь школьника на 1984 год. (для учащихся 4-6 классов) (М., 1983, с. 5), написала, що комісар полку розповів пораненому Голикову монгольську казку про хороброго вершника Гайдара, російською – "всадник, скачущий впереди". У радянські часи була популярна піонерська пісня "Гайдар шагает впереди" (Слова С. Гребенникова, М. Добронравова. Музика О. П. Пахмутової). Якщо "Гайдар" російською – "всадник, скачущий впереди", то "Гайдар шагает впереди" означає "всадник, скачущий впереди, шагает впереди". Четверта версія, пов'язана з шкільним товаришем Гайдара А. М. Гольдіним, який розв'язував таємницю письменника так. "Вспомним сначала, что в детстве Аркадий учил французский язык. Всегда любил вернуть при случае французское словечко. "Сережа! Завтра – 22 января – мне стукнет ровно без шести лет сорок. Молодость – "Э пердю! Ке фер ?" – написал он С. Розанову. Напомни мне еще, что во французском языке приставка "д" указывает на принадлежность или происхождение, скажем, д'Артаньян – из Артаньяна. Итак: 1923 год, Аркадий Голиков ранен, контужен, болен. Путь кадрового командира РККА, начатый так уверенно, заволокли тучи. Что делать дальше? Как жить? Созревает решение – литература. Тогда и был придуман, найден

литературний псевдоним: "Г" – первая буква фамилии Голиков; "АЙ" – первая и последняя буквы имени; "Д" – по – французски – "из"; "АР" – первые буквы названия родного города. **Г-АЙ –Д-АР**. Голиков Аркадий из Арзамаса. Кстати, поначалу он и подписывался – Гайдар. Без имени и даже без инициала. Ведь имя уже входило частичкой в псевдоним. Лишь когда псевдоним стал фамилией, на книгах появилось: Аркадий Гайдар. Перелистывая подшивку пермской "Звезды" с ноября 1925 по январь 1927 года, когда он сотрудничал в газете, невольно поражаешься объему проделанной им работы: за год с небольшим им опубликованы 13 рассказов, 12 очерков, 4 повести – они печатались с продолжением почти в 70 номерах. Но главный жанр – фельетон: 115 фельетонов подписаны – Гайдар...".

Вперше псевдонім "Гайдар" було використано 7 листопада 1925 письменником у пермській газеті "Звезда" для підпису розповіді "Угловой дом". Під цим прізвиськом письменник і увійшов у класику дитячої літератури ХХ ст. Вершина творчості – його повісті "Тімур і його команда", як і інші повісті й оповідання ("Доля барабанщика", "Бумбараш", "Хлопчись – Кибальчись", "Чук і Гек" та ін.) досі захоплюють дітей. В них юні романтики шукають правди, борються за неї, роблять добро, перемагають зло і утверджують високу мораль. Дія багатьох творів відбувається в Україні. Вони не раз видавалися українською мовою.

Хотілося б поділитися власною "коботопською" версією походження цього псевдоніму. Для цього згадаємо деякі факти життя письменника. Народився 1904 р. Навчався у реальному училищі м. Арзамас. Під час революції захопився політикою і вступив до партії більшовиків. З початком громадянської війни йде на фронт. З березня – 1918 р. ад'ютант начальника оборони та охорони залізниць республіки. У березні – серпні 1919 навчався на Московських (пізніше Київських) піхотних курсах командного складу РСЧА. Навчався Гайдар у Києві, але довелося курсантам служити і в Конотопі. В приміщенні конотопської чоловічої гімназії побудованому 1916 р., знаходились військові курсантські казарми. Цю територію конотопці називали – "артполком". Голиков у п'ятнадцять с половиною років, був командиром 6-ї роти 2-го полка бригади і жив на вулиці Красногирській. Гайдар двічі згадує Конотоп у повісті "В дни поражения и побед". Наш земляк, красзнавець, колишній голова Конотопського міськвиконкому Іван Рябенко досліджував літературні звязки Гайдара з Конотопом. Він написав у газеті "Радянський прапор" у січні 1974:... **У березні 1919 року, прибувши в складі 6-го Київського піхотного полку ім. Подвойського на Україну, Аркадій Гайдар майже ціле літо брав участь в боях проти банд Григор'єва, Струка, Шекери, Тютюника,**

які оперували в різних місцях України, в тому числі в Конотопському, Роменському, Глухівському та інших повітах. Того літа очолювана Гайдаром четверта рота на деякий час була розквартирована в Конотопі. Її п'ятнадцятирічний командир оселився в будинку вчителя географії. Це був, за спогадами Гайдара, "сухенький дідок, в пенсне, з козлячою борідкою". Недавно авторові цих рядків, при допомозі вчителів – ветеранів праці, пощастило точно встановити, що це був Михайло Трохимович Євдокименко, колишній вчитель гімназії по малюванню, який жив разом з вчителем географії Коломійцем Олексієм Васильовичем в його будинку по вулиці Красногірській (тепер Комуністичній) № 65. Будинок зберігся до нашого часу". Рябенко припустився помилки називаючи № роти Гайдара та № будинку в Конотопі, в якому жив Гайдар. Змінилася нумерація будинків на вулиці. Будинки перебудовані і важко знайти "гайдарівський" будинок. Під час перебування у Конотопі Гайдар ходив вулицями міста і згадував дитинство в Арзамасі. Яким був тоді Конотоп? Маленьке робітниче містечко на залізниці, по якій проходили ешелони. Виходила газета "Селянські вісті". Редакція її знаходилась на вулиці, де жив Гайдар.

На Конотопському базарі за свідченням газети "Деревенская жизнь", № 33 (12), за п'ятницю, 20 червня 1919 було повно: масла, молока, яєць, сала, мяса, крупи, зелені. 1 десяток яєць коштував 40 крб., фунт масла – 80 – 85 крб. Селяни мали надлишок 5 – 6 пудів борошна, за які на базарі могли одержати 3 – 4 тисячі крб., а за 5 сотень яєць – 2 000 крб. У продармійському полку ротний командир отримував 830 крб., взводний командир – 665 крб., командир відділення – 500 крб., продармієць – 300 крб. в місяць, добових 20 крб. та червоноармійський пайок. Всіх, хто вступав на службу в продполк звільняли від призову в Червону Армію. Продарміїці силою вилучали хліб по селах, що приводило до селянських виступів. Для агітації населення 14 липня 1919 прибув з Києва агітпоїзд імені В.І.Леніна. 16 липня збори труящих Дубов'язівського цукрово-промислового району визнали необхідним мобілізацію та нещадну боротьбу з дезертирством. 17 липня конотопський виконком постановив ввести 8 годинний робочий день в радянських установах на підставі одержаної телеграми з центру. На початку серпня становище з продуктами погіршало, тому 7 серпня відкрили у будинку на Базарній площі, їдальню для видачі безкоштовних обідів дітям червоноармійців та найбільшого населення. 8 серпня місцева газета повідомляла, що особам, мобілізованим до Червоної армії з 26 травня, надається аванс в розмірі 500 крб. 3

наступом військ Денікіна Конотоп став прифронтовим містом. До Конотопа приїхав і 8 серпня на об'єднаних зборах членів Конотопської міської та повітової організації КП (б) У виступив з доповіддю Лев Троцький. Згідно телеграми Голови губернського комітету оборони на Чернігівщині від 8 серпня 1919 за № 5578 м. Конотоп та Конотопський повіт оголошуються на облоговому становищі. Наприкінці серпня у Кролевеці під керівництвом комдива 46-ї дивізії Ленговського розгорнулося формування другого Конотопського стрілецького полку. Ядром формування був караульний батальйон з Конотопа. Першим командиром полку став В. П. Айдаров, штабс – капітан царської армії. Зверніть увагу, як співзвучне – Айдаров до прізвиська Гайдар. Голиков влітку 1919 проходить військову службу в Конотопі і брав участь у ліквідації селянських виступів. Найцікавіше, що конотопська газета "Правда" за суботу, 23 липня 1919 г. на с. 2. подала повідомлення: "Ромны: в с. Медвежьем советскими отрядами задержаны вооруженные бандиты. Один, по кличке Гайдар пытавшийся бежать, убит". Цей військовий епізод та розповіді жителів про цього Гайдара, могли зацікавити його. На Уралі він писав повість про місцевих "бандитів" – "Лбовщина". Герой повісті – Олександр Лбов, боровся проти царату, захищав простий народ і цим подобався людям. Згадав Аркадій Петрович тоді про Конотоп і вбитого на Роменщині Гайдара. Так з Конотопа входить в літературне життя письменник Гайдар, який з певних причин ніколи не розповідав про походження псевдоніму. Це було небезпечно робити у 1930-ті колишньому червоному командирі, який став відомим дитячим письменником СРСР. Про походження псевдоніма знали у певних колах і це як "домоклів меч" висіло над Гайдаром і тому він так рвався на війну 1941 р.

Гайдар згадував бойову юність та конотопських хлопців і дівчат 1919 р. Він полюбив місто як його любили художник Казимир Малевич та письменник Костянтин Паустовський і увічнив його у "Оді про Конотоп":

Если будет вновь потоп
То не струсит Конотоп,
Конотоп – веселый город,
Конотоп – подтянут, молод.
Конотопец – славный хлопец
Опрокинет стопочку
За любовь свою, за красу свою,
Синеглазую конотопочку.

**Конотоп от песен – тесен
Конотоп всем интересен.
Конотоп волнует кровь
Конотоп-это любовь!
Конотопские женщины свяжут
на могилу душистый веночек
Конотопские женщины скажут
отчего это вмер паренек ?
Ах давайте машину скорее!
Ах везите меня в Конотоп!**

Хто ж ці хлопець – конотопець та синьоока конотопочка? Це одна з таємниць Гайдара. Він бойовим друзям не раз говорив, що "ніколи не розлучався з Конотопом" і що залишилося багато добрих згадок про це "мальовниче українське місто". Останній раз Гайдар був у Конотопі у 1941 р., коли їхав на фронт. Але залишилися вірші та літературні зібрання московських письменників. Там були: Олексій Роскін, Михайло Лоскутов, Семен Гехт, Іван Халтурин, редактор журналу "Пионер" Боб Івантер, Адольф Гольдин, Костянтин Паустовський, Рувим Фраерман, Едуард Багрицький. Хоч серед письменників не було жодного конотопця, гурток називався ім'ям нашого міста, а літературні вечорниці були "Конотопами". Про це згадає і К. Г. Паустовський в повісті "Книга блукань", одну із глав якої письменник назвав "Конотоп". Він пише, що літературні "зборища" назвав "Конотопами" знавець Чехова О. Роскін, але пояснити походження назви не хотів, посилаючись на те, що, існував за часів Пушкіна літературний гурток "Арзамас" і ніхто не знає, чому він був названий ім'ям маленького, як і Конотоп, міста. За чашкою чаю та смачними "конотопськими" пиріжками вони обговорювали нові твори, спорили і мріяли про нове життя. Ці веселі "пирожковье вечера" Гайдар дуже любив. За спогадами А. Гайдара було три Конотопи: Великий, Середній і Малий. Збереться 3-5 чоловік – значить "Малий Конотоп", десять – "Середній Конотоп". Раз на місяць був "Великий Конотоп". Тут звучали усні оповідання, схвалено було немало сюжетів і тем. Душею "Конотопів" був К. Паустовський, який працював над повістю "Кара-Бугаз", а Гайдар над "Голубою чашкою". Гайдар в ті роки написав "Оду про Конотоп", яку читав фронтовим друзям. Він мріяв зустрітись на фронті з своїм побратимом – Паустовським. "Ось тоді, – казав він, – ми влаштуємо "Фронтвий Конотоп". Та мрія письменника не судилося здійснитись.

У СРСР на початку 40-х – рр. під впливом повісті "Тимур і його команда" серед піонерів та школярів розгорнувся тимурівський рух. Він включав: надання допомоги сім'ям військовослужбовців, людям похилого віку, колгоспам та радгоспам, догляд за могилами загиблих та ін.

У СРСР великий розмах отримав тимурівський рух. Проводилися зльоти, походи, рейди та з'їзди. Літературні герої "Мальчиш-Кибальчиш" та "Мальчиш – Плохиш" з "Казки про військову таємницю" та з "Військової таємниці" стали популярними. Гайдар напередодні війни пророкував майбутню Перемогу і свою долю: "...И в страхе бежал разбитый Главный Буржуин, громко проклиная эту страну с ее удивительным народом, с ее непобедимой армией и ее неразгаданной Военной Тайной. А Мальчиша-Кибальчиша схоронили на зеленом бугре у Синеи Реки. И поставили над могилой большой красный флаг.

Плывут пароходы – привет Мальчишу !
Пробегут паровозы – привет Мальчишу!
А придут – салют Мальчишу!

Потрапивши в оточення, Гайдар загинув смертю героя в бою 26 жовтня 1941 р. в районі Канєва біля села Ліпльави. Поховали Гайдара у Канєві на Чернечій горі неподалік від могили Т.Г. Шевченка біля Дніпра. На кошти, зібрані піонерами та школярами, побудували пам'ятник та музей – бібліотеку його імені. У музеї зберігалися особисті речі, книги, автографи та фотокартки. У СРСР на могилу Гайдара у Канєві приїздило щорічно до 200 тисяч чоловік. 1966 р. казахське село Кара-Коль перейменували на село Гайдар. 1982 р. в районі Кузнецького Алатау (Хакасія) вершина Піднебесний Зуб висотою 1888 метрів отримала назву "Пік Гайдара". 1978 одна з 6 тисяч малих планет – № 1835, відкрита у 1970 астрономом Т. М. Смирновою, була названа "Гайдарія". Письменника посмертно нагородили орденом Вітчизняної війни I ступеня. 1972 р. присудили премію Ленінського комсомолу, присвоїли звання почесного громадянина міст Арзамаса та Львова. Ім'ям "Аркадій Гайдар" було названо річковий теплохід на підводних крилах і тепловоз, який побудували на гроші піонерів міста Арзамаса. Літературний псевдонім – "Гайдар" став прізвиськом чотирьох поколінь Голикових, які мають прізвисьце Гайдар. Батько – Гайдар (Голиков) Аркадій Петрович. Син – Тимур Аркадійович Гайдар. Онук – Гайдар Егор Тимурович. Праонучка –Марія Егорівна Гайдар.

Гайдар любив Конотоп. Але чи любимо і шануємо його ми? Досі в місті немає вулиці, названі його ім'ям. Найкращим пам'ятником від конотопців письменнику А. П. Голикову – конотопському Гайдару може стати надання його імені вулиці міста.

Література

1. Аркадій Гайдар: Жизнь и творчество: Иллюстрации. Документы. Дневники. Воспоминания. Письма. Портреты. Кн. для учителя. – М., 1991.
2. Гайдар А. П. Собрание сочинений: в 4 т. – М., 1979-1982.
3. Гайдар Т. Голиков Аркадий из Арзамаса. – М., 1988

4. Гайдар Т. Голиков Аркадий из Арзамаса. Собрание сочинений А. Гайдара. т. 3. – М., 1986
5. Гольдин А. Невыдуманная жизнь. – М., 1984.
6. Грандова В. А. П. Гайдар / Календарь школьника на 1984 год. (для учащихся 4-6 классов). – М., 1983.
6. "Деревенская жизнь", № 33 (12), 20 червня, 1919
7. Камов Б. Обыкновенная биография: Аркадий Гайдар. – М., 1971.
8. Камов Б. Аркадий Гайдар: Биография. Пособие для учащихся. – Л., 1963.
9. Ляковский В. Всегда с Гайдаром. – Одесса, 1977.
10. Паустовский К. Встречи с Гайдаром. – М.: Правда, 23 июля, 1919 г., с. 2.
12. Рябенко І. П. "Радянський прапор", січень 1974.
13. Фраерман Р. Любимый писатель детей. – М., 1964.

■■■■■■■■■■ **Наталія Баранова**

ПРО ПРИРОДУ НАЦІОНАЛЬНОГО В КОНТЕКСТІ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

На зламі століть у різних країнах і регіонах активізувалися процеси культурного самовизначення етносів, відродження національно-культурних традицій, як відповідь на зростаючу глобалізацію світу з її небезпекою уніфікації і стандартизації способу життя. Небувалий стрибок у розширенні міжнародного співробітництва всупереч усім очікуванням не призвів до зниження гостроти міжетнічних, релігійних та економічних проблем, світ став більш конфліктним, що, як ніколи, змушує шукати шляхи до філософії мирного співіснування членів світового співтовариства.

Проблема Чужого в наш час перетворилася в одну з найбільш інтенсивно обговорюваних проблем гуманітарної думки. У багатьох галузях гуманітарного знання здійснюються спроби концептуального опису "чужого" в його взаєминах із "своїм", спрямовані на створення певної універсальної моделі Чужого в його відношенні до Свого. У дослідженнях, що оформлюють досвід зустрічі з "інакшістю" в контексті її історичного побутування (відтворення дискурсу про чуже), як правило, є сильним інтерпретаційний ракурс, тобто тлумачення тодішньої чужинності з сучасних позицій. Це не могло не вплинути на природу уявлень про чужу культуру (про Чуже).

Уявлення про чужу культуру (про Чуже) цілком базується на культурі власній. Не слід помилятися відносно наших уявлень про чуже – це не просте відтворення Чужого, а завжди – витлумачення його на своїй, обов'язково зрозумілій для нас мові. Зустріч з незнайомим і незрозумілим Іншим змушує готуватися до найгіршого

розвитку подій. Інший, інша культура, які виявилися розміщеними на кордоні Власного, наділяються ворожими і навіть агресивно-іраціональними характеристиками. В тому чи іншому вигляді активне протистояння Чужому притаманне усякій культурі, усякому цілісному і самодостатньому організму, як деяка імунна функція, яка зберігає Власне (власну культуру) в недоторканості. Коли культура зустрічається з іншою чужою реальністю (інокультурою), то це не просто "ніжне "злиття" душ" (за Когартемом), а раптове відчуття наявності чужого й усвідомлення того, що між Я і Ти існує неприступна межа.

Діалог можна розглядати як протистояння "я" та "іншого". Світ розпадається для людини на два стани: в одному "я", в іншому – "вони". Всіх людей ми приводимо до одного знаменника – "інший". В житті соціуму можна вважати наскрізною практику спонтанного поділу і групування людей на основі бінарної опозиції типу "ми – вони".

У комплексі проблем, пов'язаних з глобалізацією світового розвитку, однією з найважливіших постає проблема розуміння національної культури суспільства. Вона є однією з найбільш вагомих і суттєвих вимог до особи, яка зацікавлена в долі того суспільства, до якого вона належить. На певній стадії розвитку людство вимушене розв'язувати цілу низку проблем подібного спрямування.

Уявлення про культуру виникає у свідомості людини через національний образ світу як один із варіантів єдиної світової цивілізації, єдиного історичного процесу. В підтвердження цьому А.Дорога пише, що "культура відбиває світогляд народу, його національну самосвідомість, своєрідність філософського мислення, розуміння основних проблем загальнолюдського і власного буття як етнографічно конкретної частини людства" [1, с. 5]. Тому глибоке осягнення культури, її впливу на особистість можливе тільки за умови ґрунтовного вивчення історико-етнічного коріння нації.

Потрібно зазначити, що специфічно національне стає темою окремого філософського аналізу лише в Новий час – приблизно в кінці XVIII та на початку XIX століття. Це можна пояснити насамперед особливою спрямованістю традиційного філософствування, що орієнтувалося на загальне, свідомо висуваючи програму абстрагування від будь-якої конкретності індивідуального. Але національне не могло бути утверджене в просторі загального. Адже воно характеризується специфічністю, несхожістю, унікальністю, тобто усім тим, що традиційне метафізичне мислення вважало акцидентальним, несуттєвим та випадковим. Національне розглядалося крізь призму природного й почало специфікуватися в якості етнічного. Синонімом національного в системі метафізичного

мислення стає питання кровної спорідненості. Такий погляд ретроспективно проектується в минуле, і джерела національного починають відшукуватися в родоплемінній організації архаїчних часів. Поняття національного отримує в європейській філософській традиції постійну антропологічну характеристику. В основі усіх цих поглядів знаходиться тенденція, яка визначає специфічну частину природи та пояснює якісні відмінності національної іпостасі впливом природних факторів.

Проаналізувавши таку своєрідність поглядів на природу національного, потрібно з'ясувати й іншу точку зору, за якою національне тлумачиться як релігійна або етнічна ідентифікація.

Пояснюючи природу національного, М.Бердяєв писав: "Національність таємнича, містична, ірраціональна, як і будь-яке індивідуальне буття. Треба бути в національності, брати участь у її творчому життєвому процесі, щоб до кінця пізнати її таємницю" [2, с. 156]. Один із методологічних ключів до розуміння феномена національного в культурі, як вважає О.Забужко, дає марксистсько-ленінська теорія нації. Згідно з нею, нація – це соціально-історична спільність, а тому кожен із її складових компонентів (до них належить і культура) може бути належним чином осмислений лише в соціально-історичному контексті [3, с. 160].

На думку С.Андрусів, національне – це "надособистісна сила бажання особистостей спільно творити текстуальне тіло своєї культури, розповідати разом собі і світові своєю мовою історії про своє минуле – теперішнє – майбутнє. Одно слово, національне – це культура.

Нація – це порив до остаточного оформлення – народження задля довічного утвердження себе у світі, бо, як писав Спіноза, усяка річ виявляє прагнення вічно продовжуватися у світі. Тим паче, така "річ", як світ – у всіх його складових, іпостасях – від макрокосму до мікркосму" [4, с. 27 – 28].

Терміном "мезокосм" спробуємо позначити поняття етносу (народу, нації) в космологічному контексті. Можливо, ми дещо спрощуємо розуміння цього поняття, оскільки "етнос" ("етнічна спільнота", "народ") – це стійка соціальна спільнота, що склалася історично та усвідомлюється людьми, які зараховують себе до неї від народження як спільноту позасоціальну [5, с. 41].

Етнос (народ, нація), як і інші космічні об'єкти, виявляє прагнення вічно продовжуватися у своєму існуванні, функціонує в боротьбі з ентропією, хаосом, що постійно погрожує його поглинути, і потребує відновлення – повторення через безкінечне й невтомне утвердження

та збереження себе самого, своєї індивідуальності, ідентичності, самотождності.

"Індивідові, нації (народові, етносові) потрібна ідентичність, – вважає С.Андрусів, – щоб дати лад не тільки власному життю, а й впорядкувати світ навколо себе" [4, с. 37].

Національна (етнічна) ідентичність має той самий психологічний механізм, що й індивідуальна. "Ідентифікація, – писав Е.Фромм, – це процес емоційного та інших видів психологічного ототожнення особистості з іншими людьми, групою чи образом; один із механізмів осягнення власної індивідуальності, а також вираження прагнення "Я" до піднесення через Іншого" [6, с. 79].

Національна ідентичність, повністю або частково вбираючи в себе індивідуальні ідентичності, є мовби їх узагальненням або завершенням, вищим щаблем процесу ідентифікації. Це відчуття політичної спільності, належності до спільної культури, традицій, минулого та майбутнього, спільна колективна пам'ять, спосіб мислення та світосприймання, тобто, все, що охоплюється терміном "космо-психо-логос".

Кожна нація, як етносоціальна спільнота, характеризується єдиним семіотичним полем – системою загальновідомих для всіх її представників знакових засобів, зокрема, художньої символіки, що забезпечує взаєморозуміння та взаємодію членів суспільства. Наприклад, у традиційно-побутовій культурі українського народу важливу художньо-пізнавальну функцію здавна виконувала вишиванка, що прикрашала інтер'єр українського житла. Символом гармонійності й краси навколишнього світу, моральних чеснот життя є образи золоті ниви пшениці та блакитного неба, вишневого саду, зелених дібров. "Уходження" в це семіотичне поле, його усвідомлення, почуття належності до нього формує самосвідомість людини, у тому числі національну самосвідомість – найважливішу ознаку культури особистості.

Культурне співробітництво – між націями, народностями це – соціально-обумовлений процес. Кожен суспільний устрій породжує свій, характерний тільки для нього тип, свій ступінь інтенсивності взаємодії націй, визначає зміст і напрямок розвитку культурних зв'язків між ними.

Взаємодія культур, в основному, відбувається за рахунок наявності в кожній культурі загальнолюдських цінностей, які створювали ще в донціональний період. За словами О.Шпенглера, "кожній культурі властивий уже цілком індивідуальний спосіб бачення та пізнання світу як природи, що одне й те ж – у кожній є своя особиста, своєрідна природа, якою у такому ж вигляді не може

володіти жодна людина" [7, с. 289]. "Але, – продовжує автор, – на вищій сходинці в кожній культурі й кожній окремої людини є свій власний тип історії, у картині й стилі якої вона безпосередньо споглядає, відчуває та переживає загальне і особисте, внутрішнє і зовнішнє, всесвітньо-історичне й біографічне становлення" [7, с. 289].

Ігнорування національних інтересів і потреб призводить до руйнування системи успадкування культурних цінностей, перетворює людину на "манкурта" – того, хто не пам'ятає свого минулого, хто залишився без спогадів і людської гідності. Одночасно з набуттям сучасних форм культурного розвитку деформуються основи самобутнього художнього мислення, культури націй і народностей залишаються без істинного суверенітету, свободи творчого розвитку. Усе це поступово веде до уніфікації національних культур, втрати національно-самобутніх рис або ж негативно впливає на їх взаємодію.

Певна річ, національна своєрідність, як і індивідуальна, особиста, повинна зберігатися та розвиватися не ізольовано від інших культур, а через зіставлення з ними, беручи разом з іншими культурами участь у формуванні образу часу й форм життя, тобто "відтворюючи разом гармонійну симфонію – суму текстів, у яку нації та країни вносять свою ноту звучання" [8, с. 234].

Етнічне сприйняття загальнолюдських цінностей породжує особливу, своєрідну їх конфігурацію та властиву лише цьому етносоці системність. У зв'язку з цим, Г.Гачев зауважує, що "...цінності, спільні для всіх народів (життя, хліб, світ, дім, сім'я, слово, вірш і т.д.), розташовуються в різному співвідношенні. Ця особлива структура спільних для всіх народів елементів, хоча вони розуміють їх по-різному, дає національний образ, простіше кажучи, – модель світу" [9, с. 47].

Проблема етнокультурної самобутності, як правило, виникає на зламі соціально-економічних періодів, коли один етап розвитку вже закінчено, а наступний ще не почався й виступає лише як деяка можливість. Цей час характеризується загостренням усіх суспільних суперечностей, розгубленістю, екзальтацією, неясністю майбутнього, що породжує бажання побачити його риси в минулому. Звідси інтерес до етнічного коріння, до унікальних особливостей рідної культури [10, с. 26].

На сучасному етапі історичного розвитку більшість народів переживає складний період самовизначення та самоствердження на світовій етнічній карті. Теорія націй і національних відносин, у свою чергу, вимагає додаткової емпіричної бази, нових методологічних принципів аналізу та підходів у оцінках етнічних явищ і сучасної

дійсності. У зв'язку з цим актуальною є необхідність розвитку концептуальних принципів теорії етногенезу, підходів до аналізу соціокультурних механізмів етногенезу в минулому й на сучасному етапі. Отже, необхідно перемістити "центр ваги" з науково-теоретичних і емпіричних досліджень у сферу безпосередньо етнічних структур і відносин [11, с. 5].

Зіставляючи етногенез і зміни соціокультурних факторів, деякі автори виокремлюють у ньому соціально-економічну динаміку, тобто формаційний процес розвитку, і етнокультурну еволюцію. У першому випадку процеси характеризуються вищим ступенем динамічності, ніж в другому. Так, Ю.Бромлей пише: "У всій сукупності суспільних явищ соціально-економічні є найбільш рухомими, а етнокультурні, навпаки, відзначаються своєю стійкістю" [5, с. 235]. Такої ж думки дотримується і В.Козлов. Він посилається на відносно самостійне джерело розвитку етнічних утворень і суспільно-економічних формацій: "У дійсності етнічні спільноти, хоч і пов'язані із суспільно-економічними формаціями, розвиваються за своїми специфічними законами" [12, с. 56]. Це, частково, дало підстави В.Козлову поставити під сумнів визначення етносів за їх формаційною ознакою: "Будь-яка спільнота людей, яка існує в тій чи іншій формації, не може не відчувати на собі її впливу, але характер цього впливу не потрібно спрощувати. Деякі види спільнот: людей, які переходять у нову формацію, не набувають таких якісних показників, які давали б підстави говорити про явище нового типу цієї спільноти" [13, с. 56].

Коли етноси залишалися без своєї історичної території, мігрували, втрачали державність, але залишалися самі собою, тобто ідентифікували себе з етнонімом, який дістався в спадок від пращурів, то етнічність у цьому часовому, достатньо тривалому процесі визначали: мова, традиції та звичаї, релігія, тобто культура в поєднанні її матеріальних і духовних цінностей.

Л.Гумільов (автор "біосферної" концепції) вважає, що культура й етнос – утворення абсолютно різнопланові. Якщо етнос стосується сфери органічного походження, пов'язуючи його з життям природи й космосу безпосередньо, то культура – це утворення штучне, результат тієї роботи, яку здійснюють етноси в ході виконання своєї етногенетичної програми, що розрахована в середньому на 1200–1500 років. Рівно стільки часу потрібно етносу, як зазначає Л.Гумільов, щоб вичерпати запас пасіонарності, тобто своєї біохімічної енергії, яка закладена в людях, що утворюють етнічну спільноту. Тому, наприклад, аналізуючи явища технологічного й художньо-естетичного плану в якості індикаторів тієї чи іншої етнокультури, Л.Гумільов пише: "Справа не в речах, а в людях,

точніше, у запасі їх творчої енергії – пасіонарності. Тому техніку й мистецтво можна розглядати як індикатори етнічних процесів, своєрідну кристалізацію минулих поколінь" [14, с. 197 – 198].

Система етнокультури – це складне багаторівневе утворення, елементи якого перебувають у взаємодії. Аналізуючи етнокультуру, необхідно мати на увазі, що це не тільки рівень позапромислово-побутової сфери людського життя, а й цілісний феномен, тому розривати цю цілісність на фрагменти, що мають тільки етнічні чи позаетнічні ознаки, означає спрощувати можливості інноваційного руху творчої трансформації. Беззаперечною є також і та обставина, що в етнокультурі існує своєрідний шар архаїчних смислів і уявлень, завдяки яким вона формує не тільки просторовий, але й часовий вимір, доступний для чуттєво-емоційного та духовного переживання.

Однією з особливостей етнокультури є її властивість відтворювати своєрідні стереотипи поведінки масового й індивідуального характеру. Але в епоху активних науково-технічних і соціальних змін ці стереотипи змінюються, трансформуючи елементи традиційних уявлень, створюючи нові норми й цінності етносу та його культури.

Безперечно, етносвідомість особистості визначається характером національної культури, яка як і побут, національна психологія є тим фактором, що, власне, і накладає на особистість відбиток національності; особистість формує в собі національне саме у формі засвоєної національної культури.

Грузинський філософ М.Мамардашвілі зазначав, що людське "Я" не народжується природним шляхом, а виробляється в процесі співвіднесення людиною себе з певними символічними уявленнями, які, у свою чергу, не існують у світі завдяки природному автоматизму, а повинні самостійно й безперервно підтримуватися певними зусиллями самої людини. Дивний спосіб людського буття, вважає філософ, полягає в тому, що таке буття є "дійсним тією мірою, якою є розуміння буття в самому бутті й зусилля щодо його підтримки й відтворення" [15, с. 25 – 26]. Поширюючи цю тезу на проблему національної ідеї, можна зробити висновок: та чи інша нація зі своєю провідною ідеєю існує та діє в історичному просторі залежно від того, які зусилля докладаються для її підтримки та постійного відтворення її існування.

Культурне піднесення, творча велич – це, як правило, наслідки великих поразок чи великих перемог, котрі стимулюють творчі сили етносу або для того, щоб подолати катастрофу, або для того, щоб скористатися результатами перемоги. Але культуротворча активність етносу значною мірою залежить від його духовного суверенітету, від можливості використовувати свої творчі сили адекватно власним

етнічним інтересам. Утрачаючи свою етнічну визначеність, суверенність свого менталітету, людська спільність утрачає разом із тим, і творчу силу, перетворюючись на аморфну масу, яка позбавлена власного обличчя, можливості самовираження.

Руйнація етносу, його злиття з іншим, більш могутнім і життєздатним, обов'язково супроводжується руйнацією духовності, специфічної ментальності етнічної спільноти, нав'язуванням і сприйняттям комплексу культурної неповноцінності, провінційності. Проте, без такого вимушеного й разом із тим напівдобровільного визнання самим етносом необхідності власної загибелі, загибель ця не є неминучою. Тільки сам етнос може оголосити собі остаточний вирок, обираючи або тягар підтримки свого самооцінного існування, або повільне, зате неухильне розчинення в масі іншої людської спільноти. Однак подібна самовтрата етносу призводить до непомірної шкоди генофонду всієї світової культури.

"Пошук власної орбіти у вселюдському космосі – непростий, болючий, але багатообіцяючий процес, – пише Любомир Медвідь. Траєкторія цього процесу пролягає крізь усякі космічні Сцілли й Харібди. Нам доведеться витримати випробування "європеїзацією", "інтернаціоналізацією", "інтеграцією" власної культури в межах світової культури, зберегти себе серед колапсуючих кризових явищ, що наповнюють вселенський культурний простір, знайти внутрішні резерви для динаміки розвою власної мистецької школи й мистецької освіти, із талантом і безмежною уважністю пізнаючи ступінь впливу мистецтва у сфері національної ментальності" [16, с. 68].

Література

1. Дорога А.Є. Естетичні виміри традицій української культури. – К.: КНПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. – 36 с.
2. Бердяєв М. Національність і людство // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 154 – 157.
3. Забужко О. Культура і традиція // Прапор. – 1988. – № 3. – С. 157 – 168.
4. Андрусів Стефанія. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2000. – Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
5. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
6. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы. – М.; ПГ.: Изд-во Л.Д. Френкель, 1923. – Т.1. – 467 с.
8. Унамуно М. Искусство и космополитизм // Называют вещи своими именами. – М.: Прогресс, 1986. – С. 187 – 251.
9. Гачев Г. Национальные образы мира. – М.: Сов. писатель, 1988. – 448 с.

10. Посев І.В. Духовний суверенітет і культуротворча активність етносу // Етика, естетика і теорія культури: Культура і творча активність людини. – Вип. 37. – К.: Либідь, 1992. – С. 20 – 27.

11. Шкляр А.Е. Этнос. Культура. Личность. Философско-методологические аспекты исследования. – К.: Наук. думка, 1992. – 84 с.

12. Козлов В. Динамика численности народов. Методология и основные факторы. – М.: Наука, 1969. – 407 с.

13. Колесник М.І. Людяність краси: естетичне як особистісне відношення. – К.: Мистецтво, 1980. – 173 с.

14. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 469 с.

15. Мамардашвили М.К. О понятии философии // Новый круг. – 1992. – № 1. – С. 24 – 28.

16. Медвідь Любомир. У просторі національної духовності // Образотв. мистецтво. – 1998. – № 2. – С. 67 – 68.

Артем Бобровський

ДОБРОБУТ СЕЛЯНСТВА ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – СЕРЕДИНІ 1960-Х РОКІВ

Суспільно-економічний стан сучасної української держави переконує у необхідності посилення уваги істориків до проблем соціальної політики. Наслідки суспільно-політичних змін на початку 1990-х рр. призвели до зубожіння основної маси населення, особливо селян.

Внаслідок значної концентрації промисловості, аграрного потенціалу в Донбасі глибше та виразніше відбилися процеси, характерні для країни в цілому. Саме тому, важливим є дослідження результатів впровадження соціальної політики стосовно цього регіону.

Перші загальні дослідження, присвячені вивченню окремих питань добробуту населення УРСР, були надруковані в повоєнний період. Автори у своїх роботах наголошували на висвітленні позитивних аспектів, успіхи пов'язувалися з діяльністю Комуністичної партії, керівництва країни [1]. Причини труднощів пояснювалися наслідками війни, замовчувалися управлінські прорахунки та неефективність господарювання. Спеціальні праці присвячені аналізу добробуту селянства, видані в радянський період також не позбавлені певних недоліків. В дослідженнях наголошувалося на позитивних успіхах колгоспного будівництва, запровадженні нових форм оплати та збільшенні матеріального зацікавлення [2]. Однак у названих працях відсутні дані про голод 1946 – 1947 рр., злидні та значну роль присадибного господарства в харчуванні й заробітках селян, нерозвинену соціальну сферу.

У сучасний період певна частина науковців присвятила свої розвідки вивченню соціальної політики щодо селянства [3]. У цих працях розглянуто динаміку сільськогосподарського виробництва, розвиток інфраструктури та повсякденне життя селян. Однак, дослідники побіжно торкаються проблем розвитку добробуту населення окремих регіонів, зокрема Донбасу. Крім того, недостатньо уваги приділено системі оплати праці селянства.

Аналіз наукової розробки проблеми свідчить про недостатній рівень вивчення теми, відсутність ґрунтовних досліджень, що робить актуальним створення узагальнюючої наукової праці.

Наукова новизна роботи полягає у здійсненні комплексного дослідження добробуту різних категорій селян Донбасу протягом другої половини 1940-х – середини 1960-х рр.

Предметом дослідження є основні напрями, засоби, методи та наслідки впровадження в зазначений період державної соціальної політики щодо покращення добробуту селян Донбасу.

Метою є комплексний аналіз добробуту селян Донбасу в другій половині 1940-х – середині 1960-х років, особливостей упровадження щодо різних груп сільських мешканців, відповідності її потребам населення регіону, а також соціальних наслідків.

Джерелами дослідження є законодавчі акти, програмні та директивні документи керівних органів, статистичні, архівні матеріали. У дослідженні використовуються матеріали двох центральних та двох обласних архівів, документи яких дали змогу проаналізувати зміни добробуту селянства Донбасу. Вони зберігають матеріали, які дають можливість вивчити механізм, форми та наслідки реалізації соціальної політики держави в Донбасі. Таким чином, для дослідження добробуту селян протягом зазначеного періоду опрацьовано різноманітні джерела, що дозволяють виконати об'єктивний системний аналіз зазначеної проблеми.

З перших років існування колгоспного ладу формування фонду заробітної платні, а відтак і добробуту селянства, здійснювалося за залишковим принципом – у кінці господарського року. Заробітна платня нараховувалась після виконання певним господарством обов'язкових планів державних поставок, виплати різноманітних податків та розрахунків з МТС та іншими організаціями. Вони мали більше ніж символічну платню: у роки першої повоєнної п'ятирічки селянин отримував від праці в колгоспі – приблизно 5% грошових доходів, 35% зернових, 1% м'яса та сала, 0,5% молочної продукції [4]. Інша частина необхідних продуктів надходила від присадибного господарства. При цьому, значна частина коштів вилучалася за допомогою системи податків. Так, у 1945 р. селянин платив 58 крб. з 1 га землі, 2370 крб. з однієї голови корови, 800 крб. з однієї

свині [5]. Навіть колгоспник, який сумлінно працював протягом року, фактично нічого не отримував за свою працю.

Дуже зручним для приховування такого офіційного грабунку селян було використання трудової одиниці, за допомогою якої розподілявся прибуток між членами колгоспу. Трудодень – міра затрат праці колгоспників в суспільному господарстві та їх часткової участі в прибутках, що розподілялися між колгоспниками – таке офіційне тлумачення цієї трудової одиниці. Протягом року колгоспник отримував так звані "палички" – відмітки про виконання роботи – нічим не наповнені форми розрахунку [6].

В умовах післявоєнної розрухи, нестачі продуктів харчування, важливим було зробити більш ефективним зруйноване сільське господарство. Однак старі методи часто виявлялися неефективними, потрібен був новий підхід до розв'язання цієї проблеми. Реалії переконали керівництво в тому, що система трудодня погано впливала на загальні результати колгоспної праці. Ця система не враховувала результатів роботи бригад, ланок, окремого працівника. Навіть за умов дуже високої врожайності колгоспи видавали всім однакову заробітну платню [7].

З метою усунення недоліків у виробництві керівництво країни в постанові від 19 квітня 1948 р. рекомендувало колгоспам розподіляти доходи з урахуванням врожаю зібраного бригадою, а в бригадах – ланками [8]. Практична реалізація полягала в нарахуванні додаткових трудоднів за високі показники та у відповідному зниженні за низькі. Але, незважаючи на це, оплата праці колгоспників здійснювалась і надалі не в повному обсязі та мала багато недоліків. Лише на початку 1950-х рр. почало поступово вводиться авансування – часткові виплати без очікування кінцевих результатів господарської діяльності. Авансування дійсно було передовим для тогочасної системи нововведенням, однак у більшості господарств здійснювалося нерегулярно й лише за технічні культури.

У постанові вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. рекомендувалося колгоспам, які щоквартально видавати 25% коштів, що надходили від реалізації худоби і продуктів тваринництва, 15% розподіляти на трудодні, вироблені за минулий квартал, і 10% – на трудодні, зароблені в тваринництві та кормодобуванні [9]. Це значно зміцнило економіку колгоспів, а відповідно й добробут селян, держава в свою чергу отримала бажане збільшення продуктивності праці. Як свідчать річні звіти колгоспів за 1953 р., у середньому понад 43% господарств отримували грошові прибутки більш ніж на 300 крб. з одного гектару. Там на трудодень видавалося 1,5 крб., притому у 18% оплата

трудодня становила понад 2,5 крб. і з'являлася можливість щомісячного авансування колгоспників [10].

Отже, незважаючи на труднощі та завдяки державній підтримці, трудодень ставав дедалі вагомішим. Через підвищення заготівельних і закупівельних цін та державну підтримку, колгоспи отримали можливість преміювати власних робітників. Наприклад, на фермах Троїцького району Ворошиловградської області за перевиконання плану було премійовано 176 доярок, чабанів і свинарок – усі вони отримали як додаткову оплату 21 тис. літрів молока, 150 поросят та велику кількість свинини [11]. Але були й недоліки та порушення, а саме – поганий облік та помилки в нарахуванні трудоднів.

Чимало господарств так і залишалися в боргу перед колгоспниками, а це змушувало селян, особливо чоловіків, шукати стороннього заробітку для утримання сім'ї. Запроваджені ще на початку 1930-х рр. система паспортів та прописка жорстко контролювали пересування населення. За їх допомогою селянин жорстко прив'язувався до місця праці [12]. Про існування кріпацької залежності навіть в умовах пом'якшення аграрної політики свідчать приклади повернення колгоспників, що самовільно залишили роботу в пошуках можливості прогледувати родину. Селяни фактично були власністю колгоспів, без права вибору власної долі, гвинтиками державного механізму [13].

Отже, внаслідок впровадження нових реалій державної соціальної політики відбулася зміна форми оплати праці в колгоспах. Разом з тим, слід зазначити, що в економіці кінця 1950-х – початку 1960-х рр. з'являються нові проблеми, пов'язані з цими змінами. За натуроплати отримані продукти давали можливість мати худобу, займатися присадибним господарством, продавати його продукцію. Нова форма оплати істотно обмежила можливість займатися власним господарством [14]. Селянин, отримавши стабільне джерело грошових надходжень та зустрівшись з перепонами у веденні присадибного господарства, почав сам купувати продукти харчування. Тобто, соціальні заходи випередили економічні можливості їх реалізації. До наслідків слід віднести також і те, що у відсталих господарствах селяни ставали потенційними мігрантами до міста або намагались вижити, спираючись на власне господарство.

Середня заробітна платня, що нараховувалась трудівникам, зайнятим у сільському господарстві є найкращими показником ефективності державної політики. Аналіз документів свідчить, що рівень оплати праці працівників різних категорій, зайнятих у сільському господарстві, відрізнявся. Привертають увагу такі дані: за період 1940 – 1945 рр. середня зарплатня в усіх галузях економіки зросла на 42,54%, а у сільськогосподарських працівників вона зменшилася. При тому, у

радгоспах та підсобних господарствах платня зменшилася; у працівників тракторних станцій та ветеринарних працівників і обслуговуючого персоналу вона зростає відповідно на 9% та 17%. Це пов'язано з потребою відновлення сільського господарства, нестачею підготовлених фахівців. У той же час при значному зростанні цін за цей період та зниженні рівня купівельної спроможності населення, було відсутнє зростання абсолютного розміру фактично виплаченої селянам платні. Слід зазначити, що більшість колгоспників отримували набагато менше, основним джерелом їх прибутків залишалося підсобне господарство. У 1945 р. платня в сільському господарстві дорівнювала лише 42,05% середньої зарплатні працівників в усіх галузях економіки регіону (для порівняння: у 1940 р. це співвідношення становило 60,05%). У 1950 р. та 1955 р. пропорція збільшилася до 49,22% і 49,82%, а в 1960 – 1965 рр. до 53,13% та 63,5% відповідно. Тобто лише в середині 1960-х рр. відновилося співвідношення в оплаті, що існувало до початку війни [15].

Динаміка зростання заробітної платні в сільському господарстві мала свої особливості. За даними 1950 р. видно, що середня платня в усіх галузях економіки зростає на 49,22%, для селян вона збільшилася на 74,65%. Однак в 1955 р. (відносно даних 1950 р.) зростання становило, відповідно, лише 6,62% та 7,92%. Це пов'язано з тим, що в кінці 1940-х рр. було вжито певних заходів з підвищення рівня оплати праці. На початку 1950-х рр. грошові прибутки збільшувалися переважно шляхом зниження цін. У другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. значно підвищилася мінімальна заробітна платня, змінилася система оплати праці в колгоспах. З наведених даних видно, що середня заробітна платня в усіх галузях щодо попереднього періоду зростає в 1960 р. на 20,58% та в 1965 р. на 12,63%. У сільському господарстві ці показники становили 28,61% та 34,6% [16].

Працівники машинно-тракторних станцій мали платню вищу, ніж інші категорії сільськогосподарських працівників. Вони отримували 56,98% від середньої платні в економіці у 1945 р. Як і в інших категоріях працівників, їх заробітна платня зростає в 1950 р. до 67,92% від середньої, знизилася до 55,42% у 1955 р. і знову стрімко зростає до 79,09% в 1960 р. До початку війни, у 1940 р., цей показник становив 74,31%. Їхня заробітна платня перевищувала оплату праці трудівників радгоспів та підсобних господарств як в абсолютних показниках, так і щодо середньої платні протягом усього досліджуваного періоду [17].

У 1945 – 1955 рр. ветеринарні працівники та допоміжний сільськогосподарський персонал отримували заробітну платню, розмір якої та динаміка зростання були аналогічні показникам для робітників МТС. Проте в другій половині 1950-х рр. її розмір зменшився. У 1955 р. відносно даних 1950 р. він становив 93,35%, хоча в попередній період

розмір оплати швидко зростав. Збільшення мінімальної заробітної платні в усіх галузях економіки та в сільському господарстві призводило до значного зниження її розміру порівняно із середньою зарплатнею. У 1945 р. ця пропорція становила 63,76%, у 1950 р., завдяки загальній тенденції, збільшилася до 66,36%. Згодом, у 1955 р., частка зменшилася до 58,1% в 1955 р. та до 45,45% в 1960 р. У середині 1960-х рр. цей показник практично досяг рівня 1945 р. і становив 62,69%. Середню за розміром заробітну платню отримували трудівники радгоспів та підсобних сільськогосподарських підприємств. Вона поступово зростала, як в абсолютних показниках, так і щодо середньої оплати праці в усіх галузях економіки. Співвідношення її із середньою зарплатнею в 1945 р. становило 39,92%, у 1955 р. – 46,75% та 63,59% – в 1965 році [18].

Таким чином, політика в оплаті праці селян протягом другої половини 1940 – середини 1960-х рр. визначалася наступними чинниками. По-перше, влада розглядала село як сировинний додаток до міста, джерело постачання продуктів харчування та резерв для поповнення робітничого класу. На думку керівництва, побут визначав свідомість, а селяни за їх переконаннями були відсталою, ще не позбавленою дрібновласницьких інтересів, частиною радянського суспільства. З наведених даних видно, що вони мали найнижчі прибутки серед інших груп працівників. Це було свідомою політикою влади. За рівнем наближення до робітничого класу трудівники, зайняті в сільськогосподарському виробництві, поділялися на декілька груп. Найвищі прибутки мали працівники машинно-тракторних станцій, ветеринарний та допоміжний сільськогосподарський персонал. Значно менше отримували трудівники радгоспів. Найбільш низькі доходи мали колгоспники, особливо у відсталих господарствах. Крім того, середня оплата праці в сільському господарстві була значно меншою за заробітну платню промислових робітників. Слід зазначити, що в цей період навіть одноосібне присадибне господарство – одне з основних джерел доходів селян – зазнавало утисків. По-друге, прагнення керівництва підвищити ефективність сільського господарства змушувало владу вжити низку заходів, які могли б поліпшити ситуацію. У другій половині 1950 – поч. 1960 рр. зростав обсяг капіталовкладень в галузь. На законодавчому рівні було прийнято постанови щодо посилення матеріального зацікавлення селян. Унаслідок цього їх доходи значно збільшилися, проте становили на 40% менше ніж середня заробітна платня робітників та службовців у промисловості.

Література

1. Голован А.В. Зростання матеріального добробуту і культурного рівня українського народу за роки Радянської влади / А.В. Голован, В.І. Іваницький. – К.,

1958. – 32 с.; Пастушенко А.И. Повышение благосостояния населения УССР / А.И. Пастушенко, Б.Ф. Мокиенко. – К., 1968. – 21 с.

2. Сторожук О. О. Зростання матеріального достатку і культурного рівня колгоспного селянства України за роки Радянської влади / О. О.Сторожук. – К., 1957. – 21 с.; Діденко В.В. Заходи компартії по поліпшенню добробуту колгоспного селянства після XX з'їзду КПРС (на матеріалах УРСР) / В.В. Діденко, В.П. Шкварець // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип. 28. – С.145 – 151; Історія селянства Української РСР: В 2-х т. – К., 1967. – Т. 1 – 2.

3. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т.2. – 653 с.; Михайлюк В. П. Зміни виробничих відносин в аграрному секторі України (50 – 80-і рр. XX ст.) / В.П. Михайлюк, М.М. Зиза // Історичні записки: Зб. наук. пр. – Луганськ, 2006. – Вип. 10. – С. 111 – 122; Ровчак Л. В. – Машинно-тракторні станції в Україні: 1950-ті рр.: Автореф. дис.... канд. іст. наук / Л. В. Ровчак. – Донецьк, 2000. – 19 с.; Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): Автореф. дис.... канд. іст. наук / І.М. Лубко. – Донецьк, 2002. – 20 с.

4. Кульчицький С.В. Новітня історія України // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С.13.

5. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф. Р-180, оп. 2, спр. 1, арк. 323.

6. Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): Дис.... канд. іст. наук / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002. – С. 145.

7. Там само.

8. Постановление Совета Министров СССР, 19 апреля 1948 г. "О мерах по улучшению организации, повышению производительности и упорядочению оплаты труда в колхозах" // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В пяти томах, 1917– 1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М., 1967. – Т. 3. – С. 469–489.

9. Постановление Пленума ЦК КПСС, 7 сентября 1953 г. "О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР" // Решения партии и правительства... – Т. 4. – С. 19 – 60.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 80, спр. 1192, арк. 124 – 125.

11. Скрипник С. Трудові успіхи тваринників / С. Скрипник // Радянська Україна. – 1955. – № 194. – С. 2.

12. Вронська Т.В. Радянська паспортна система / Т.В. Вронська, С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.3 – 15.

13. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1232, арк. 165.

14. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1232, арк. 165.

15. ДАДО. – Ф. Р -4249, оп. 1-доп., спр. 2585, арк. 1-2.

16. Там само.

17. Там само.

18. ДАДО. – Ф. Р -4249, оп. 1-доп., спр. 2585, арк. 1-2.

ОПЫТ АПОЛОГИИ СТРАХА

Какое место занимает страх в диалоге культур? Или диалог вообще не предполагает такого состояния? В эпоху тоталитаризма на страхе и обмане держалось почти все. Поэтому характерным признаком этой эпохи была "холодная война", которая делала проблематичным *нормальный* диалог, без взаимного запугивания сторон. Внутренняя политика тоталитарных режимов тоже была построена на контроле и устрашении. Диалог был возможен, но он не был живым, жизненным, свободным. Диалог происходил с оглядкой на существующие нормы и требования. Особенно показательным было развитие философии. Тоталитарная идеология требовала воспитания "строителей коммунизма". Философы становились политическими, а те, кто не хотел "влезать" в политику и в процесс создания мифологем, занимались преимущественно аполитичной историей философии и логикой. Наиболее решительным философам, которые были не согласны с официальной доктриной "научного коммунизма", блокировали карьерный рост.

Нынешняя эпоха несет в себе рудименты предыдущей, но, в большей степени, позволяет проявиться свободе в отношениях между культурами и культур к самим себе. Возможно ли общество, в котором человек вообще перестанет бояться? А можно ли представить человека, который перестал бояться? Эти и многие другие вопросы становятся особенно актуальными в тяжелые, кризисные времена.

Сразу же оговорюсь, что я не собираюсь захваливать или ругать страх, а тем более людей, которые чего-то боятся. Но восприятие страха, как только *негативного* феномена, представляется неправильным. Противостояние "человек – мир", конечно же, можно представить так: мир враждебный человеку, который "брошен в мир против его воли". И контакт человека с миром осуществляется "посредством страха" [1]. Так ли это?

Во-первых, "брошенность" человека – это метафора, ибо такое состояние человека не является императивным и для того, чтобы стать *человеком*, новорожденному необходимо довольно длительное время. Миру природы абсолютно все равно – сформировался ли *конкретный* человек или нет. А человеку его бытие совсем не безразлично. И мир, в котором живут люди, никогда не был ему безразличным и не всегда человек ощущал отчужденность, "брошенность". "Контакт" человека с миром исторически осуществлялся на разных основаниях, в том числе и на основании страха. В мифологическом и религиозном сознании страх

и сейчас играет огромную роль. Но с появлением философии возникло желание определиться относительно философского "контакта". В античности философы решили, что такой основой есть *удивление* (Аристотель (384-322)). Удивление пробуждает интерес, а богиня интереса – София – она же богиня мудрости была и остается напоминанием человеку, что божественную (софийную) мудрость нельзя положить себе в карман, её можно только любить (термин "философия" часто так и переводят: "любовь к мудрости"), стремиться к ней. И только безупречная интуиция писателей и философов XIX в. (в частности, Николая Гоголя (1809-1852) и Сёрена Кьеркегора (1813-1855) – обратите внимание на даты жизни!) относительно грядущей беды, обозначила появление новой основы: человек начинает философствовать, когда он в состоянии *отчаяния*. А отчаяние порождается страхом. "Поскольку, как говорят врачи, нет ни одного вполне здорового человека, то, хорошо зная людей, можно также сказать, что никто не свободен от отчаяния: нет никого, в ком глубоко внутри не пребывало бы беспокойство, тревога, дисгармония, страх перед чем-то неизвестным или перед чем-то, о чем он даже не осмеливался узнать, – страх перед чем-то внешним или же страх перед самим собой" [2]. Значит, люди болели и боялись всегда, но, почему же современный мир заставил говорить об отчаянии? XX век в полной мере "оправдал" ожидания экзистенциалистов: достаточно вспомнить две мировые войны и миллионы человеческих жертв. Жертвы можно оправдывать тем или иным смыслом, но эти жертвы не от стихийных природных катаклизмов, а жертвы от самих же людей. И потому эти жертвы **бессмысленны!!!** Страх самоуничтожения должен был сдерживать людей, но этого не случилось. Чаения, надежды, как говорится, умирают последними. Но, оказалось, что человек способен даже без надежды надеяться и даже бунтовать. Отчаяние, отчужденность вынуждают человека опускать руки, а Сизиф, например, бунтует и его "следует представлять себе счастливым" [3].

Во-вторых, еще следует учитывать, что кроме страха существуют: тревога, опасение, беспокойство, осторожность, трепет, в конце концов – ужас. Эти состояния человека не являются идентичными страху. Если предположить, что страх заостряет отношения "человек – мир", "человек – бытие", то ужас возникает в отношении "человек – небытие". Страх может заставить человека действовать, а ужас *сковывает*: оказавшись "одной ногой" в небытии и осознавая это, человек *замирает*. Замирает в ужасе перед небытием, перед *умиранием*. Осознание ситуации дано только человеку, но это не означает, что животное не способно бояться или находиться в состоянии ужаса. Есть точка зрения, что когда человек ощущает страх, то "начинает (осознает) свое существование" [4]. Я не

считаю *достаточным* чувство боязни для того, чтобы осознавать что-либо, иначе весь педагогический процесс был бы построен на чувстве страха. В мире животных тоже присутствует страх, но от этого сознание к животным не приходит. Но, даже если страх не является достаточным основанием для осознания, то он может способствовать осознанию. В некоторых обществах используют показательную казнь преступников, чтобы *страх перед наказанием* останавливал потенциальных преступников. И в природе, и в обществе страх может играть конструктивную роль. Страх не является достаточным и необходимым условием жизни человека, скорее он недостаточное, но необходимое условие. Таким образом, конструктивная роль страха в обществе в его необходимости? Так ли это? Попробуем разобраться.

Мир, в котором живет человек, пугает его, прежде всего, в силу *незнаний человека*. Человеком же мир условно делится на мир познанный (профанным или профессиональным образом) и мир непознанный – *сакральный, таинственный*. Тайна, конечно же, может пугать человека, человек вправе проявлять осторожность и даже бояться. Но тайна удивляет и привлекает человека, рождает интерес. И человек, иногда преодолевая страх, а иногда, наоборот, движимый страхом, стремится заглянуть за стену наличного знания. Можно сказать, что часто любопытство и страх идут нога в ногу.

А представим себе, что никакого страха вообще нет. Если человека не пугает его собственное незнание, то он даже о нем не догадывается. Такой человек или полный профан, или полный (профессиональный) кретин. Как известно, чем больше знаешь, то тем больше не знаешь. И никакого противоречия здесь нет. Древнегреческий философ Анаксимен так объяснял эту проблему (еще задолго до Сократа). Когда его "бесстрашный" ученик удивился "пугливости" учителя относительно сферы незнания, то получил в ответ такое объяснение. Анаксимен (585-525) палкой на песке нарисовал два круга: один меньше, а другой больше [5]. На вопрос: "Где чей круг знаний?", ученик без колебаний показал на меньший круг, как на свой. То есть, *ученик* прекрасно понимал, что круг знаний *учителя* не может быть меньше, ибо иначе они должны были бы поменяться местами: ученик стал бы учителем, а учитель стал бы учеником (в жизни так случается: ученики часто идут дальше своих учителей). Далее возникает вопрос о направлении вектора внимания: внимание ученика направлено к центру или от центра? Ученик, в стремлении сохранить знания, чему-то научиться часто должен сосредотачиваться на наличных знаниях и боязнь *не удержать знание* или растерять его направляет внимание "к центру". Учитель же более свободен во владении знаниями и не подвержен страху потерять его. Некоторые философы того времени и более

поздние любили повторять: "*все свое ношу с собой!*". Это еще означало, что одновременно с приобретением знаний, философ избавлялся от страха потерять не только знания, но и свое имущество, ибо, при наличии знаний, наличие имущества становилось делом наживным или даже ненужным (как проповедовали киники).

Итак, учитель более свободен, он ощущает приятную гибкость в отношениях с миром. Но, вектор внимания учителя перевернулся: теперь он направлен "от центра" к окружности, к границе знаний. Любопытство, любознательность и любомудрие, желание достигнуть еще большей гибкости и свободы толкают человека в сферу незнания. Если знание содержательное (степень содержательности зависит от степени профессионализма) и оно *нечто*, то незнание – оно пустое, бессодержательное, оно *ничто*. Но это *такое ничто*, которое одновременно и манит к себе и заставляет разумного человека в ужасе замирать перед ним. Если же сравнить объем любого знания, любого учителя, да и всех людей вместе взятых с сферой незнания, то знание окажется диспропорциональным незнанию: **незнание бесконечно, а знание всегда ограничено**. Получается, что и ученик, и учитель перед лицом незнания практически в равных условиях: они **ОГРАНИЧЕНЫ**. Но, ученик, в силу направленности вектора внимания "к центру" круга знаний, может даже не догадываться про бесконечность сферы незнания и ее пугающей пустоте, им движут другие страхи. А вот учитель, который по призванию "учительства" столкнулся с бесконечностью, смело может восклицать: "Я знаю, что я *ничего* не знаю!" Автором фразы считают Сократа (469-399). Но, во-первых, доподлинно установить авторство не удастся, ибо Сократ, из принципиальных соображений, вызванных ограниченностью знаний вообще, а тем более – *зафиксированных письменно* – **ничего не писал!** Во-вторых, фраза имеет знаменитое продолжение: "А другие не знают даже этого!" Получается: "Я знаю, что ничего не знаю, а другие не знают даже этого!" То есть, тот, кто знает про сферу незнаемого и про ее бесконечный характер – на голову выше от того, кто про это даже не догадывается. Тот, кто знает про сферу незнания оказывается перед выбором: бояться сферы таинственного незнания (сакральной сферы) и оставаться в пределах своей наличной ограниченности или бояться этой своей ограниченности. Ограниченность рождает беспомощность, беспомощность рождает дискомфортное состояние и страх, а тайна манит любомудрствующего и потому *могу-щественного* познать *су-щественное*. И Человек делает свой выбор. Но, кроме абстрактного Человека, есть конкретные люди и на каждого выбор человечества, увы, не распространяется.

Вот тут, в конкретных экзистенциальных случаях, страх проявляет свои функции: функцию самосохранения и функцию отбора. Относительно знания, один человек боится *ограниченности* и функция самосохранения подталкивает его к преодолению границы незнания. А другой человек боится процесса любомудрия и такой человек обречен. По аналогии, в природе выживает только тот, кто способен бороться или тот, кому страх придает силы действовать (убегать, нападать, уметь и т.д.).

Человек учится понимать и давать ответ на вопрос: к чему может привести бесстрашие, наглость, бесшабашность и т.д.? В его духовном мире формировалось и формируется очень уважительное отношение к сакральному. Это уважение, как правило, проявляется в развитии религиозного и философского мировоззрения. Если вчитаться в "Книгу Проповедника" в Старом Завете, то невозможно не заметить вывода: "бойся Бога и заповеди его соблюдай, потому что в этом все для человека" (Екклесиаст, 12: 13). Почему **нужно** бояться Бога? Бог – это символ Сакрального. Страх – это *охранная грамота перед безумством ограниченного человека*. А если Бога рассматривать в культурологической трактовке, как *силу, которая действует вопреки нашей глупости*, то становится понятным, что мы только по определению Homo sapiens, а на самом деле мы часто Homo stultus (человек глупый). Бог – это сила поддержки. Вера в Бога не позволяет разгуляться не только страху (страх теряет силу перед Богом), но и бесстрашию. Противоположная сила – дьявольская – действует вопреки нашей "мудрости". Но только и любовь к такой мудрости мнимая и потому "философ" **мнимый** (как Фома Неверующий у Гоголя) и вера в Бога **мнимая**. Страх перед Сатаной компенсирует отсутствие страха перед Богом и действует он разрушительно. "Нужно научиться страшиться, чтобы не погибнуть либо от того, что тебе никогда не было страшно, либо оттого, что ты слишком отдаешься страху; поэтому тот, кто научился страшиться надлежащим образом, научился высшему" [6].

Мнение имеет свойство служить "верой" богобоязненному и "знанием" "бесстрашному" человеку. "Бесстрашному" в данном случае означает "не сомневающемуся" (а верующему сомневаться опасно, противопоказано). Ведь что такое сомнение? Это боязнь ошибиться. "Со-мнение" – совместное мнение, т.е. не только мое индивидуальное мнение, когда я слушаю *только себя*. Сомнение, как минимум, заставляет прислушиваться к другим мнениям. Теоретики "сомнения" – скептики школы Пиррона (365-275) дошли даже до агностицизма. Ведь можно настолько сильно засомневаться, что будешь бояться слово сказать: *если, сомневаешься, то лучше промолчи*. А если и другие будут молчать, то диалог прекратится, мысль остановится. Молчание

есть антифилософское по своему характеру. Более того, философия – это "мышление вслух" (М.Мамардашвили), которое *предполагает* говорение (и внутреннее – "сам с собою", и внешнее – "сам с другими"). Правда, за говорением не всегда стоит мышление и страх "выпасть" из состояния *sapiens* заставляет человека контролировать и этот процесс и даже в определенных ситуациях подбирать нужные слова, "фильтровать" лексику. Слово, как известно, не воробей... и за определенные высказывания можно здорово поплатиться. Страшной есть не сама расплата за неосторожное употребление слов, а бесстрашие с которым некоторые люди публично высказываются. Такая безбоязненность есть признак *безнаказанности*. Если в христианской морали веками воспитывался страх перед Судным днём, то у многих современных людей выработалась совсем другая, безбожная мораль. Похоже, что именно такое будущее предвидел гениальный Гоголь. Еще одним провозвестником массового прихода такой морали выступил Фридрих Ницше. А все потому, что "*Бог мертв*" [7]. Не так чтобы люди перестали ходить в церкви или даже стали их разрушать – такое было и в определенном (в том числе архитектурном) смысле остается. Но даже вера стала другой. Вера не терпит сомнения: *человек или верит, или нет* и обсуждению с другими "мнениями" вера не подлежит. Вера – это интимное состояние конкретного человека. Потому вере научить нельзя, к ней можно только прийти. Но среду безверия создать довольно просто: перекрыть пути к вере, провозгласить "научный атеизм" наряду с "научным коммунизмом".

А зачем нужны обществу "бесстрашные", неверующие люди? Если так поставить вопрос, то аналогично можно спросить: а зачем природе вирусы, болезни, хищники и т.п.? Значит, есть что-то в самом обществе, что направлено на обеспечение его существования. То, что должно жить, как правило, и боится. Сколько животных живет в страхе физического уничтожения? Человек тоже имеет животную основу, но человек часто считает *постыдным* бояться: бояться результатов своей деятельности, бояться других людей, бояться болезней и т.д. Человек, например, не боится напиться, не боится пьяным управлять машиной, не боится нарушать правила... А в глобальном масштабе люди, в массе своей, не боятся портить среду своего обитания, нарушать моральные и правовые нормы, массово убивать себе подобных людей и т.д. и т.п. Вот такие мы стали "бесстрашные"! Вот такие мы стали "умные"!

Литература

1. См. Ковальчук О.Г. Гоголь: буття і страх. Ніжин, 2009. – С.5.
2. Кьеркегор С. Болезнь к смерти. Книга II. Всеобщность отчаяния // Сёрен Кьеркегор Страх и трепет. – М., 1993. – С.262.
3. См. Камю А. Миф про Сизифа // Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990. – С.90-92.

4. См. Ковальчук О.Г. Гоголь: буття і страх. Ніжин, 2009. – С.5.
5. См. Таранов П.С. Анатомія мудрості. 120 філософів. Життя. Судьба. Учення. Симферополь, 1997. – С.67-68.
6. Кьеркегор С. Понятіе страху. Гл.5. Страх как спасающее силой веры // Сёрен Кьеркегор Страх и трепет. – М.,1993. – С.242.
7. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого // Сочинения в двух томах. Т.2. – С.8.

■ **Світлана Волкова**

ЗМІНИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ І СТРУКТУРИ МІСЦЕВИХ РАД ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х – 1930-Х РР.

Інститут місцевого самоврядування відіграє значну роль у процесі формування громадянського суспільства, тому що громадянські права та різноманітні прояви суспільного життя зароджуються й, у підсумку, реалізуються на рівні локальних співтовариств. Особливого значення сьогодні набуває процес формування взаємодії держави й органів місцевого самоврядування. В умовах реформування українського суспільства триває пошук ефективної моделі міського управління.

У сучасних умовах, коли влада порушує питання про необхідність зміни адміністративно-територіального устрою держави, великого значення набуває проблема організації місцевої влади, яка б реально захищала інтереси населення. У зв'язку з цим особливо актуальним є дослідження еволюції адміністративно-територіального устрою і структури місцевих Рад найбільш розвиненого промислового регіону України – Донбасу у другій половині 1920-х – 1930-х рр. Суспільно-економічні процеси, що відбувалися в цей період зумовили суттєві зміни в адміністративно-територіальному розподілі держави.

Особливістю дослідження є те, що Ради фактично ніколи не мали реальної політичної влади, оскільки створювали і діяли під контролем комуністичної партії. В офіційних документах і радянській історіографії таке положення трактувалося як "керівна і направляюча" роль компартії. Отже, в сучасний період їх історія потребує докладного вивчення і переосмислення на підставі новітніх методологічних підходів та нових джерел.

Діяльність місцевих органів влади України знайшла певне відображення в історичній та юридичній літературі. Перші праці присвячені діяльності Рад – це брошури, статті, промови партійних і державних діячів, які призначались для працівників партійних осередків, активістів і мали прикладний пропагандистський характер. У цих

брошурах пояснювалися принципи функціонування органів радянської влади, їх структура, зміст і завдання роботи. Також, наводилися нові нормативні документи та ґрунтовні коментарі до них [1].

Основна частина досліджень, в яких розглядається історія місцевих органів влади України у другій половині 1920-х – 1930-х рр., з'явилася в період 50-х – 80-х років ХХ ст. Значна частина наведених відомостей й досі становить значний науковий інтерес. Проте, заідеологізованість праць позначилася й на їх висновках. Однак, за умови критичного осмислення цих робіт, вони не втратили наукової значимості й сьогодні [2].

У 1990 році побачила світ монографія О.В Гонтаря, в якій досліджується історія становлення і розвитку міських Рад республіки у 1920-1941 рр. [3].

У сучасний період з'явилась велика кількість робіт присвячених історії Донецького регіону. Проблеми адміністративно-територіального устрою розглядалися в статтях О.І. Задніпровського та Л.Д.Задніпровської, Є.Зябровой [4].

В 2001 році був виданий збірник документів і матеріалів з історії адміністративно-територіального устрою з 1919 – 2000 рр. [5].

Отже, історіографічний огляд засвідчує про певний рівень розробки проблеми, але комплексної праці наразі досі немає.

Метою дослідження є вивчення змін адміністративно-територіального устрою і структури місцевих Рад Донбасу у другій половині 1920-х – 1930-х рр., ролі цих змін у розвитку регіону.

Джерельну базу становлять рішення і постанови Всеукраїнських з'їздів Рад, декрети, положення, постанови ВУЦВК, урядів України. Ці документи створювали законодавчу базу і визначали напрямки роботи місцевих органів влади. Найбільшу групу джерел становлять протоколи і стенограми з'їздів Рад, пленумів і сесій виконкомів та їх президії, звіти про діяльність відділів та секцій, накази, вказівки, листування, інформаційні і статистичні зведення про діяльність різних структурних підрозділів, матеріали комісій, які перевіряли їх роботу. Основна частина документів міститься в фондах державних архівів Донецької та Луганської областей.

Перемога більшовиків у Громадянській війні викликала корінну перебудову системи органів державної влади, що зумовило необхідність переходу до нового адміністративно-територіального розподілу. У наслідок першої радянської адміністративно-територіальної реформи країни у 1922 р. відбувся перехід на триступеневу систему управління (округ-район-село), яка в 1930 р. була трансформована в двоступеневу (район-село), у 1932 р. система набула нинішнього вигляду (область-район-село).

Територія сучасної Донецької області стала виділятися в самостійну адміністративно-територіальну одиницю лише після встановлення на Україні Радянської влади. До цього значна частина території сучасної Донецької області (Маріупольський і Бахмутський повіти) входила до складу Катеринославської губернії, північна і північно-західна її частини були у складі Харківської губернії, а південно-східна частина – у складі Облaсті Війська Донського [6].

5 лютого 1919 р. Раднарком України прийняв декрет "Про створення Донецької губернії", в якому було зазначено: "з огляду на особливе значення Донецького басейну створюється тимчасова адміністративна одиниця з Бахмутського і Славяносербського повітів Катеринославської губернії" [7].

16 квітня 1920 р. Президія ВУЦИК затвердила кордони і склад Донецької губернії. До неї увійшли вищезгадані території і частина Харківської губернії. Впродовж подальшого десятиріччя територія області зазнала змін: спочатку вона була поділена на райони, потім у 1920 р. створені раніше райони було ліквідовано, замість яких утворено нові 13 районів. У серпні того ж року райони були знов ліквідовані і замість них були створені повіти, яких у 1922 р. налічувалося 10. У березні 1923 р. повіти та волості були замінені волостями й районами [8].

У червні 1925 р. Донецька губернія була ліквідована, а на її території було створено п'ять округів: Артемівський, Луганський, Маріупольський, Старобільський і Сталінський [9]. 2 вересня 1930 р. було прийнято ухвалу "Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління". Територія Донбасу згідно нового адміністративно-територіального поділу складалась з 12 міських рад і 23 районів, які безпосередньо підкорялися центру [10]. Такий розподіл проіснував до 9 лютого 1932 р., коли й була утворена Донецька область, з центом в м. Артемівськ [11]. Лише 2 липня 1932 р. адміністративним центром Донецької області стало місто Сталіно [12]. До складу області увійшли 23 райони і 12 міськрад (у тому числі і Сталінська).

Найвищим виконавчим органом влади в області став паралельно утворений того ж 2 липня 1932 р. Донецький облвиконком Ради депутатів м. Сталіно [13]. Облвиконкому було доручено керувати і координувати діяльність всіх органів, установ і підприємств, що знаходилися в його підпорядкуванні. Обласні виконкоми отримали право контролю і ревізії, відповідно до чинного законодавства, діяльності всіх державних установ і підприємств, підлеглих безпосередньо центральним органам, але без права втручання в оперативну діяльність вказаних підприємств і установ.

Істотні зміни системі місцевого самоврядування відбулися у зв'язку з поставленими другою п'ятирічкою завданнями. Саме тому питання

організаційно масової роботи Рад, залишаючись залежним від політики, набуло у цей період виняткового значення [14].

Губернії, як адміністративно-територіальні одиниці, формувалися без урахування економічних чинників, тому вони не відповідали новим умовам економічного розвитку країни. Встановлення нової системи місцевих органів державної влади значно наблизило безпосереднє керівництво до промислових підприємств і колгоспів, значно спростило структуру місцевих органів влади.

У зв'язку з утворенням областей було проведено перерозподіл промислових підприємств між керівними установами СРСР, союзних республік і місцевими органами державної влади. У результаті багато підприємств, що раніше безпосередньо керувалися загальносоюзними органами, було передано в республіканське і обласне підпорядкування [15].

Таким чином, утворена Донецька область була економічно цілісною адміністративно-територіальною одиницею в одному з найважливіших промислових регіонів України. Новий адміністративно-територіальний розподіл сприяв розширенню прав обласних органів в галузі керівництва народним господарством.

У зв'язку з індустріалізацією країни значно зросла роль міських Рад великих промислових центрів. В цьому відношенні велике значення мала розробка і проведення в життя нового Положення міських Рад, яке відображало економічні і політичні завдання, які були поставлені перед країною в період радянської модернізації.

Згідно положення 1925 р. міськради отримали право розглядати, затверджувати і впроваджувати міський бюджет, встановлювати й стягувати передбачені законодавством податки, збори та надбавки до загальнодержавних податків, надавати довгострокові і короточасні позики. Нове Положення передбачало передачу у ведення міськрад найважливіших об'єктів комунального господарства.

У 1928 р. в "Основних положеннях про організацію у СРСР міських Рад" закріплювалася передача міськрадам "всіх підприємств, земель, будов тих, що входять в межі міської межі і мають міське значення". Також, були значно розширені права міськрад у в соціально-культурній та адміністративній галузях. Місцеві Ради повинні були вирішувати питання, що відносяться до різноманітних сфер і це зміцнювало їх у якості осередків, що координували зусилля підприємств і установ різних відомств, що, відповідно, поширювало соціальну базу радянської влади [16].

Однак, якщо на початковому етапі місцеві Ради можна розглядати (з певними обмовками), як побудоване на становому принципі місцеве самоврядування, то надалі казати про самоврядування не можна,

оскільки місцеві Ради вже з початку тридцятих років перетворилися на слухняний елемент державної системи управління.

Складовою частиною історії місцевих Рад Донбасу є історія міського самоврядування важливішого промислового центру – м. Сталіно (з 1961 року м. Донецьк) [17]. У 1920-ті роки він відігравав, вирішальну роль у планах радянського уряду як база для розвитку економіки не лише України, а й всього СРСР. Наслідком цього було зосередження тут великих людських і матеріальних ресурсів, органів управління промисловістю з надзвичайними повноваженнями. Це, безумовно, відбулося на формуванні і становищі Сталінської міської Ради. З іншого боку, значна частина архівних документів присвячених діяльності інших місцевих Рад регіону була втрачена під час евакуації. На прикладі вивчення діяльності Ради м. Сталіно та інших джерелах можна розглянути становище органів самоврядування Донбасу в зазначений період.

5 жовтня 1925 р. Сталінська міська Рада, що знаходилася до цього на правах відділу Сталінського окружного виконавчого комітету, відокремилась в самостійну одиницю з самостійним міським бюджетом і окремим господарством. Станом на 1932 р. вона об'єднувала 16 сільрад, 3 рудради, територію Донецького комбінату, 52 колгоспи, 5 радгоспів, 14 коопгоспів. Оскільки деякі населенні пункти знаходилися досить далеко від центру міста, в жовтні 1926 р. були створені і районні міськради – Риківська, Новосмоляннівська, Вітківська [18].

До 15 вересня 1930 р. Сталінська міськрада підкорялася Сталінському окружному виконавському комітету, до 2 липня 1932 р. Всеукраїнському центральному комітету, а з 1932 р. Донецькому облвиконкому [19]. Владою в цей період були здійснені найважливіші заходи щодо посилення ролі місцевих рад.

Можна констатувати, що міська Рада стала важливішим органом місцевого самоврядування. З широкими повноваженнями і з розвинутою системою управлінського і контролюючого апарату. Охоплюючи всі сфери життя людини. Результатом діяльності Сталінської міської ради стало перетворення міста в зазначений період у важливіший промисловий і культурний центр.

Разом з відродженням заводів і шахт підвищився добробут населення. Здійснення системи заходів з охорони праці привели до суттєвого поліпшення умов роботи. Збільшилися прибутки населення. Середня щомісячна зарплатня шахтаря складала в 1923-1924 рр. 36 крб. , а в 1925-1926 рр. вже 50 крб. [20].

У місті поступово налагоджувалася торгівля. Велика частина магазинів належала Центральному робітничому кооперативу (Церабкопу), який об'єднував в 1925 р. близько 17 тис. пайовиків –

більше половини трудящих міста. Кооперація забезпечувала населення продовольчими і промисловими товарами [21].

Поступово поліпшувалися житлові умови населення. Було проведено капітальний ремонт 3 тис. квартир у старих будівлях. Побудовано нові будинки і гуртожитки для металургів, працівників азотного заводу, шахтарів. У 1925 р. на спорудження нових будинків було виділено більше 200 тис. крб. [22].

Проте, це дозволило поліпшити житлові умови лише частково. З розвитком виробництва на всіх підприємствах збільшилася кількість працівників. Менш ніж за три роки міське населення зросло у півтора рази: згідно перепису 1923 р. в місті мешкало 29 тис. жителів, а в кінці 1925 р. вже понад 43 тис. Житловий фонд збільшувався значно повільніше. Приблизно половина сімей не мали достатньої кількості житлової площі, і ще протягом багатьох років житлова проблема залишалася достатньо гострою.

Велика увага в місті приділялася питанням охорони здоров'я. Проводилася систематична вакцинація дорослих і дітей; обслідування і дезінфекція торгівельних баз, заготівельних пунктів [23].

У 1925 р. в м. Сталіно функціонували дві лікарні на 325 ліжок, їх кількість щорічно зростала в середньому на 10-15 одиниць. Працювали поліклініки та тубдиспансер, санаторії та будинки відпочинку [24].

Проте, щоб змінити обличчя старого міста не вистачало ще ні сил, ні засобів. Уздовж вулиць, що називалися лініями, тягнулися, як правило, одноповерхові будинки або дерев'яні бараки. Лише окремі вулиці мали мостові і тротуари. У спекотні літні дні над містом піднімалися і кружлялися в повітрі хмари пилу. Між робітничими селищами не було жодних доріг, окрім пішохідних стежин. Багато працівників щодня долали по декілька кілометрів аби дістатися до власного підприємства.

У листопаді 1925 р. міськрада винесла ухвалу про споруду в місті в 1926 р. трамвайної лінії, яка повинна була пройти по Першій і П'ятій лініях до копальні "Вітка" і через Путіловку до Залізничної станції. Лише у 1932 р. запрацював водопровід "Кипуча-Криниця" [25].

Таким чином, можна стверджувати, що діяльність міськрад, зокрема Сталінської, мала як позитивні так і негативні сторони. По-перше утворення цієї проміжної ланки дозволило наблизити органи управління безпосередньо до певної території, в даному випадку до міста. Наділені особливими повноваженнями найвищого органу місцевого управління, міськради могли вирішувати всі найважливіші питання відносно розвитку міста з урахуванням особливостей регіону.

Проте, слід пам'ятати, що насправді, будучи частиною могутньої державної машини з жорсткою вертикаллю влади, місцеві Ради, в першу чергу, повинні були втілювати в життя "генеральну лінію партії".

Тому, звертаючи особливу увагу на розвиток промисловості, влада використовувала місцеві органи влади як інструмент адміністративного тиску. На користь міст відбувався перерозподіл всіх ресурсів, зокрема намагання радянського керівництва забезпечити продуктами харчування городян, посилило жакливі наслідки голодомору 1932-1933 рр.

Література

1. Власенко С.М. Міські ради на Україні / С.М. Власенко. – Харків, 1927. – 24 с.; Калинин М.И. Положение о выборах в Верховный Совет СССР и задачи Советов) / М.И. Калинин. – М., 1937. – 18 с.; Горкин А.Ф. Новые задачи партийных органов в работе Советов депутатов трудящихся. – М., 1940. – 34 с.; Калинин М.И. Вопросы советского строительства: Статьи и речи (1919-1946) / М.И. Калинин. – М., 1958. – 217 с.; Горкин А.Ф. Новые задачи партийных органов в работе Советов депутатов трудящихся. – М., 1940. – 34 с.

2. Алексеенко А.Г. Организация и деятельность городских Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов УССР (1917 – 1936): автореф. дис. ...к.и.н / А.Г. Алексеенко. – К., 1957 – 20 с.; Лепешкин Л.И. Местные органы власти советского государства (1921-1936) / Л.И. Лепешкин. – М., 1959 – 347 с.; Азовкин И.А. Местные Советы в системе органов власти / И.А. Азовкин. – М., 1972. – 175 с.; Фрицкий О.Ф. Про виникнення і розвиток деяких форм діяльності місцевих Рад і їх органів на Україні у 20-і роки / О.Ф. Фрицкий // УІЖ. –1966. – №10. – С.108-111.

3. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития (20-30-е гг.) / А.В. Гонтар. – К., 1990. –204 с.

4. Задніпровський О.І. Зміни адміністративно-територіального устрою Донеччини у ХХ ст. / О.І.Задніпровський, Л.Д.Задніпровська // Историчні політологічні дослідження. – 2002. – № 1(9) – С. 34 – 42; Зябрева Є. Как создавалась Донецкая область / Є. Зябрева // Акцент. – 2002. – 15 мая. – С. 3.

5. История административно-территориального деления Донецкой области. 1919-2000 гг. / Сб. документов и материалов. – Донецк, 2001.– 272 с.

6. История административно-территориального деления Донецкой области. 1919-2000 гг. / Сб. документов и материалов. – Донецк, 2001.– С. 7-8.

7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.

13. Там само.
14. Гонтар А.В. Вказана праця. – С. 67.
15. Азовкин И.А. Вказана праця. – С. 28.
16. СУ РСФСР. – 1933 г. – № 29. – С. 103.
17. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф.Р.- 2794. – Оп. 2. – Спр. 794. – Арк. 182.
18. ДАДО. – Ф. Р. – 279. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 53.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само. – Спр. 437. – Арк. 76.
24. Там само. – Арк. 2.
25. Там само. – Арк. 11.

**Лідія Гречок,
Тетяна Гузій**

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Інтеграційні процеси у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах є одним із характерних елементів сучасної Європи. Процеси європейської інтеграції, що практично беруть свій початок із часів закінчення другої світової війни, більше не виступають лишень аспектом політичного і економічного життя Західної Європи. Із розпадом системи чіткого поділу на "західний" та "східний" блоки та інших добре відомих політичних подій на початку 90-х років, ідея "повернення в Європу" охопила майже всі посткомуністичні і пострадянські держави.

Актуальність дослідження інтеграції між Україною та ЄС зумовлена суспільним запитом на вивчення ключових сучасних аспектів і проблем взаємовідносин Україна–ЄС в умовах необхідності формування прагматичної і виваженої євроінтеграційної стратегії нашої держави, яка б враховувала як національні інтереси України, так і сучасні трансформаційні процеси в ЄС. За відсутності єдиної точки зору щодо доцільності, можливостей, перспектив і наслідків реалізації Україною європейського вибору наукові студії в цьому напрямку надзвичайно потрібні. Сучасні тенденції світового розвитку ставлять перед Україною нові проблеми та потребують від неї активної участі в їх вирішенні. Характерною рисою сучасного світового соціально-економічного розвитку є бурхлива динаміка інтеграційних процесів у світі та в Європі зокрема.

Беручи до уваги важливість даної проблеми, у своїй статті автор ставить за мету проаналізувати фактори "європейського вибору" України, зупинитися на найважливіших сторінках взаємовідносин "Україна – ЄС. Європейський вибір України є природнім та цілком закономірним. Такий вибір можна пояснити декількома факторами. По-перше, це географічна та цивілізаційна близькість між Україною та Європою. Якою б не була банальною ця істина, але українці були, є і завжди будуть європейцями. По-друге, історична традиція співпраці українців із іншими європейськими народами.

По-третє, ймовірна нова "загроза зі Сходу" і, одночасно, "ідея повернення в Європу", що охопила посткомуністичні держави Центральної та Східної Європи наприкінці 80-х – початку 90-х рр., виявилися каталізаторами процесу зближення Києва та Брюсселя. Цей фактор змусив спрямувати русло зовнішньої політики України із "дружніх обіймів Москви" в бік більш стриманих центрів європейської інтеграції: Брюсселя, Страсбурга і Люксембурга.

Прагнення України до об'єднаної Європи – є закономірним наслідком відновлення країною державної незалежності. Він викристалізувався з усієї попередньої історії українського народу і його зв'язків з іншими народами Європи, його культури та глибоких демократичних традицій, ґрунтується на законному прагненні громадян України бачити свою державу невід'ємною частиною процвітаючої Європи. Для України інтеграція до Євросоюзу – це рух держави до стандартів реальної, діючої демократії та цивілізованого, соціально орієнтованого ринкового господарства. Саме тому євроінтеграція є стратегічною метою державної політики України.

Україна на шляху до об'єднаної Європи пройшла декілька етапів, ще більше вона має зробити в майбутньому. Останнє розширення ЄС, що відбулося в 2007 році має для України позитивні наслідки, адже наша держава тепер має протяжний кордон з ЄС та наближення до Шенгенської зони. Це сприяє відносинам з Європейською організацією. Наразі Україна користується режимом спрощеної процедури перетину кордонів, що виділяє її серед інших держав-сусідів ЄС. Коштами та силами ЄС надається допомога Україні в облаштуванні кордону, що сприяє зменшенню потоків нелегальної міграції в Європу через територію України. Також підписано важливий для Європи договір про реадмісію [1].

Після відхилення Конституції ЄС в Європі виникла інституційна криза, що посилила скептичні настрої щодо розширення ЄС. Доки європейські держави не подолають розбіжності з приводу майбутньої конституції, Україна має сконцентрувати увагу на внутрішніх реформах та перетвореннях. Зрозуміло, що вступ нової країни до Європейського

Союзу означає приєднання до базового договору – Римського договору 1957 року, та наступних договорів, що його модифікували. Проект Конституції передбачає встановлення міри впливу на прийняття рішень в залежності від кількості населення в державі-учасниці. Звичайно, такий принцип у перспективі є вигідним для України, адже у разі вступу України до ЄС, вона б отримала вагу при прийнятті рішень майже на рівні з країнами "старої" Європи [2]. 9 вересня 2008 року пройшов самміт Україна – Європейський Союз в Парижі. Це вже була 12-та зустріч представників на найвищому рівні. Україна поклала багато сподівань на цей самміт. Самміт мав зафіксувати пройдений шлях України до Європи. Український політикум очікував підписання договору про асоціацію, але, на жаль, це питання було відкладене до наступного року. Цікавим фактом є те, що в ході підготовки договору деякі країни Європи заперечували щодо статусу України. Немає сумніву, що Україна – європейська країна, але юридично закріпити її статус як європейської держави було неможливо через побоювання виникнення претензій з боку нашої держави на негайне членство (Римський договір констатує, що ЄС – об'єднання європейських держав) [3]. Слід взяти до уваги і той факт, що Україна активно приймає участь у Європейській політиці безпеки та оборони. Ця участь спрямована на багатостороннє співробітництво у сфері міжнародної безпеки і регулюється Угодою між ЄС та Україною. Україна приймає участь у операціях Європейського Союзу. Для нашої держави дане співробітництво є стратегічним пріоритетом та сферою національних інтересів, адже подібна співпраця сприяє модернізації оборонно-промислового комплексу України, отриманню досвіду в миротворчій діяльності та залученню до європейського політичного процесу. Саме в цьому питанні Україна зарекомендувала себе як надійного партнера та покращила свій імідж.

Але існують і деякі перешкоди на шляху співпраці. Це, насамперед, суперечності серед держав всередині ЄС з приводу перспектив ЄПБО. Тому Європейський Союз наразі не розглядає питання включення України в Європейських оборонний простір. Якщо говорити про питання залучення України до європейського безпекового та оборонного простору, слід зазначити позитивне ставлення населення нашої держави до подібного сценарію. Громадські опитування показують, що українці більшою мірою вбачають майбутнє української безпеки у співробітництві з ЄС, а не з НАТО. Україна має потужний потенціал в авіаційній та космічній сфері, що може в майбутньому стати підґрунтям тісного співробітництва в безпековій сфері [4]. Між українською державою та європейською організацією налагоджена плідна співпраця у сфері попередження та запобігання тероризму та розповсюдження зброї масового знищення. Існуючий Кодекс поведінки щодо експорту

озброєнь не є обов'язковим до виконання в Україні, але держава має орієнтуватися на нього для уникнення повторення криз відносин між ЄС та Україною. Наприклад, декілька років назад країна мала напруження відносин з ЄС через поставки військової техніки в Македонію, неодноразово виникало подібне питання стосовно Китаю, а також продовжується спекуляція на тему постачання зброї в Грузію [5]. Останні заяви європейських політиків дають чітке розуміння, що Європа стурбована відсутністю належної взаємодії між гілками влади. Така неузгодженість позицій та некерованість процесів негативно позначаються на іміджі України. Існує надмірна політизація українського суспільства. Відбувається зміна посадовців по всій владній ланці з приходом кожної нової команди після виборів. Для європейців така практика не є поширеною, зазвичай змінюється лише найближче оточення лідерів держави [6].

Висновок. Наріжним каменем української зовнішньої політики стала стратегія повноцінної і повномасштабної інтеграції у Європейський Союз. Ідея об'єднаної Європи є для нас найефективнішою і найпривабливішою моделлю розвитку, в якій динамічна економіка і технологічний поступ вдало гармонізуються з підвищенням стандартів життя і захистом прав людини. Ми впевнені, що нинішня демократична Україна гідна того, щоб мати перспективу входження до ЄС. Без цього ідея об'єднання Європи, яка надихала засновників ЄС, мала б перспективу залишитися нереалізованою. Україна бачить своє майбутнє у колі європейських країн. Разом з тим у взаєминах з ЄС ми прагнемо позбавитися декларативності та риторики "прохача". Ми свідомі того, що європейська інтеграція – складний і важкий шлях передусім внутрішніх трансформацій в економічній, соціально-політичній, правовій та гуманітарній сферах. Нас сприйматимуть як сучасних європейців, якщо ми на практиці засвідчимо високий рівень політичної та бізнесової культури, продемонструємо ефективний менеджмент та повагу до законів, забезпечимо гідний рівень життя усіх верств населення. Інтеграція в ЄС потребує не тільки активних дипломатичних зусиль. Потрібна воля і прагнення до перетворень усього українського суспільства. Принциповою основою зовнішньої політики України має стати цілісність і системність, чітке розуміння власних національних інтересів і тих шляхів, якими вони можуть бути реалізовані.

Європейська інтеграція і членство в Європейському Союзі є стратегічною метою України, тому що це дасть можливість для реалізації національних інтересів, побудови економічно розвинутої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин.

Література

1. Гуцал С. Тенденції розвитку реформаторського процесу в ЄС: наслідки для євроінтеграції України // Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку. Національний інститут стратегічних досліджень. <http://www.niss.gov.ua/Monitor/January/02.htm>
2. Григорєць Т., Гуцал С. Європейська політика сусідства та потенціал нової Посиленої угоди Україна – ЄС як чинники європейської інтеграції України // Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку. Національний інститут стратегічних досліджень. <http://www.niss.gov.ua/Monitor/November/4.htm>
3. Постійне представництво України при Європейському Союзі – http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/cgi-bin/valmenu_miss.sh?Op0201.html
4. Снігир О. Європейська політика безпеки та оборони: стратегічні аспекти співпраці України з ЄС – визначення напрямів та формату // Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку. Національний інститут стратегічних досліджень. <http://www.niss.gov.ua/Monitor/November/2.htm>
5. Сіденко В.Р. Прорив в Європу // Політика і час. – 1999, № 8.
6. Їжак О. Принцип субсидіарності ЄС та межі його застосування в Україні// Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку. Національний інститут стратегічних досліджень. Дніпровський філіал. <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/185.htm>

**Юрій Давиденко,
Алла Жмака**

ПОЛЬСЬКІ ПІДПІЛЬНІ КАТОЛИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПЕРІОД 1939–1944 РР.

Друга світова війна – одна з ключових подій в історії ХХ століття. Тому з моменту її закінчення і до наших днів не згасає увага як до самої війни, так і до фактів, що тісно з нею пов'язані. У численних історичних дослідженнях науковці неодноразово порушували проблеми самої війни, перебігу окупаційного режиму в різних країнах. Та домінуючою переважно була воєнна проблематика. Це природно з огляду на те що йдеться про найбільшу в світовій історії війну. Однак через переважання воєнних тем, залишилися недостатньо вивченими цивільні аспекти періоду 1939 – 1945 рр.

Національно-визвольна боротьба народів Європи проти фашистського поневолення залишається в центрі уваги як істориків так і громадськості. Слід відмітити, що свій гідний внесок у перемогу над гітлерівською Німеччиною зробили слов'янські народи, зокрема – польський.

Рух Опору в зазначеній країні охопив майже всю її територію і набув широкого розмаху. Незважаючи на терор проти населення, політичні партії та їх військові організації на окупованій території, спираючись на підтримку еміграційного уряду, створили цілісну мережу підпільних державних установ, освітянських закладів, судову систему, які стали основою для "польської підпільної держави". Чи не найважливішою її структурною складовою були численні військові та католицькі формування та групи, що вели активну боротьбу проти німців.

Незважаючи на важкі наслідки вересневої катастрофи та перманентний терор фашистських окупантів, у польському суспільстві повсюдно виникло прагнення до боротьби за визволення і відновлення незалежності. Представники різних політичних напрямків чудово розуміли, що та партія, яка очолить і організує підпільні організації, збройні формування зможе претендувати на владу у відвоєнованій країні. Отже, починаючи з осені 1939 р., польські політичні партії розпочинають заходи по створенню військових підрозділів для боротьби з окупаційним режимом. Польський історик

Й. Терей стверджував, що "партії в той період відіграли роль магніту для тих, хто прагнув до боротьби з гітлерівцями" [10]. Навколо найбільш впливових формувань, створених головними політичними рухами Польщі, зокрема, Звєнзек Валкі Збройної (ЗВЗ), Батальйонів Хлопських (БХ), за короткий період формується ціла мережа збройних об'єднань, які не були пов'язані з цими рухами і мали свої власні погляди та концепції щодо боротьби з окупантами. Зауважимо, що їх кількість була значною. Польські історики наводять різні цифри. Так, С. Доленга – Моржевські стверджує, що їх було більше сотні, а, в свою чергу Т. Тарногородські наводять цифру триста п'ятдесят [12,46].

Зазначимо, що проблема організації та діяльності військових та цивільних структур антифашистського руху Опору в Польщі в період 1939 – 1944 рр., мали місце в дослідженнях радянської і вітчизняної історичної науки [1]. Однак науковці розглядають в основному питання становлення підпільних організацій та формування концепцій боротьби. Однак малодослідженими залишаються питання, пов'язані з діяльністю католицьких конспіративних груп в окупованій країні.

Першими жертвами окупантів стали офіцерські кадри та інтелігенція, які могли виступити ініціаторами організації опору проти загарбників. Другим об'єктом атаки гітлерівців стала католицька церква, яка розглядалась як своєрідний центр, навколо якого міг зосереджуватися національно свідомий рух. Багато хто ще пам'ятав поразку Культуркампу, понесену через рішучі дії Костьолу в довоєнний період.

Позицію Костьолу визначила березнева конституція 1921 року, яка надала йому велику свободу дій, після чого була створена нова територіальна організація церковної адміністрації і визначились економічні підстави її функціонування. Зазначимо, що в довоєнній Польщі католицька церква мала значний вплив на польську молодь.

У 1931 році католики латинського обряду складали 64,8 % населення, існувало більше п'яти тисяч парафій які постійно зростали. Вже на 1937 рік число ксьондзів і членів католицьких союзів сягнула понад 11 тисяч. Значно розвинувся рух орденів, особливо жіночий, почався етап динамічного розширення релігійних організацій світських людей. Особливе місце зайняла Католицька Акція (КА), яка утримувала найсильнішу позицію на селі. Процес її формування розпочався з скликання у 1928 році комісії по створенню певного релігійного товариства, і вже в 1930 році після затвердження статуту в місті Познані був утворений інститут КА. На загально державному з'їзді в Кракові (5-6 лютого 1934 року), було вирішено розбудувати структуру за зразком італійської. Утворено чотири організації: Католицький Союз Чоловіків з центром у Варшаві, Католицький Союз Жінок – місцеперебування у Кракові, а також Католицькі Союзи чоловічої та жіночої молоді. З 1934 року дані організації активно набирали до свого складу нових членів і вже на 1936 рік КСМ нараховував 111 тис. учасників, Союз чоловіків – 119 тис., Союз жінок – 143 тисячі [8,59].

Організація мала і свою власну структуру. Головним координуючим органом була Головна Рада Католицької Акції, до складу якої входили: головний церковний асистент, голова НІАК, делегати ДІАА, союзів і об'єднань, а також представники помічників об'єднань. За релігійну діяльність відповідала їй Єпархіальна Рада КА, яка включала в себе представників молодіжних угруповань. В парафіях відділи поділялись на загони і секції. Для кращої координації дій в межах округів створювалися деканати. Представники всіх формувань, діючих на ґрунті парафій разом з ксьондзом – асистентом, головою, віце – головою і секретарем утворювали напрям Парафіяльної КА. Слід відмітити, що такий поділ даного утворення виділяв в організації горизонтальну і вертикальну лінії. Вертикальна об'єднувала членів і створювала внутрішній зв'язок, а горизонтальна – це взаємозв'язок та взаємодія її представників з іншими організаціями. Сформувавши свою структуру, постійні учасники акції розпочали діяльність, серед яких найбільш помітну роль відігравали релігійна, культмасова, благодійна, суспільно – патріотична. Вибух Другої світової війни перервав діяльність Католицької Акції. Але не лише такого роду організації існували в повоєнній католицькій Польщі [5,128]. У робітничому середовищі свій вплив Костьол поширював за допомогою християнських професійних союзів.

Розглядаючи становище католицької церкви під час окупації 1939 – 1944 рр., слід відмітити, що політика німецької влади щодо католицької церкви була неоднозначною. Не існувало єдиної політики, а були лише відмінності у методах її ведення в різних частинах держави. У Генерал – Губернаторстві дії гітлерівців щодо костьолу католицького були дещо м'якшими. Це пояснюється тим, що німці хотіли використати польських ксьондзів для впливу на польське населення. Так, коли в 1939 році здійснюються репресії проти багатьох священників, Люблінський єпископат не чіпають. Однак політика окупантів весь час змінювалась і вже в 1940 році управління Г. Франка ліквідувало всі духовні семінарії.

На землях приєднаних безпосередньо до Німеччини 90 % духовенства було заарештовано, замордовано, або виселено, ліквідовувалися та руйнувалися інституції католицького профілю. До 1944 року закрито близько 1,5 тис. костьолів, в самому Генерал – губернаторстві існуючі 500 легальних були перетворені в осередки пропаганди атеїзму, а їх майно вивезено до рейху. Ліквідація семінару греко-католицького і католицького потягнула за собою закриття і численних орденів та організацій [3,127].

У червні 1941 року окупаційна влада проводила політику здійснення репресій по відношенню до Костьолу. На території ГГ було знищено 466 ксьондзів, з них 117 були розстріляні, а решта померла в концтаборах. Польських священників вивозили в Оренбург, Сашсенхаусен, Нордхаусен, Бухенвальд. В самому Освенцимі було вбито більше 500 осіб духовенства. Загалом протягом Другої світової війни загинуло понад 1, 9 тис. ксьондзів і клериків, 850 членів релігійних орденів і 289 сестер католицьких формувань [10, 28].

Вся ця ситуація, пов'язана з окупаційним режимом змушувала духовенство шукати міжнародної підтримки. Головним об'єктом в даному випадку був Ватикан. Його позиція щодо становища католицизму в Польщі була невизначеною. Хоча було офіційно визнано еміграційний уряд у Франції, а потім у Лондоні, Папа Пій XII не зайняв офіційної позиції по відношенню до Костьолу в Польській державі. Керівники не один раз надсилали заклики до Риму з проханням допомоги для Костьолу та окупованого народу, але реакції Пія XII не було. Всупереч наполягання церковних ієрархів і еміграційного уряду позиція Риму була непохитною. Папа на міжнародних форумах дотримувався тактики замовчування справ польського костьолу. Така позиція була продиктована наступними факторами: проблемою винищення євреїв, участю Італії у війні, неясністю політичної ситуації по закінченню агресії. Крім того він докладав всіх зусиль, щоб Ватикан і Рим тримався як найдалі від лінії фронту.

Єдине що зробив Пій XII у справі Польщі, це надав можливість кардиналу Августу Хлонду два рази виступити в радіоефірі з доповіддю про напад німців на Польщу, та злочинів здійснюваних на її землях. Після інтервенції 27 січня 1940 року радник при німецькому посольстві у Ватикані Фрітза Менсхаусен заборонив радіотрансляції. Від цього часу спілкування ґрунтувалися лише на поздоровленні поляків під час релігійних свят. Існує теорія, що своєрідна політика Ватикану була продиктована з однієї сторони справою становлення Костьола як цілісної структури, з іншої, небажанням поширення комунізму. Але байдуже ставлення до трагедії польського народу підірвало його авторитет у суспільстві. Крім того його пасивне відношення пояснювалась ще й тим, що німецька адміністрація не рахувалася з думкою Ватикану і тому можливо активна діяльність призвела б до масових репресій і посилила б демографічні і матеріальні втрати, а так вдалося б зберегти хоча б уламкову церковну організацію [9,37].

Крім ставлення Пія XII до даної ситуації не слід забувати і про позицію деяких польських єпископів. Так можна згадати про від'їзд кардинала Хлонда в 1939 році до Румунії, та відсутність його в країні під час війни. Тому негативне відношення до становища пов'язаного з Костьолом в Польщі було притаманне не лише Риму, але власне і польській релігійній верхівці [5,26].

Незважаючи на всі ці складні умови, католицьке духовенство розгорнуло конспіративну діяльність і вже від перших днів окупації клір розпочав власну підпільну справу в усіх формах її існування – від допомоги військовим угрупованням через працю диспастерську до утворення власних таємних організацій.

Згідно з підрахунками дослідників тільки в Хелмі в підпільній діяльності брало участь 40 ксьондзів. Вони займалися збором інформації, а також наданням матеріальної допомоги постраждалим родинам. З перших днів вересня 1939 року використовуючи фонди довоєнного "Царату" вони фінансово допомагали постраждалому населенню, а родини на території Гдині, Бродніка отримували продовольчу допомогу. На увагу заслуговують і акції милосердя проведені організацією "Допомога Полякам", яка утворилася в грудні 1939 року з ініціативи ксьондза Вошцинського. Початково вона займалася виключно благодійною діяльністю, але вже в грудні цього ж року після смерті засновника, змінивши назву на "Польське Життя" набирає військового профілю. До 1942 року, до моменту включення організації до структури Грифа Поморського в організації брали участь ксьондзи з Помор'я. Метою діяльності даного формування було утворення Поморського комітету таємної і організованої допомоги".

Саме на цьому ґрунті здійснювалась діяльність зазначеної організації [2,69].

З поміж католицьких організацій достатньо специфічним був "Фронт Відродження Польщі" (ФВП), що був утворений на початку 1941 р. Це була конспіративна організація релігійного ґатунку. Її організаторами були відома письменниця С. Косак – Шуцка і В. Бієнковський, члени організації Коменда Оборонців Польських (КОП).

Основним завданням на початковому етапі була консолідація всіх поляків у боротьбі проти німецької духовної та культурної експансії. Для підтвердженні легітимності ФВП на зібранні Капеланської ради у Варшаві було ухвалено, що його діяльність є корисною для католицької церкви, а також затвердили статут і програму. У документах було заявлено, що "основними цілями організації є – моральне та духовне відродження Польщі, робота з молоддю по вихованню її в католицьких традиціях, моральна підтримка людності в умовах окупації" [7,92].

Наприкінці 1941 року розпочалося формування його структурної мережі. Очолював її так званий сеньйорат у складі відділів: господарчого, ідеолого – пропагандистського й інструкторського. Досить широкою була і географія діяльності Фронту. Вона охоплювала Варшаву, Варшавське, Люблінське, Краківське, Чехонстовське та Познанське воєводства.

У регіонах інструкторські відділи створювали осередки, куди, як правило, залучали молодь, яка займалася самоосвітою, слухала лекції та доповіді професорів і богословів. Їхня тематика була досить різноманітною: від питань з історії Польщі, її політичних партій, до сучасного становища в окупованій країні і діяльності конспіративних формувань в русі Опору.

Слід зазначити, що найбільш успішною стороною діяльності Фронту Відродження Польщі була пропагандистська діяльність. Так, за період 1941 – 1942 рр. було видано більше десяти брошур, зокрема "Яким бути католиком?", "Католики на фронт", "Політика католицька", "Під диктатом Берліну".

У 1942 р. керівництво ФВП для створення широкого католицько – народного фронту ініціювало ряд переговорних процесів з представниками різних підпільних груп, зокрема зі Строніцтвом Народовим, людовцями, ППС – ВРН, Побудкою. Проте перемовини не дали практичних результатів.

Таким чином, зазначена організація наприкінці 1942 р. згортає свою діяльність, а її особливий склад входить до інших підпільних формувань, де переважно займається культурно – просвітницькою діяльністю.

Ще однією народово – католицькою організацією був Молодіжний Нурт (МН). Він утворився в 1941 році на автономних правах в рамках

групи яка виступала під назвою Рух Меча і Плугу. Ідеологія руху була схожа до Конфедерації Народу. В програмі МН проголошувались гасла солідаризму народowego і суспільної демократії, зрівняння в правах всіх "від землероба до міністра". Саме в її постулатах знаходимо ідею єдності Західних і Південних слов'ян.

Оригінальна концепція діяльності закладалась через керівництво організації "Меч і Плуг". Він розпочав свою діяльність на території Варшави і тому мав найкраще розбудовану структуру. На чолі стояла Головна Рада, яка управляла округом, повітом і районом. До 1944 року поза столицю існувала що найменше 28 керівництв повітових і районних, з яких 24 були в Генерал-губернаторстві (варшавське – 6, кельнське – 10, любецьке – 3, лодське – 2, львівське – 1, станіславське – 2). Кількісний стан організації налічував приблизно 800 осіб, з яких 200 чоловік було у Варшаві.

Наступною конспіративною організацією був "Рицарський Орден Хреста і Меча", який об'єднував переважно колишніх військових і діяв з 1936 року. Засновником його був пілот Владислав Полесенський. Метою даної структури було проповідування ідей Костьолу, виховання освічених активних поляків, розробка нових концепцій повоєнної розбудови Польщі. Члени ордену звертались до традицій давньої Польщі і декларували, що їхня країна створена для великих вчинків, тому керувати нею повинні сильні особи

Підпільна діяльність набрала свого розмаху лише у 1940 році, коли до лав організації почали приєднуватися незадоволені своїм становищем вихідці з середовища великих землевласників. Її члени у 1941 році заснували підпільну військову групу – Таємну армію, яка чинила активний військовий опір німцям, брали участь у військових діях 1941 років уже підпорядковуючись керівництву "Унії" [10, 31].

Молода Течія (МТ) – належить до народово – католицьких організацій молодіжних, яка постала у 1941 році на правах автономії у складі Руху Меча і Плугу. До неї входила переважно молодь що була зацікавлена в суспільно – політичній діяльності даного угруповання.

Ідеологія руху була наближена до програми Конфедерації Народу. Ідея єдності західних і південних слов'ян становила передусім політичну концепцію Меча і Плугу, а потім і Молодої Течії. Головним керівним органом була Головна Рада, яка спочатку налічувала 5 – 9 осіб, але далі керівництво розширило коло свого впливу. Так, до 1944 року поза Варшавою існувало що найменше 28 керівництв повітових і районних, з яких 24 знаходились в Генеральному Губернаторстві (у воеводстві варшавським – 6, кельнським – 10, любельським – 3, лодзьким – 1, львівським – 1, станіславським – 2).

Головним напрямком діяльності була організація малого саботажу, пропаганда в дусі католицькому, навчання молоді і підготовка її до активного спротиву фашистам. Важливе місце в ній посідала і благодійність. Студенти об'єднувались у кола і займались наданням матеріальної допомоги емігрантам та різним підпільним таборам.

Чи не найвідомішою католицькою організацією була Унія, яку очолив харцерський діяч, поет, драматург, кіносценарист, філософ і теолог Георг Браун. На її винятковість вказує склад її членів, скупчених в рамках організації передвоєнного культурного чи наукового життя і зв'язаний з тим характер Унії якби поєднував ідеї середовища, яке працювало над утворенням власної, оригінальної програми не тільки повоєнної Польщі, а й всього світу.

Унія була утворена на весні 1940 року з декількох організацій об'єднаних в одну. До неї увійшли: Організація Варшавська, керована через Яна Хопега і Купріяна Одокевіча; угруповання Грюнвальд, що управлялося Мирославом Лешкевічем. Третьою була Нова Польща (НП) створена на Закарпатті на межі 1939 – 1940 років, політичним та ідеологічним керівником якої був Браун. Осередки НП функціонували в Кракові, Варшаві, Кельці, Радомі, Тернові. На основі сформованої ідеологічної програми почалась формуватися програма Унії.

Варто зазначити, що і Товариство Католицької Молоді Академічної "Відродження" також долучилося до Унії, але дещо пізніше. З її ініціативи утворилися такі організації як Закон Рицарський, Знак.

Досить цікавою була ідеологія платформи організації в ній Браун наголошував на особливій ролі Польщі в ідеї об'єднанні слов'янських народів. Він зазначав, що "Польща знаходиться на прикордонній зоні Заходу і Сходу, в серці слов'янщини. Вона повинна зосередити навколо себе народи Центральної Європи, оскільки покликана до ролі організатора і проповідника враховуючи наявний у неї досвід і традиції, а також відповідний ідейний тил. Гідністю поляків повинен бути також той факт, що це є народ, який складає квінтесенцію слов'ян і є найбільш слов'янський" [7.,121]. Згідно з уністами чеська, українська чи російська культури є збіднілими, засміченими чужими духовними елементами. Але головну перешкоду на шляху до реалізації цього принципу є радянська Росія з своїми загарбницькими бажаннями. Головне ж завдання Польщі – це не боротьба проти неї, а втягнення її в зону своїх впливів. "Навернення Росії до Бога – пишеться в листівці Унії – і її творча участь у новій, такій, що відродилась в суспільно – християнській цивілізації – буде головним завданням країни перед іншими слов'янськими народами...Польща разом з іншими державами повинна утворити нове утворення на чолі якого б стояв монарх. Управляв би він державою за допомогою союзної ради, складеної з представників парламенту і

окремих урядів країн" [6.,134]. Для розробки цієї ідеї у 1943 році був утворений Інститут Центральної Європи. Корпус органу заклала група університетських професорів таких як Казимир Поварський, Карл Стояновський, Генріх Батовські, Ян Пасевський. Очолив їх Браун. В його рамках існувало п'ять відділів: політичний, господарський, польсько – чеський, західнослов'янський і східний. В планах було утворення культурного відділу і філії організацій на терені Румунії, Чехії, Угорщини і Югославії. Ці відділи тісно співпрацювали з такими підпільними структурами як Армія Крайова, Строніцтво Праці, Конфедерація Народу.

Згідно з ідеологом, ключем до створення такої універсальної організації, яка б репрезентувалась через Польщу стала ідея союзу Людини з Богом, або послідовна реалізація в культурному, господарському і політичному житті установок християнської етики.

Проте не лише в цьому напрямку працювала федерація національно-католицьких організацій. Ідеологічно – пропагандистська діяльність, яку проводила Унія, полягала у видачі не малої кількості брошур і часописів. Найбільш відомою була "Культура Майбутнього" редагована через Брауна. Під час Варшавського повстання видавалась численна підпільна література редагована Станіславом Весовічем, а також невелика група учасників утворила "Тижневик Варшавський", який розповсюджував нелегальну пресу аж до 1948 року доки членів редакції не було заарештовано. Крім того вона створила власний військовий відділ, який налічував кілька тисяч осіб, які в 1942 році були приєднані до Армії Крайової [8, 149].

Ідеї молодій Унії були на тлі інших новими і актуальними, але вона проіснувала тільки до 1943 року, а потім приєдналась до Строніцтва Праці та існувала в його рамках автономно.

Білья груп організованих через світські кола католицькі діяли організації молодіжні, керовані безпосередньо через Костьол. На відміну від ФОП і "Унії" вони керувалися через душпастерство академічне. Це було душпастерство нового типу – поза парафіяльне, діюче лише в окремому середовищі.

Під час окупації розгорнула свою діяльність організація "Iuventus Christiana". Це було об'єднання, утворене в 1928 році, ставлячи собі за ціль виховання молоді інтелігенції в католицькому дусі. Початковою формою діяльності була освітня, на якій головним було вивчення Євангелія та богословських дисциплін. Ця католицька структура проводила свою пропаганду серед студентів і школярів. До її кола входило до 20 осіб, при чому кожен з них мав радника і опікуна в особі священника. У листопаді 1939 року члени почали розбудову організації. До кінця ж цього року на території Варшави діяло близько 20 кіл об'єднаних учасників. Кола так як і перед війною діяли під опікою

священників і влаштовували систематичні зібрання на яких виголошували доповіді на суспільно – етичну тематику і проводили військові заняття. Вони організували матеріальну допомогу для родин, в яких чоловіки не повернулися з вересневої кампанії.

8 грудня 1939 року було проведене загальне зібрання членів "Iuventus Christiana" для офіційної інавгурації початку діяльності організації. Влаштування такого засідання, крім сильного психологічного ефекту не справила на оточуючих, лиш засвідчило необережність його організаторів, через що в кінці березня 1940 року відбулася серія арештів її членів. Масові переслідування спричинили ліквідацію організаційних структур. Було знищене керівництво, зване Ідеальною Радою в складі Харіуса Кашмарика, Ядвіги Маркевіч, Анатолія Савіцького та Беати Труліпської, дорадником яких був Збігнев Камінські. Утворено 4 територіальні організації – Центр Міста, Жолібож, Мокотів, Прага.

До кінці 1941 року молодіжні об'єднання, почали утворювати підпільну систему освітніх закладів, зокрема нелегальні вищі і середні школи. У 1943 році дана структура включала 8 кіл академічних, 4 шкільних і 2 кіл інструкторів. Переважно їх склад коливався в межах 60 – 80 осіб. Почесне місце в діяльності становила благодійність: організована була допомога студентам та емігрантам [12, 52].

Починаючи від 1941 року почали свою діяльність нові союзи молоді – Содаліція Маріанська чоловіча і жіноча, Католицька Молодь Народова, Товариство Католицької Молоді Академічної "Відродження".

Найчисельнішою організацією була "Содаліція". Через брак даних неможливо встановити точну кількість членів зазначеного об'єднання. Одні дослідники вказують 200-300 членів. Содаліція жіноча ділилася спочатку на Содаліцію Маріанську Академічну і Содаліцію Маріанську Абсолютну. Першою керувала Броніслава Ружинська, другою Даната Чащ.

Від 1942 році групи об'єднаних передвоєнних содалістів почали створювати нові середні школи для молоді, яка виходила із середовища інтелігенції. У період 1942 – 1944 рр. на території Варшави утворилося 35 жіночих об'єднань на чолі яких стояв священник – посередник. Із збігом часу серед них виникла група інструкторів, діяльність яких спрямовувалась на поглиблення католицького світогляду. Так, у 1943 році виникла "Група Католицька", яка діяла серед юнаків середніх шкіл. Учні вивчали історію римо – католицької церкви, літургію, догмати і навчались військовій справі. Для активу викладалась психологія і педагогіка. Слід зазначити, що деякі учасники організації належали до інших конспіративних формувань таких як Строніцтво Народове, Сірі Шеренги, Армія Крайова, Народова Організація Військова.

На початку 1943 року утворено нове формування під назвою "Кузня". Постала вона з об'єднання молоді, яка була вихована на моделі католицького світогляду, який вона не тільки визнавала, але й демонструвала в різних формах. До організаторів і керівників "Кузні" входили Ханна Іловецька, Мар'я Вандовська, Єржи Дановські, Вацлав Аулейтнер. Керувала об'єднанням Єва Орліковська – представниця молодішої генерації "Відродження".

Членами були переважно студенти філологічних і медичних факультетів. Керівництво прагнуло розширити контакти, щоб молодіж католицька не замкнулася у власному колі. Тому вплив нових вніс до організації свіжі думки і zarazом змінив уклад сил. На думку ідеологів група мала об'єднувати молодь для обміну світоглядом та планів щодо ведення боротьби з окупантом.

У кінці 1941 року віце директор Костьола Академічного Яшимовський утворив скупчення молодіжних організацій католицьких через душпастерство академічне. До кінця листопада 1941 року під його керівництвом було зібрано декілька організацій пов'язаних перед вибухом війни з Костьолом. Содаліція Марсіанська Академічна була представлена Владиславом Домарадським, Абсолютна – Данатою Чашч, Івентуса Христіана – Харіусом Качлачжук, Католицька Молодіж Народова – Веславом Чуреком, Допомога Близнім – Галиною Новічкою. Організації створили Конфедерацію Представників Католицьких організацій Академічних. Весною 1943 року до неї приєдналося Відродження, а в кінці цього року – Кузня і вже на початку 1944 року вона прийняла назву Зв'язку Академічного Товариства Католицького.

Діяльність утвореної структури ґрунтувалась на ідейно виховній та суспільних засадах. У суспільній діяльності члени організували безкоштовну лікарську допомогу для студентів, збір одягу і коштів для найбільш вразливих, виплата стипендій студентам. Крім того учасники обмірковували можливі варіанти післявоєнного облаштування Польщі [8,63].

Не менш відомим був і Католицький Лехіц (таємна революційна польська організація) – польська молодіжна підпільна організація про католицького характеру, що діяла в період 1941 – 1942 рр. на Помор'ї.

Вона була утворена на початку 1941 років у Бидгощах через Генрика Гмиса ("Золотий Лев"). Спочатку вона мала бути поділена на два відділи під назвами: католицька чоловіча молодь та католицька жіноча молодь. До складу чоловічого відділу мали входити: чоловічий відділ, штурмовий відділ, група самооборони (охорона) і осередок під назвою Безстрашного Католиху, призначеного для виконання спеціальних завдань. Натомість до складу жіночого відділу ввійшли:

відділ жіночий, естафета, Дівчата Католиху – об'єднували наймолодших учасниць організації.

На чолі організації стояв Г.Гмис, який був вождем, або як його називали члени – диктатором. До структури входила група оборони на чолі з Станіславом Казимірчаком "господар"; два хлопчачі об'єднання і всюдихідна Тадеуша Тащановського "Швидкий Бігун" що імпровізувала штурмовий відділ [8,211].

Згідно даних гестапо під час діяльності Католиху до його складу було завербовано від 40 до 100 осіб, в переважній більшості це були учні середніх шкіл та університетів [5,93]. Нові ж кандидати що приймалися мали пройти вступний іспит, а далі скласти присягу на вірність Польщі. Після отримання офіційного статусу члена організації, вони стали називатися "орлиними левами", потрібно було також прийняти псевдонім і зобов'язатися дотримуватися принципів конспірації, вірності біло – червоно – зеленому прапору і вивчити бойовий марш. Програма Католиху була видана 1 вересня 1941 р. в спеціальній формі відозви і складалася з тринадцяти пунктів. В ній в основному робився наголос на боротьбі за відродження незалежної Речі Посполитої.

Таємна революційна польська організація проводила головним чином патріотично – освітню діяльність у формі акцій розповсюдження та видачі листівок, плакатів в районах костьолів та вулиць прилягаючих до них. В листах друкувалися прізвиська убитих німцями поляків, а також заклики до боротьби проти германізації суспільства. Здійснювалися також спроби саботажу у військовому будівництві.

Зрештою повноцінно розбудувати дану організацію членам не вдалося і вже під кінець травня 1942 року вона була знищена німцями. До кінця лютого 1943 року було винищено більшість учасників даної структури, решта осіб, які не були вбиті потрапили до таборів.

Такими чином, незважаючи на складні умови окупаційного режиму, католицькі підпільні організації зуміли розбудувати власні структури і вели активну ідеологічну та збройну боротьбу проти фашистів і гуртували навколо себе національно свідомих поляків.

Література

1. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. Военно – исторический очерк. – М.,1958. – 640 с;
2. Григорянц Т. Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939 – 1945). – М.,1975. – 280 с ;
3. Зуев Ф. Г. Польский народ в борьбе против фашизма. – М., 1967. – С. 126 – 130;
4. Нюрнбергський процес. Сборник метериалов в семи томах., Т. 6. – М., 1959. – 822 с.

5. Fijałkowski Z. Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej. – Warszawa., 1983. – 141s;
6. Herzog L, Redzimoncryk L. Walka zbrojna narodu polskiego pod okupacją hitlerowską w świetle dokumentów Wehrmachtu // Wojskowy przegląd historyczny. – 1966. – №4. – S. 92 – 118;
7. Hillebrandt W. Konspiracyjne organizacje młodzieżowe w Polsce. 1939 – 1945. – Warszawa., 1973. – 446 s;
8. Historia Kościoła w Polsce, pod red. B. Kumora i Z. Obertyńskiego, t. II, cz. 1-2, Poznań – Warszawa., 1979. – 242 s;
9. Kumor B., Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772 – 1918. – Kraków., 1980. – 234 s;
10. Łętocha R. Katolicyzm ta idea narodowa. Miejsce religii w myśli obozu narodowego lat okupacji. – Lublin., 2002. – s. 27 – 54;
11. Perlińska A. Organizacja konspiracyjna "Katołlech" ("Katolicy Lechici") w świetle akt niemieckich, w: Pomorskie organizacje konspiracyjne (poza AK) 1939-1945/ red. Stanisław Salmonowicz. – Toruń., 1994. – 346 s;
12. Tarnogrodzki T., Tryc R., Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939-1945, // "Wojskowy Przegląd Historyczny" z 1966 r. – nr 4., s 44 – 56;
13. Terej J. Na rozstajach dróg. Ze studiów nad obliczem i modelem Armji Krajowej. – Wrocław., 1978. – 342 s.

■■■■■■■■■■ **Юлія Делібалтова**

ПОЛІТИКА ОРГАНІВ НКВС ЩОДО ЕТНІЧНИХ МЕНШИН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Удосконалення механізмів урегулювання міжетнічних взаємин та забезпечення потреб етнічних меншин у сучасній Україні вимагає критичного осмислення та застосування досвіду реалізації етнічної політики на її теренах, зокрема функціонування відповідних спеціальних органів, що були створенні компартійним режимом в УРСР на поч. 20-х років ХХ ст. Зокрема, це стосується Відділу національних меншин (ВНМ) при Народному комісаріаті внутрішніх справ. При цьому слід зазначити, що спеціальних досліджень котрі б стосувалися процесу формування, організаційної структури та аналізу основних напрямків діяльності ВНМ зроблено дуже мало. Його функціонування висвітлювалось у працях присвячених історії етнічних меншину уцілому, або ж окремим аспектам проблематики. Варто виокремити дослідження Б. Чирка [1], Л. Якубової [2], О. Антонюк [3], О. Кудактіного [4] та інших.

Проте, реальної роботи відділ не проводив. Навіть і після затвердження колегією Народного комісаріату внутрішніх справ у березні 1922 р. Положення про ВНМ, останній виявився недовим через

відсутність нормативно-правової бази, котра б регламентувала механізм формування, права та обов'язки його місцевих органів [4, с.214]. Відсутність юридичного урегулювання діяльності підвідділів національних меншин при відділах управління губернських виконавчих комітетів (ВУГВК) рад блокував взаємодію з регіонами та проведення низки необхідних заходів серед національних меншин УРСР. Діяльність Відділу не рухалась з місця. Уже організаційні підвідділи при Одеському, Катеринославському та Миколаївському ВУГВК вимагали надіслати Положення, що визначало б нормативно-правову базу їхньої діяльності, інструктивні матеріали та їх затверджені штати [5, арк.4].

Треба зазначити, що для виконання надзвичайно розлогих завдань, які ставились перед Відділом національних меншин до Центральної штатної комісії при Наркоматі праці було подано проект потужного місцевого апарату із 72 співробітників, згідно з яким передбачалось виділення 2-6 уповноважених у повітах. Найбільшими мали стати апарати таких губерній: Одеської – 13 осіб; 3-завідуючі єврейською, німецькою та польськими секціями; по 1 уповноваженому єврейської та німецької секції у Тираспольському, Вознесенському, Миколаївському та Херсонському повітах та єврейської секції у Єлизаветградському; Катеринославської – 12 осіб; завідуючі тими ж секціями, інструктори по роботі серед євреїв та німців; уповноважені відповідних секцій у Криворізькому, Олександрійському та Бердянському повітах; Київської – 9: завідуючі та інструктори єврейської та польської секцій; по 1 уповноваженому єврейської секції в Черкаському та Бердичівському повітах [5, арк.8-9]. Проте, навіть ці штати не були затверджені протягом усього часу існування Відділу, хоч і були в основному сформовані.

Не чекаючи затвердження останніх, циркулярним листом від 8 листопада 1922 р. було визначено так звані "тимчасові штати" із 22 осіб, у більшості завідувачів секціями: єврейської у всіх губерніях, німецької у Катеринославській, Харківській, Подільській та Волинській та інструкторів із Китайських (Донецька губернія) та литовських (Донецька і Одеська) [6, с.28].

Діяльність відділу, що розгорнулась наприкінці 1922 – початку 1924 рр., наштовхнулась на подальше ігнорування з боку більшості не лише держаних установ, але й структурних підрозділів НКВС, губернських відділів управління виконавчих комітетів. Працювати його співробітникам доводилось за умов незатверджених штатів та бюджету, невизначеного до нього ставлення з боку НКВС та піднятої у другій половині 1923 р. дискусії щодо зміни підпорядкування Відділу. Не вдалося виконати навіть планів мінімального забезпечення підвідділів губернськими кадрами. Відтак, уся діяльність Відділу зводилась до спостереження за діяльністю релігійних та інших організацій національних меншин, розгляду їх статутів та надання щодо них попередніх висновків [4, с.217].

На місцеві підвідділи ВУГВК покладались надзвичайно широкі та багатопланові завдання, що мали на меті створення системи тотального контролю за найрізноманітнішими аспектами життя етнічних меншин. Варто зазначити, що ці вимоги, зазвичай, або взагалі не виконувалися або ж виконувалися частково. За свідченням ВНМ за червень 1922 р. інформація надійшла лише з чотирьох губерній (Катеринославської, Одеської, Полтавської, Донецької). Проте, навіть накопичені, часто з колосальними труднощами недоукомплектованими та ігнорованими у регіонах, підвідділами нацменшин, окремими секціями відомості зазвичай не сприяли зростанню авторитету Відділу як такого [2, с.178].

У цілому Відділ національних меншин НКВС за весь час свого існування не зміг виробити дієвої позиції в питаннях захисту інтересів національних меншин, залишався осередком малоінформативного листування, свого роду передавальною ланкою між суспільними організаціями національних меншин та загальними відомствами й установами. Підсумовуючи діяльність відділу за 1921-1924 рр., слід констатувати його повну невідповідність навіть тим незначним за обсягом правам і можливостям, що окреслювалися в Положенні. Відділ протягом трьох років ледь животів, залишаючись у тіні впливового й могутнього НКВС. Все це доповнювалося бюрократичним свавіллям місцевої влади, нездатної забезпечити запити національних меншин, що приводило до посилення еміграційних настроїв серед німців. Відомо, що в 1922-1924 роках заявки на виїзд подали більше ніж 20 тисяч німецьких сімей, що проживали в Україні. Виїхати змогли лише 8 тисяч чоловік [7, 62].

На засіданні оргбюро ЦК КП(б) У 27 березня 1929 року була прийнята постанова "Про виселення німців з Миколаївської округи"[8, арк.117]. Поряд з масовими репресіями проти німців все більшого розмаху також набувають репресії проти українців, поляків, болгар, греків, молдован, євреїв, білорусів, вірмен, латишів, румун та інших національностей Півдня України. Репресивна система вишукувала серед представників різних національностей шпигунів іноземних розвідок, ворогів, які "приносили шкоду радянській державі і з якими необхідно було розправлятися" [9, 306].

Контрреволюційну антирадянську групу віднайшли в той час і на Миколаївському інструментально-транспортному заводі. Головним звинуваченням органів НКВС став зв'язок з антирадянськими елементами на користь англійської і японської розвідок. Слідчі НКВС вважали, що працівники Г.М. Гукович, В.С. Македонський, В.К. Матанов, С.В. Матанова, Н.Г. Македонська встановили зв'язок з англійською фірмою "Чайна імпорт Лембер і К" і давали їй секретну інформацію. Що ц за інформація, з матеріалів справи не видно. Проте всі вони були засуджені по статті 54-1 "а" на тривалі строки [10, арк.64].

Непоправних і нічим не виправданих втрат зазнали представники різних національностей, що проживали на території півдня України в 20-х роках ХХ століття внаслідок депортацій, різноманітних утисків прав і свобод, які торкнулися всіх без виключення верств населення і скалічили життя мільйонів громадян. А органи НКВС, нажаль, були каральним апаратом у тогочасної влади. Водночас, жорна тодішньої тоталітарної системи нещадно перемололи й самих безпосередніх виконавців.

Література

1. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 рр. ХХ ст.). – К.,1995. – 168 с.
2. Якубова Л.Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УРСР (1921-1924 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – №5. – С.173-186.
3. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // У історичний журнал. -1999. – №3. – С.44-56.
4. Кудактін О. Відділ у справах національних меншин (ВНМ) НКВС та його місцеві органи (1921-1924).- УІЖ. – 2008. – №11.- С.213-222.
5. ЦДАВО, ф.5, оп.1, спр.2236, арк.4.
6. Бюлетень НКВС. – 1922.- №12.- 86 с.
7. Під пресом тоталітарного режиму // Політика і час. – 1992. – №9-10. – С.60-68.
8. ЦДАГО, ф.5, оп.7, спр. 132, арк.117.
9. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ ст.- К.: Тетра, 2000.- 331 с.
10. Архів УСБУ в Миколаївській області. – ФПС. – Спр.2621-С. – Арк.64

Наталія Дмитренко

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА: МІСЦЕ І РОЛЬ ПРОВІНЦІЙНИХ МУЗЕІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (20-30-Х РР. ХХ СТ.)

Денаціоналізація національно-культурного життя органічно притаманна будь-якому тоталітарному державному устрою. Політичним і соціально-економічним підґрунтям денаціоналізації за радянських часів виступала всеохоплююча централізація державного управління. Ідеологічною основою процесу служила теорія злиття націй, створення нової історичної спільноти – радянського народу. Каналами денаціоналізації слугували органи державного управління, армія, культурні заклади, освіта.

Зміна акцентів у житті суспільства, що була наслідком відмови від непу в економіці, демократизму у політиці, викликали не тільки посилення ідеологізації та політизації духовної сфери, а й появу невід'ємної риси будь-якої тоталітарної держави – уніфікації. Уніфікація в

сфері культурного будівництва робила неможливим вільний розвиток творчості народу, розмивала його автентичність. XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.) ухвалив постанову про необхідність уніфікації навчального процесу в системі закладів НКО, до якої належали і місцеві музеї. В першу чергу негативним проявом уніфікації в музейному середовищі (це не стосується уніфікованої реєстраційно-облікової документації, запровадженої у 1930 р.) була побудова експозиції за єдиною загальносоюзною схемою, яка була зорієнтована на нівелювання національних особливостей корінного народу та нав'язувала матеріалістичне бачення розвитку історичного процесу. Зміст експозиції, побудованої за новою схемою, фальсифікував ключові проблеми українського історичного процесу, національно-визвольного руху, що призводило до трагічних наслідків – деформації історичної свідомості українців. Уніфікації домагались і у порядку обслуговування відвідувачів. Результатом його запровадження була денационалізація тогочасної молоді (оскільки саме ця категорія населення найчастіше відвідувала музеї) через контроль над створенням враження від побаченого. Типова схема побудови експозиції тягла за собою типовий зміст екскурсійної розповіді. Настійливо не схвалювались поодинокі відвідування музею. Протокол засідання Комісії № 4 Укрголовнауки від 1 березня 1928 р. наголошував, що центральним місцем роботи музею є екскурсійна робота. Треба уважно ставитись до поодиноких відвідувачів, об'єднувати їх у групи і забезпечити їм пояснення. Теми екскурсій пов'язувати з проблемами сучасності, пристосовуючи їх до агітаційних компаній (антирелігійної, виборчої тощо) [1]. Уніфікація проникла і в сферу наукової діяльності музеїв, що позначилось на тематиці досліджень: поступово припиняється вивчення проблем етнографії, краєзнавства (суспільно-історична тематика). Краєзнавство оголошується "буржуазною націоналістичною наукою". За наказом керівних органів наукова робота музеїв зосереджується на дослідженні актуальних на той час питань, пов'язаних з подіями Жовтневої революції, проблемами місцевої економіки (дослідження природних копалин та традиційних промислів) [2]. Конфлікт інтересів між владою та керівниками музеїв полягав у різних площинах бачення головної мети культурного процесу. В той час як влада працювала над створенням "представництва федерації культур", музейники головне своє наукове завдання вбачали у виявленні своєрідності природи, культури, соціальних звичаїв народу. Звуження тематики науково-дослідної роботи завдавало шкоди інтелектуальному змісту національної культури.

Відстоюючи гасла пролетарського інтернаціоналізму, влада придушила ідею національного відродження (припинення українізації у

1932 р.) з її "мотивами своєї власної і власницької хати" [3], запроваджується класовий підхід до оцінки історичних подій та явищ, до речових свідків минулих часів, що зберігались у музеях. Політизація сфери збереження рухомих і нерухомих пам'яток історії і культури призвела до зміни критеріїв в їхній оцінці з історичного та художньо-естетичного на вульгарно-ідеологічний. Початок тривалому процесу вилучення кращих зразків національного мистецтва було покладено Постановою РНК УСРР "Про музейні цінності" ще у грудні 1922 р Наркомпросу надавалось право продажу речей із державних музеїв, що не мали музейного значення [4] Відповідальним за цю справу доводилось керуватись класовим міркуванням, власним переконанням у визначенні долі музейних речей. Наприкінці 20-х початку 30-х рр. набуває значного масштабу вилучення найцінніших експонатів для продажу через Держторг на закордонних аукціонах. У березні 1931 р. в присутності замдиректора Ніжинського ІНО Олександровича, зав. інститутською бібліотекою В.К.Пухтинського, зав. музеєм О.М. Карпач-Карповича та представника заготпункту Держторга Шоломова з фондів Ніжинського музею вилучено 6 книг видання кінця ХУІІІ ст., бронзовий з позолотою годинник ХУІІІ ст., 60 золотих монет та медалей ХУІІ-ХУІІІ ст., шовкове покривало ІІ пол. ХУІІІ ст., яке за переказами належало родині Безбородьків, всього на суму 7150 крб. Акт складений під грифом – "не підлягає оприлюдненню" [5].

Кінець 20-х та початок 30-х рр. позначається суттєвим скороченням колекцій місцевих музеїв за рахунок вилучення виробів з кольорових металів (Прилуцький та Ніжинський музеї) [6]. На початку 1931 р. об'єктом чергової хвилі вилучення з музейних колекцій стають старовинні килими [7].

Таким чином з експозицій та фондів музеїв вилучались оригінальні речі, кращі зразки національного декоративно-ужиткового мистецтва, кустарних промислів – свідчення особливості та своєрідності українського народу.

Глибокий негативний вплив на національну культуру справила політика воєнничого атеїзму, яку більшовики спрямували для зміни парадигми про місце релігії в історії людства. Активна роль в процесі виховання покоління людей, вільних від "релігійного дурману", відводилась музеям. Відділи церковної старовини, які були створені в музеях на початку 20-х рр. під час закриття храмів, молитовних домів, наприкінці 20-х змінили назву на антирелігійні відділи або антирелігійні кутки. Змінюється якісний склад експонатів в цих відділах та їх сенсові навантаження. Найбільш коштовні культові речі передаються на продаж. Ті речі, що залишались в музейних експозиціях, повинні були відображати реакційну роль релігії в суспільстві. Прикладом активної антирелігійної роботи для місцевих музеїв слугувала пересувна виставка Чернігівського державного музею "Релігія чи наука", створена

ще на початку 20-х рр. За даними В.Г. Дроздова, зав. музеєм культур, її відвідала значна кількість людей (у Чернігові – 15243 особи, в Конотопі – 16590 відвідувачів, у Ніжині – 7877 осіб) [8]. Протокол музейної ради з представниками радянських установ та громадських організацій (перший квартал 1929 р.) в справах антирелігійної виставки за присутності членів музейного комітету – Вайнштейна, Дроздова, Баран-Бутовича, Шевельова, Карачевської, Луговського, Кувалдіна та Крицького, визнав виставку одним з найкращих знарядь в боротьбі з релігією. На засіданні прийнято рішення про створення стаціонарної виставки, а частину її експонатів (загальна кількість 1407) виділити для роботи сільської пересувної виставки місцевого значення та організації такої ж виставки всеукраїнського значення [9]. На початку 30-х рр. в арсеналі музейників з'являється ще одна зброя в боротьбі з релігією – організація антипасхальних компаній [10]. Всі ці заходи спотворювали, руйнували гуманістичні та духовні засади особистості.

Представники старої інтелігенції залишались чи не єдиними свідомими носіями національної ідеї. На думку ідеологів радянського строю, вони гальмувала процес утворення "федерації культур". Переважна частина нової (у першому коліні) інтелігенції успішно інтегрувалась в систему соціалістичних цінностей і брала участь у формуванні її ідеології. Друга частина стає об'єктом морального та кримінального терору, це стосується старої та нездатних на компроміс зі своїми переконаннями представників нової інтелігенції. Друга половина 30-х рр. є часом найбільш масових кадрових чисток у місцевих музеях. Багато музейних працівників було звільнено з посад, заарештовано, загинуло в концентраційних таборах, поширювалась практика морального утиску: музейників позбавили права на свободу творчості, як важливішу з умов її існування. Серед керівників музеями Північного Лівобережжя були заарештовані Н.Онацький, С.Гапєєв, І.Спаський, Я.Морачевський, О.Маліношевський [11]. За приховування контрреволюційної літератури звільнений з посади завідуючий Путівльським музеєм Шарапов. Були зроблені спроби усунути з посади керівників Прилуцького (В. Маслов) та Сосницького (Ю. Виноградський) музеїв.

Таким чином, проявом денационалізації культурного процесу була уніфікація свідомості громадян, яка зводила до мінімуму кількість незгодних з внутрішньою політикою держави. Місцеві музеї були одним з каналів, по якому йшло формування такої свідомості, шляхом створення музейної експозиції за типовою схемою.

Негативні наслідки для інтелектуального змісту національної культури мало поступове усунення багатовекторності науково-дослідної роботи музеїв, яку було переорієнтовано з гуманітарних суспільно-історичних тем на теми, пов'язані з розвитком народного господарства.

Денаціоналізація позначилась і на якості музейних колекцій. З експозицій та фондів музеїв з метою здобуття коштів на розбудову соціалістичної промисловості, вилучались кращі зразки національного мистецтва, свідчення своєрідності українського народу.

Сприяла денаціоналізації культури і політика воєнничого атеїзму. Музеї були залучені до активної роботи по вихованню покоління безвірників. Антирелігійна пропаганда музейними засобами проводилась шляхом створення антирелігійних експозицій, розповсюдження відповідної літератури, проведення антирелігійних компаній до великих релігійних свят.

Перетворення музеїв на центри пропаганди нового устрою, нав'язування в командному порядку ідеологічних схем та орієнтирів, викликали незгоду свідомої частини національної інтелігенції. Влада безжалісно розправлялась з ідеологічними ворогами. Репресії 20-30-х рр. суттєво знизили інтелектуальний та духовний потенціал кадрів музейних працівників.

Література

1. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 70, № 248, арк. 4-5.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, ф. 166, оп. 11, спр. 361, арк. 3.
3. Побут і культура. 19 вересня 1926 р. № 38.
4. Державний архів Сумської області, ф. р. 6434, оп. 1, спр. 1, арк. 39.
5. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. р. 6093, оп. 1, спр. 21, арк. 26.
6. ДАСО. ф. р 5601, оп. 1, спр. 1151, арк. 107; ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 533, арк. 9-10. Там само, ф. 166, оп. 10, спр. 533, арк. 18.
7. Там само, ф. 166, оп. 10, спр. 573, арк. 11, 18, 21.
8. ДАЧО, ф. П 8477, оп. 1, спр. 1066. арк. 27.
9. Там само, ф. П 8477, оп. 1, спр. 1066, арк. 87-88.
10. ДАСО, ф. Р6434, оп. 1, спр. 17, арк. 25.
11. Архів Управління служби безпеки України по Полтавській області. Ф – 2859-С. – Т. 1. – Спр. № 23 // Никанор Харитонович Онацький (1875-1937). До 130-річчя від дня народження. Суми – 2005. – Стор. 15; ЦДАВОВУ. Ф – 166. Оп. 11. Спр. 361. Арк. 3. Лист Л.І. Вуїч до О.С. Морозова. Ніжинський краєзнавчий музей. ВФІ. – № 1342.

Лариса Дудка

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ ЮНИХ БЕЗВІРНИКІВ УКРАЇНА В 1920 – 1930-х РОКАХ

З установленням радянської влади на всій території України почала запроваджуватися нова, радянська, система освіти, ідейні засади та принципи якої мали відповідати б меті й завданням нового суспільства – виховання громадянина соціалістичної держави, будівника комунізму з новою комуністичною мораллю. А оскільки моральним комуністична партія вважала все те, що сприяло революційним перетворенням, а аморальним те, що перешкоджало їм, то до останніх належала також і релігія. Тому вже в перших декретах і постановах школа та виховання підростаючого покоління оголошувалися світськими.

Протягом декількох років на шпальтах газет і журналів, учительських з'їздах точилася боротьба між прихильниками антирелігійного й безрелігійного виховання. Потрібно зазначити, що більшість учителів позитивно поставилися до розмежування навчального процесу й релігії та ратувала за так зване безрелігійне (арелігійне) виховання, розуміючи, що: 1) насадження антирелігійної пропаганди в школі призведе до конфлікту з віруючими батьками, яких у країні ще була велика кількість; 2) антирелігійне виховання лише нашкодить, наштосне дітей на релігію; 3) учительство ні на теоретичному, ні на методичному рівні не підготовлене до такої роботи; 4) для виховання свідомих атеїстів досить матеріалістично витриманих шкільних програм. Наркомат освіти також до певного часу притримувався такої позиції, і тому до 1928 р. навчально-методична література та програмовий матеріал були позбавлені питань антирелігійної пропаганди [10, с. 44–45].

Але партійні органи, які покладали на систему народної освіти велику роль у справі атеїзації населення, не були задоволені таким станом справи, і неодноразово наголошували на необхідності пошквалення й поліпшення виховної роботи серед молоді. Зручною формою атеїзації школи й виховання підростаючого покоління в дусі воєнничого безвірництва була Спілка безвірників, яка 2 березня 1928 р. провела спеціальну нараду щодо цього питання й визнала за необхідне посилити антирелігійну роботу в школі. Для розробки конкретних заходів із цього питання створювалася спеціальна комісія, а більш детально питання антирелігійного виховання в школі планувалося опрацювати в на засіданні АПВ ЦК ВКП(б) [5, с. 86].

Саме завдяки зусиллям Спілки безвірників прихильникам антирелігійного виховання вдалося "подолати" опір педагогів, котрі виступали за безрелігійне виховання, і запровадити в навчальних закладах систему антирелігійної роботи. Необхідність нововведення мотивувалася тим, що свідомість дітей уже "заражена" релігією їхніх віруючих батьків, а діти з родин безвірників дуже часто потрапляли під релігійний вплив через оточення товаришів, сусідів, вулиці. При цьому на

місцях керувалися поясненням О. Ярославського: "... Школа, відділена від церкви, повинна бути не просто нейтральною по відношенню до релігії, не просто займатися "безрелігійним" вихованням, при якому 40 – 50 % дітей знаходяться під впливом церкви. Школа повинна просякнути все виховання дітей елементами антирелігійності" [13, с. 268].

СВБ була ініціатором постановки питання антирелігійного виховання в Наркомосі, у пресі та серед широких мас учительства. Ось які факти на підтвердження вищезазначеного наводив голова Спілки безвірників СРСР О. Ярославський. За ініціативою СВБ у 1927 р. у Центральному будинку освіти й преси була проведена дискусія з теми "Антирелігійне чи безрелігійне виховання", журнал "Антирелигиозник" із 1927 р. систематично вміщує ряд статей у спеціальному відділі "Антирелігійне виховання в школі", під такою ж назвою опубліковано збірник і готується до друку ще два такої ж тематики, разом із Наркомосом видана збірка "Просвещенец на антирелигиозном фронте", інструкція щодо організації шкільних піонерських секцій при радах СВБ, укладена програма для занять антирелігійних шкільних гуртків, разом із Соцвихом розроблено цілий ряд постанов і методичних листів про те, як необхідно проводити антирелігійне виховання в школі, випущена збірка "Мы – безбожники", намічено програму видання "За безбожную детвору" [12, с. 73]. При Центральній Раді СВБ України для керівництва антирелігійною роботою серед молоді було спеціально створено шкільний відділ, що узгоджував свою діяльність із Наркомосом УСРР і ЦК ЛКСМУ, при районних і окружних радах СВБ діяли дитячі секції.

Розуміючи, що багато вчителів у той час просто не вміли вести відповідну роботу, II Всесоюзний з'їзд СВБ у резолюції "Про постановку антирелігійної роботи в установах народної освіти" вимагав створити при республіканських інститутах підвищення кваліфікації під керівництвом ЦР СВБ центральні антирелігійні курси для вчительського активу та інспектури, щоб тим самим сформувати кадри місцевих керівників для роботи над підвищенням антирелігійної кваліфікації освітян. Аналогічні курси передбачалося створити при обласних і районних просвітах, інших закладах із тим, щоб якомога швидше підготувати необхідну кількість пропагандистів.

За офіційними матеріалами Наркомату освіти, антирелігійні питання були включені до програм вищих навчальних закладів, курсів перепідготовки вчителів, уносилися корективи до шкільних програм. У зв'язку з всеукраїнським оглядом антирелігійної роботи НКО в грудні 1928 р. видав методичний лист, який остаточно проголошував лінію антирелігійного виховання й окреслював загальні завдання всіх освітніх установ у плані боротьби з релігією. Зверталася увага працівників освіти на невирішеність проблеми щодо шкільних канікул, які здебільшого

припадали на Різдво та Великдень [3, арк. 76–77]. По сектору масової комуністичної освіти антирелігійну роботу на 1931 р. було забезпечено в програмних виданнях: "Антирелігійна робота в школі соціалістичного виховання. Доповнення до методичного листа № 4 Наркомату освіти УСРР, 1929 р.", "Програма курсів підготовки антирелігійного активу", "Програма для низового антирелігійного гуртка", "Методлист про антирелігійне виховання (німецькою мовою)", "Про антирелігійне виховання в школі" [1, арк. 3]. Таким чином, атеїстичне (насправді, антирелігійне) виховання ставало обов'язковим принципом для всіх радянських шкіл, що зобов'язував кожного вчителя не тільки бути атеїстом, але й вести активну боротьбу проти релігійного впливу, в якій би формі він не виявлявся. Ініціувальна, організуюча і контролююча функції у вирішенні цього питання належали Спілці безвірників, для реалізації якої мала виконуватись одна умова – всі вчителі та учні мали бути членами СВБ.

У квітні 1929 р. питання про антирелігійну роботу серед освітан обговорювалося на Президії ВУКу профспілки. Відмітивши "примиренське ставлення" значної частини освітан до релігії, по лінії РОБОС для усунення такого явища планувалися заходи: а) розгорнути роботу щодо залучення освітан, зокрема вчительства, до Спілки безвірників під лозунгом "Жодного освітянина поза Спілкою безвірників"; організувати гуртки й осередки "Безвірник"; мати повний контакт із СБ; підтримувати ініціативу щодо роботи в традиційні свята, проводячи цим самим боротьбу за реформу календаря; б) під керівництвом учителя розгортати дитячі гуртки безвірників, секції антирелігійної роботи серед дітей та підлітків; в) максимально використовувати дітей як борців проти релігійних забобонів у родині й упливати таким чином на доросле населення [2, арк. 60–61].

Учитель мусив здійснювати антирелігійну роботу не тільки на уроках, а й у позаурочний час, зокрема у гуртках, та працювати з віруючими батьками, виголошуючи доповіді, проводячи бесіди й диспути, організовуючи вечори й екскурсії антирелігійного характеру. Це мотивувалося тим, що деякі питання антирелігійної пропаганди шкільними програмами не охоплювалися, а тому їх необхідно було поглиблювати й опрацьовувати додатково. Тому основною формою проведення антирелігійної роботи були гуртки юних безвірників, шкільні осередки СВБ, які не без примусу насаджувалися в школах. За повідомленням газети "Войовничий безвірник", із 1930 по 1932 рр. кількість ЮВБ (Юні войовничі безвірники) зростає з 200 тисяч до 700 тисяч осіб [8, с. 2].

Форми роботи гуртків юних безвірників пропонувалися найрізноманітніші: антирелігійні семінари, популярні лекції, переважно

науково-природничого та суспільно-історичного характеру, улаштовувалися куточки безвірника, при яких працювала бібліотека, випускалася стінгазета, присвячена певним кампаніям, проводилися художні вечори, організовувалися вистави антирелігійного змісту. "Гуртки та групи юних безвірників, – писала газета "Войовничий безвірник" у січні 1930 р., – мусять бути не вузькими навчальними, а масовими громадськими організаціями, що ведуть практичну роботу, масову роботу з батьками, у школі, серед неорганізованих дітей". При цьому наголошувалося, що "основний зміст роботи – не лише природознавство та ні в якому разі не порпання в біблейському мотлохові, а викриття класового єства релігії, практична допомога СББ" [7, с. 3]. Але в більшості випадків, як зазначала періодика, безвірницькі дитячі організації працювали слабо, обмежуючись роботою тільки під час антиріздвяних та антипасхальних кампаній.

За новим статутом Спілки безвірників, затвердженого в 1929 р. II-м Всесоюзним з'їздом СББ, із метою залучення до антирелігійного руху молоді був знижений віковий ценз членів Спілки з 18 до 14 років, оскільки, на думку Ф. Олещука, є абсолютно абсурдним, "коли 14-річний комсомолец, будучи безвірником за комсомольським статутом, не має права бути в Спілці Безвірників, щоб тут поповнювати свої знання й вести боротьбу з релігією серед оточуючої молоді" [9, с. 21]. А для дітей віком 8 – 14 років статут передбачав утворення осередків юних безвірників, які повинні були працювати безпосередньо під керівництвом товариств СБ, але в той же час зберігали деяку організаційну самостійність: мали свій значок, облікову картку, право виборності в межах своїх організацій і т.ін. [11, с. 26].

Значна увага приділялася піонерським та комсомольським організаціям, які мали бути основними центрами безвірницької роботи серед дітей та молоді й допомагати педагогам локалізувати та конкретизувати антирелігійну роботу в школі.

Газета "Безбожник" (№ 35 за 15 серпня 1929 р.) у зв'язку з всесоюзним піонерським зльотом опублікувала "антирелігійний наказ" юним піонерам, у якому, зокрема, говорилося: "Піонер бореться проти п'янства й хуліганства, піонер бореться проти релігійного дурману. Піонер, ти зобов'язаний брати участь у роботі Спілки войовничих безвірників. Ти мусиш боротися проти релігії, релігійних звичаїв, свят, релігійної їжі. Піонерзагони! Берить повсюди участь у боротьбі за закриття церков! В усіх школах I та II ступенів організуйте групи й осередки юних безбожників. В усіх школах-семирічках організуйте антирелігійні гуртки для підготовки активу безвірників. До боротьби з п'янством, хуліганством, із релігійним дурманом, юний піонере, будь готовий!" [6, с. 1].

Озброївшись таким закликком, юні безвірники разом із дорослими активно включалися у виконання всіх господарсько-політичних кампаній: збирали добровільні внески, допомагали проводити хлібозаготівлі, посівні, реалізовувати позику, передплачували й поширювали безвірницьку пресу, повідомляли про факти шкідництва куркулів та попівщини.

Надмірна політизація й ідеологізація школи, яка, до того ж, ґрунтувалася на класових принципах, зумовила насильницьку атеїзацію дітей та юнацтва, що, фактично, суперечило проголошеному принципу свободи совісті. Держава, а зокрема школа, не повинна доводити беззаперечність істинності тієї чи іншої ідеології, релігії чи атеїзму, а надавати людині на основі глибоких знань і високої моралі право вільного вибору [10, с. 65]. Але в умовах радянського тоталітаризму вся розгалужена система виховання ґрунтувалася на витворенні з підростаючого покоління не активних членів суспільства з правом вільного вибору, як твердила офіційна пропаганда та її безпринципні апологети, а слухняних і покірних виконавців волі партійних та державних органів. При цьому велике значення надавалось Спілці безвірників, яка, маючи всебічну підтримку держави, була не тільки ініціатором і виконавцем, а й фактично контролюючим органом виконання соціального замовлення тоталітарної держави: виховання юної комуністичної ідеологічно витриманої зміни.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 19. – Спр. 378.
2. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 920.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (Далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2917.
4. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 392.
5. Антирелигиозник. – 1928. – № 3.
6. Безбожник. – 1929. – 15 серпня.
7. Войовничий безвірник. – 1930. – 1 січня.
8. Войовничий безвірник. – 1932. – 6 березня.
9. Олещук Ф. Новый устав Союза Воинствующих безбожников // Антирелигиозник. – 1929. – № 7. – С. 20–24.
10. Славутич Г. Запровадження антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20-ті – 30-ті рр. // Релігійна освіта в Україні (перша пол. XX ст.): Збірка наукових праць / В.О. Пашенко (відп. наук. ред.). – Полтава, 1997. – С. 42–67.
11. Союз воинствующих безбожников СССР. Устав. Принятый II Всесоюзным съездом СВБ 10-16 июня 1929 г. – М.: Акц. изд. о-во "Безбожник", 1930. – 31 с.
12. Ярославский Е. Научитесь правильно владеть оружием марксизма // Антирелигиозник. – 1929. – № 9. – С. 65–84.

**Геннадій Дудченко,
Микола Стрикун**

ПОЛІТИКА ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ НІЖИНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА №66)

Встановлення окупаційного режиму передбачало побудову нових відносин між органами управління (такими як німецька Фельдкомендатура, Ніжинське земельне управління, Польова комендатура) та Громадським господарством №66. Ці відносини були побудовані в формі наказів, розпоряджень та рекомендацій. Завданням яких передбачало реформування аграрного сектору, для подальшого максимального його використання на користь "третього рейху".

Реалізація поставлених завдань розпочалась з квітня 1942 року. Згідно розпорядження Районної інспекції сільського господарства видавався наказ № 34. За яким "бувші" колгоспи повинні змінити старі назви, а їм мають бути привласнені особисті номери. Відповідно до цього документу колгосп імені Фрунзе отримав назву – Громадське господарство №66 [1,арк.87]. Слідуючою постановою для Господарству №66 в цьому напрямку було розпорядження німецького командування щодо збільшення ресурсів фуражу господарства. "В швидкому порядку потрібно закінчити покіс напівболотніх та болотніх трав, а також скосити всю оттаву на всіх сінокосах де це можливо за станом трав....в зв'язку зі значним браком сімен конюшини категорично забороняється проводити покіс сіменників конюшини на сіно та траву". На тих хто порушував дане розпорядження та скошував на зелений корм чи на сіно сіменні площі чекало жорстке адміністративне стягнення. Крім того, в даному розпорядженні підіймалось питання про протравлення сімен озимої пшениці. "Оскільки деякі старости нехтують даним зауваженням і не виконують такої процедури, то на винних буде накладено суворе стягнення навіть арешт" [2, арк.1]. "Турбуючись" про збереженням всіх сільськогосподарських машин, молотарок, комбайнів, тракторів, зерноочисних машин і т.п., новим командуванням було видано наказано наказ. За яким: "всі сільськогосподарські машини в першу чергу отримані з Німеччини, після завершення польових та збиральних робіт відремонтувати, а після ремонту поставити в відповідні будівлі під дах" [3, арк.2]. Пропонувалось також широко розгорнути роботу по виготовленні нових засобів обробітку землі за рахунок громадськості. Це

в першу чергу – плуги та різні рала. Реакції на дане звернення не відбулось. Громадяни повністю проігнорували таку ініціативу.

Не менш значним для господарства №66 було розпорядження німецького командування від 23 жовтня 1941 року. Відповідно до якого, "громадські двори (бувшого колгоспу) щомісяця в 1942 році повинні виплачувати грошовий податок в розмірі 4 % від суми доходів. Цей податок повинен був сплачуватись не пізніше 5 числа кожного наступного місяця". Але дане розпорядження не було виконано. Протягом близько півроку старості господарства надійшло ще декілька таких звернень, і вже починаючи з 23 березня 1942 року рішення почали виконувати [4, арк.64]. Таким прикладом непокори можна підтвердити те, що громадські господарства в особах їх керівництва не сприймали нової влади, висловлюючи таким чином їм ноту протесту. При цьому, можливо, керівництво колгоспу очікувало на швидке завершення війни і відновлення радянського режиму.

На весні 1942 року окупаційна влада приймає "самі рішучі міри" відносно використання зернових культур. Вся кількість змолоченого жита та пшениці повинна в подальшому бути використана тільки на посів і забезпечення потреб армії. Як зазначалось: "В першу чергу потрібно забезпечити потреби армії". Місцевому ж громадському населенню заборонялось взагалі вживати в їжу пшеницю та жито. Мотивувалось це тим, що через обмежений осінній посів та гибель озимини існує загроза новому врожаю.

Це рішення впроваджувалось в життя через систему постанов: 1. Заборонялось будь яке вживання жита та пшениці для годування тварин. Для несільськогосподарського населення дозволялось вживати тільки ячмінь, просо та гречку. Жито та пшеницю можна вживати лише тільки тоді, коли ще немає ячменю. 2. Заборонялась здача зерна, бобових і маслянистих культур будь куди крім приймальних пунктів. 3. Самовільний помел на муку та дерку в господарстві призупиняється. Дозволялось це лише на визначених млинах, та й то при наявності відповідних дозволів. 4. Також заборонявся розподіл зарплати членам господарств снопами чи зерном під час збору врожаю. Це питання буде врегульовано по закінченню збору врожаю. Існуюча в наявності на млинах мука жита чи пшениці на повинна подальшому видаватись. За виключенням, якщо те знадобиться для прогодування і лише в крайньому на те випадку [5, арк.1].

Для забезпечення потреб німецької армії тютюном командування надало старості Степановському план посівів цієї культури на 1942 – 1943 рр. У ньому передбачалося збільшити площі культивування тютюну до 163га. А для кращого отримання врожаю видавались настанова, "удобрювати поля гноєм з розрахунку 30 тонн на 1 га землі, як мінімум".

Щоб забезпечити цю культуру гноєм громадське господарство №66 повинно було зібрати 4890 тонн гною. Гній, за розпорядженням німецького командування, повинен поступати як від худоби, яка утримується в господарстві так і від худоби в дворах членів господарства. До того ж гній має бути доставлений на поля господарства, при транспортуванні якого потрібно строго дотримуватись правил збурення цього добрива [6, арк.18].

Якщо співставити розміри ферми господарства на початок 1942 року та норми вивозу гною, то виходить що для виконання плану добриво потрібно збирати як мінімум декілька років. Отож основна частина норми вивозу гною лягала на плечі членів господарства, що по суті підривало економічний потенціал населення через скорочення розмірів отриманого ними врожаю.

Поступово підходячи до проблем збору врожаю в травні – червні 1942 р. староста господарства отримав наказ, за яким вже до липня місяця потрібно підготувати погребі для збереження посівної картоплі в необхідній їх кількості та розмірі. Для цього, "необхідно підібрати відповідні погребі, відремонтувати їх, а в разі необхідності побудувати нові. Також потрібно підібрати місце для кагатування картоплі та необхідний для цієї справи матеріал. Всі розрахунки величини погребів і чисельність кагатів складених за участі агрономів потрібно занотувати" [7, арк. 5].

Хоча розмірів врожаю картоплі за 1942 – 1943 роках достеменно не відомо, проте відомо що на цей період у плани господарств входила культивування картоплі на площі за розмірами близько 60 га. Але показувала практика зібраний врожай повною мірою не зберігався в зазначених погребях та кагатах. Лише частина залишалась на посадку та в резерві, решту реалізовували на користь армії. Такі відбори здійснювались за рахунок встановленої системи держпоставок.

Незважаючи на жорсткість окупаційного режиму громадські господарства не квапились з виконанням норм держпоставок. Про цей факт засвідчує наказ німецького командування від 6 вересня 1942 року. Попереджалося, що держпоставки зернових повинні скінчитись не пізніше як до 15 жовтня. З яких 2/3 повинно бути транспортовано до 1 числа наступного місяця. А заборгованість по здачі великої рогатої худоби та свиней за третій квартал мусить бути виконана до кінця жовтня місяця. Рекомендувалось старості господарства мобілізувати всі внутрішні ресурси та людей на безпосереднє виконання плану всіх поставок дотримуючись заново назначених термінів [8, арк. 97].

Навіть строге покарання терміном до трьох місяців концтаборів, для тих хто перешкоджатиме виконанню процесу держпоставки не гарантували вчасного їх виконання.

В багатьох випадках норми поставок тої чи іншої продукції вимірювались загальним запасом. Що змушувало господарства в наступному році витратитись на придбання посівного матеріалу. Аналогічно було зроблено і з поставкою насіння овочевих культур запланованих на жовтень 1942 року. Німецьке командування видало розпорядження господарству №66, відповідно до якої: "...насіння овочевих культур з насінневих та товарних площ має бути зданим Ніжинській насінневій базі" [9, арк. 22]. Категорія норм, як постановка визначених завдань практикувалась окупаційною владою не лише в площині держпоставок, а й при посіві та зборі врожаю.

"Нормативний прийом" був застосований при відновленні загиблих та пошкоджених в зиму 1941 – 1942 рр., садів. Зокрема колгоспу надавалась норма насаджень двохрічних дерев в кількості 205 штук. Рекомендувалось прикопувати на зиму деревця, заглибивши в землю на 20 сантиметрів кореневу сітку ретельно загорнувши її землею. При цьому садівникам потрібно оберігати їх від гризунів та комах. "Посадочний матеріал" надавався Ніжинським лісництвом що знаходилось по вулиці Липіврізькій № 55 [10, арк. 70].

Накази та розпорядження німецької влади поширювалися не лише на сектор землеробства громадського господарства №66. Під повним його контролем залишалось і такий елемент аграрного комплексу як тваринництво. Варто розділити напрямки політики окупантів по відношенню до даної галузі. За першим з них, регулювалась діяльність колгоспів спрямовану на розмноження та в подальшому держпоставку скоту, а іншим – регулювалось використання тваринної робочої сили.

Громадському господарству №66 встановлювались норми поставок м'яса великої рогатої худоби, свиней, овець та птиці. Нажаль конкретно невідомо в яких розмірах потрібно було поставляти тих чи інших тварин(на м'ясо), проте терміном до якого рекомендувалось це зробити встановлювалось 10 вересня кожного року. Як правило держпоставки здійснювались за рахунок старих та відповідним чином забракованих тварин, а також в деяких випадках і молодняка. Останнє за умови, коли норму здачі не можливо було виконати за рахунок бракованих тварин.

Стосовно використання тварин в роботі, то німецьке командування не обмежувалось лише кінською тягловою силою. На підставі розпорядження "нового командування" від 8 вересня 1942 року про роботу на коровах громадському господарстві надавався план упряжі 80 – ти голів корів. Наказувалось, "по отриманні цього в господарстві приступили до "обучування" корів упряжі. Рекомендувалось корів використовувати на легких та середніх роботах: волочіння, пахоти, підвозах. Особливо корів потрібно використовувати на роботах в присадибних ділянках членів господарства, на яких заборонялось

використовував тяглову силу коней та волів. Корів експлуатувати 5-ть годин на добу, при цьому даючи їм концентровані корми" [11, арк.108].

В основному коней німецьке командування застосовувало в упряжі підвод. Про що неодноразово повідомляється в наказах господарству №66. Як приклад, можна навести звернення Фельдкомендатури м. Ніжина від 3 квітня 1942р. зазначається: "з одержанням цього листа, цього ж дня негайно надіслати у двір фельдкомендатури певну кількість підвод, для вивезення гною" [12, арк. 176].

Часто виконання наказів ігнорувались старостою господарства Степановським. Одним із свідчень цьому є звернення Польової комендатури, де попереджалося, що "в разі невиконання наказів на надання підвод його (Степановського авт.) буде притягнуто до відповідальності".

Крім наведених прикладів використання ресурсів господарства №66 німецьке командування широко використовувало працю членів колгоспу. Це проявлялось в різних сферах, як в сільському господарстві так і за його межами. Зокрема серед таких було розпорядження командування від 9 – го жовтня 1942 року, за яким: "на станцію Ніжин викликалось десять дорослих чоловіків для розвантаження вагонів, при чому ці робітники повинні бути споряджені пустими мішками для переносу зерна з вагону на склад заготзерна".

Практикувався також вивіз робітників до Німеччини. З цією метою у вересні 1942 року старості господарства надійшло слідуюче повідомлення. "Вам (Степановському авт.) належить скласти списки, за прикладеною формою, дівчат або жінок віком від 16 до 45 років для постачання робочою силою Німеччини" [13, арк. 38].

Староста мав врахувати те, що дівчата або жінки мусять бути повністю здорові та цілком вільні. Для правильного оформлення списків йому рекомендувалось їх складати за допомогою бригадирів.

Термін надіслання цих списків продовжувався до 26-го жовтня 1942 року. Попереджалося, що "зі списками староста господарства має з'явитися до (голови м. Ніжина), не пізніше 9-тої ранку зазначеного терміну, для остаточного з'ясування всіх деталей". Громадське господарство №66 повинно було виставити список не менше як на 100 осіб.

Незважаючи на настанови, дане розпорядження не було виконано. Нажаль невідомо, чи це було зроблено з ініціативи голови господарства, чи за браком кандидатур на вивіз до Німеччини. Оскільки деякі розпорядження які видавались командуванням були зорієнтовані на загальні показники господарств району, в тому числі і по кількості членів цих же колгоспів. Відповідно певні розбіжності все ж існували.

До того ж, члени господарства потерпали не лише від їх експлуатування. По встановленні нового режиму на них обрушились

численні обмеження та заборони. З початку 1942 року на приватні господарства накладався податок на отриманий прибуток у розмірі 4 % [14, арк.64]. Заборонялось вживання жита та пшениці а також самовільний забій свиней на м'ясо. В подальшому дозволялось це робити лише при здачі державі тварини вагою понад 100 кг, та й то з дозволу відповідних установ. Встановлювались норми на помел зернових в межах 10 кг на одну особу. Популярними також були різні збори на користь армії.

За розпорядженням Польвої комендатури №197 від 8-го жовтня 1942р., про "проведення збору кожухів, валінців, теплих штанів та піджаків у населення міста Ніжина". З метою озброєння сил німецької армії, управління міста зверталось до старости громадського господарства №66, з проханням поставити питання про збір зазначених речей у членів колгоспу. Наголошуючи: " Більшість міст України виконали вже свій план по здачі теплої одягу для німецької армії, а м. Ніжин ганебно відстає..." Підкреслювалось , що "...вразі якщо в подальшому населення не відгукнеться добровільно продавати (практикувалась премія у вигляді горілки, махорки та солі) ці речі для Німецької Армії, яка проводить визволення всіх народів від більшовицького іга, не жалуєчи своєї крові – це розцінюватиметься як саботаж" [15, арк. 67].

Враховуючи всю "важність" цього звернення в господарстві були проведені збори на яких підіймалось дане питання. Але бажаних результатів для німецької сторони не було отримано. Судячи з усього, масовості явище здачі одягу попри всі настанови окупаційної влади не набрало.

Оскільки відомостей про це ніде в матеріалах господарства №66 немає.

Таким чином, політика окупаційної влади в сільському господарстві України мала ярко виражений диктаторський характер. Побудова відносин базувалась на системі наказів, розпоряджень та планів, мета яких передбачала встановлення жорсткого контролю над господарством у сферах землеробства та скотарства. Та аналіз архівних документів дає нам змогу стверджувати, що за даний період окупаційній владі не вдалось встановити жорсткого контролю над господарством, що обумовлювалось пасивним опором з боку його керівництва.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), фонд Р-4415"Сільськогосподарська громада № 66 м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області", опис 1, справа №77, арк. 87.
2. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №24, арк. 1.
3. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. № 24, арк. 2.
4. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №77, арк. 64.
5. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №24, арк. 1а.
6. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №24, арк. 18.
7. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №24, арк. 5.

8. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №77, арк. 97.
9. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №77, арк. 22.
10. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №77, арк. 70.
11. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №77, арк. 108.
13. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №77, арк. 38.
14. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №77, арк. 64.
15. ВДАЧОН, ф. Р-4415, оп. 1, спр. №77, арк. 67.

■ Яна Івлєва

ЗАСЕЛЕННЯ СЕКТАНТАМИ-ДУХОБОРЦЯМИ ПІВНОЧІ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Кримський півострів є регіоном, у компактних межах якого проживають представники багатьох національностей і конфесій. Тривалий час він був пристанищем для різноманітних релігійних течій та груп. На межі ХVІІІ – ХІХ століть цей край інтенсивно заселявся, у тому числі й релігійними вільнодумцями. Саме в Таврійській губернії в першій половині ХІХ ст. зосереджувалися досить численні общини православних сектантів, зокрема духоборців. Незважаючи на короткий час свого перебування на цих територіях, вони в значній мірі вплинули на подальший суспільно-політичний і економічний розвиток регіону.

Однак деякі аспекти життя духоборців в історичній науці висвітлені недостатньо. До того ж вони, як правило, протягом дореволюційного та радянського періодів достатньо ідеологізувалися. Це пояснюється насамперед нетерпимістю влади до будь-яких проявів вільнодумства, наявністю чітких указівок з боку влади в цьому питанні та пануючої ідеології. У той же час спостерігається ідеалізація сектантів деякими дослідниками, що також не відповідає дійсності. Таким чином, сучасна історична наука має комплексно та об'єктивно вивчити феномен сектантства. Особливо це важливо для поліконфесійного Криму, тому що дозволить використати історичний досвід при розв'язанні актуальних проблем життя регіону.

Релігійне сектантство з'явилося майже одночасно з християнством. Історія духоборства ж розпочалася з ХVІІІ ст. Духоборська секта виникла в Харківській [5, с. 414], Тамбовській та Катеринославській губерніях [7, с. 218-219]. Пізніше вона поширилася у Воронежській, Пензенській, Рязанській, Самарській, Астраханській та інших губерніях.

Вважається, що назву цієї секті було дано катеринославським архієпископом Амвросієм у 1785 р., який хотів показати, що нове вчення

чинить опір Святому Духу. Самі сектанти, коли дізналися про цю назву, прийняли її, але пояснили, що вони є поборниками духу, борцями за дух.

Лідерами секти були Силуан Колесников, Іларіон Побірохин, Савелій Капустін, які мали величезний вплив на духоборців. Наприклад, Побірохин відомий тим, що організовував нові общини, поширюючи секту серед однодворців, селян і купців. У 80-х рр. XVIII ст. Побірохин проголосив себе Христом й обрав 12 апостолів, які на чолі з ним створили раду, що керувала справами всіх духоборців. Однак коли він зі своїми апостолами врочисто вступив у Тамбов (оповістивши всіх, що він іде судити всесвіт), то був заарештований та засланий до Сибіру. У житті таврійських духоборців значне місце належить С. Капустіну, що був сином Побірохина (але носив прізвище по матері) й після його смерті вступив в сан керівників духоборської общини. Раніше він служив у війську, з якого вийшов унтер-офіцером, був талановитим організатором, умів конспіративно вести свої справи. Духоборців він уразив освіченістю та начитаністю. Саме Капустін остаточно затвердив ієрархію духоборських керівників [8, с. 287-288].

У Таврійській губернії духоборці з'явилися на початку XIX ст. У 1801 р. сенатори Лопухін і Неледінський-Мелецький доповіли Олександрю I, що духоборці з різних регіонів Катеринославської та Харківської губерній бажають з'єднатися в одному місці, на яке ним буде вказано [5, с. 229]. З цим же проханням до Олександра I звертався й сам Капустін, який прагнув влаштувати самостійну общину духоборів, зосереджену в одному місці [8, с. 288].

Таким місцем стала територія на півночі Таврійської губернії, що мала назву "Молочні води". Колонізація Молочних вод почалася наприкінці XVIII ст., але більш інтенсивною вона стала з 1803 р., коли там з'явилися духоборці, молокани та ін. [6, с. 302]. Олександр I, взявши до уваги розорення духоборів та маючи за мету стримати поширення цієї секти серед православного населення, вирішив переселити їх до Молочних вод. Для цього він 25 січня 1802 р. доручив тодішньому Новоросійському цивільному губернаторові Міклашевському обрати надійного чиновника для повідомлення духоборцям імператорської волі та надання необхідної допомоги переселенцям. Окрім того, духоборці мали право на 15 дес. землі на кожного переселенця та звільнення від усіх державних податків на 5 років. При переселенні їм видавали підйомні гроші (по 100 крб. на кожну сім'ю), як позику від казни з пільгою на 10 років, а потім до 20 років вони могли платити не більше 5 крб. на рік. Чиновники разом з повіреними від духоборців мали оглянути місце й обрати зручну ділянку для поселення, скласти план і подати на затвердження імператорові. За указом Олександра ті ж самі заходи мав ужити й Слобідсько-Український губернатор [6, с. 301-302].

Височайшим указом від 16 грудня 1804 р. Херсонський воєнний губернатор зобов'язувався приїжджаючих переселенців селити поряд з їх однопумцями на Молочних водах з наділенням кожного зручною ділянкою землі (15 дес.). Усі нові переселенці звільнялися на 5 років від державних податків, але переселятися мали вже на свій кошт. Таврійський губернатор мав захищати духоборів і сприяти їх переселенню; також він був зобов'язаний вести пильний нагляд за ними, аби не поширювали свого вчення та не коїли злочинів. За це вони підлягали суду за всією суворістю законів [6, с. 305].

Наслідком цих розпоряджень влади стало переселення на Молочні води значного числа духоборців. Першими там з'явилися 30 духоборських сімей у числі 296 людей зі Слобідсько-Української та Катеринославської губерній [5, с. 229]. У 1805 р. в Таврійську губернію переселилися тамбовські та воронезькі духоборці в числі 494 людей [6, с. 305-306], з ними приїхав і Савелій Капустін. Він розгорнув тут значну діяльність. З донесень місцевих священиків відомо, що в 1815 р. Капустін їздив по різних місцях по фальшивих паспортах і проповідував своє вчення в Мелітопольському повіті. На думку Катеринославського єпископа Іова, проповідь Капустіна сприяла зростанню духоборської секти і, отже, здійсненню різних злочинів, що не відповідало головній меті поселення духоборців в тих місцях – якомога скорішому викорінюванню ересі [2, л. 6, 17]. Капустін був закований в кайдани і відправлений у в'язницю, але потім був випущений на поручительство духоборців [2, л. 36].

Таким чином, процес переселення тривав довгий час. На початку ХІХ ст. на Молочні води з'їхалося декілька тисяч духоборців з числа тих, що жили таємно на волі, а також приїхали духоборці, що повернулися із заслання і навіть з каторжних робіт і військової служби. Деякі навмисно оголосили себе духоборцями, лише б отримати свободу. Пізніше до губернії переселяли окремі сім'ї духоборців, іноді поодинокими людьми в якості покарання за належність до духоборської секти. Наприклад, у 1816 р. до губернії переселилися близько 50 духоборців для з'єднання з однопумцями [3, л. 9-11 зв.]; у 1814 р. на Молочні води була переселена селянка Гонтаренкова, що відмовилася від прийняття православ'я [1, л. 9 зв.].

Невдовзі духоборці вже значно поліпшили свій матеріальний стан, стали вести працелюбний та тверезий спосіб життя [6, с. 305-306]. Поступово вони заснували на Молочних водах низку поселень. З приводу кількості поселень думки дослідників розрізняються, зокрема дослідник ХІХ ст. Ф. Ліванов указував на 10 поселень (1810 р.) [6, с. 307], майже того ж часу єпископ Гермоген наводив дані стосовно 9 поселень [5, с. 229] (перша чверть ХІХ ст. – *Я.І.*), а сучасна дослідниця

Н. Буланова називає 8 поселень (1814 р.) [4, с. 12] тощо. З архівних джерел відомо про існування таких духоборських поселень, як Терпіння, Богданівна, Троїцьке, Тамбовка, Спаське, Кирілівка, Горелое (*Горелое*), Єфремівка та Радіонівка. Таким чином, вважаємо, що їх було 9, але у різні часи їх число коливалося, звідси й такі розбіжності серед дослідників. Окрім того, духоборці проживали також в інших поселеннях губернії, деякі з них жили серед православних й інших сектантів, але усе ж таки переважна їх більшість жила на півночі губернії.

Головним з поселень духоборців було Терпіння, де знаходилася резиденція духоборських керівників й зосереджувався центр духоборської общини. Воно було засноване Капустиним у 1805 р. й розташовувалося біля р. Молочної, на кордоні Мелітопольського й Бердянського повітів. Капустін назвав селище Терпінням ніби в пам'ять утисків духоборців до царювання Олександра І. Селище Богданівку (Богом дану землю) духоборці так назвали завдяки якості та зручному розташуванню цієї ділянки землі. До 1802 р. на цій території кочували ногайці, після їх переселення до Туреччини за розпорядженнями влади там були поселені духоборці з Катеринославської, Харківської та переважно з Тамбовської губерній. Спаське було засноване в 1804 р. і запозичило назву від села Спаського Тамбовської губернії, вихідці з якого оселилися в Таврійській губернії. Єфремівка знаходилася на березі Молочного лиману, у 1805 р. на цій території оселилися духобори переважно з Тамбовської губернії та назвали своє селище від імені першого переселенця. Радіонівка була заснована в 1802 р. і названа ім'ям першого духоборця – переселенця Родіона Переверзева. Селище Горелое було засноване в 1801 р., розташовувалося на березі Азовського моря [5, с. 229, 231-233, 237-238, 243].

Поселившись на Молочних водах, духоборці отримали змогу втілити в життя окремі положення свого віровчення. Відомо, що з переселенням до Таврійської губернії вони заснували на Молочних водах своєрідну комуну, що будувалася на засадах рівноправності, справедливості, спільності майна та ін. Спільні грошові каси та склади зерна утворювалися шляхом добровільних або ж обов'язкових грошових і натуральних внесків окремих хазяїв. Але з часом духоборська община почала вести замкнутий спосіб життя, посилилося управління нею та з'явилися приклади жорстоких розправ з незадоволеними [9, с. 62]. Ці обставини дійшли до царя, і Микола І, який вважав духоборців особливо шкідливою ерессю, прийняв необхідні заходи: таврійські духоборці мали виселитися в Закавказзя. З цього часу історія організованої общини духоборців на території Таврійської губернії закінчується.

Таким чином, духоборці зробили значний внесок в розвиток Таврійської губернії. Вони з'явилися на території північного регіону

губернії на початку XIX ст. внаслідок дозволу імператора Олександра I. Переселення тривало упродовж 1802-1805 рр., пізніше окремі сім'ї духоборців продовжували прибувати до губернії, деякі з них так були покарані за релігійні переконання. На Молочних водах духоборці заснували ряд поселень, які досягли значного економічного розвитку. Отже, духоборці залишили помітний слід в історії регіону.

Література

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі ДААРК), ф. 27, оп. 1, спр. 1435.
2. ДААРК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 1574.
3. ДААРК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 1610.
4. Буланова Н.М. Духоборці на Катеринославщині (остання чверть XVIII–XIX ст.) // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. Вип. 14. – 2006. – № 6. – С. 10-13.
5. Гермоген, єпископ Псковский и Порховский, бывший Таврический и Симферопольский. Таврическая епархия. – Псков: Типография губернского правления, 1887. – 520 с.
6. Ливанов Ф. Раскольники и острожники. Т. III. – СПб.: Типография М. Хана, 1872. – 626 с.
7. Малахова И.А. Духовные христиане. – М.: Политиздат, 1970. – 128 с.
8. Сектанство и старообрядничество в первой половине XIX века / Бонч-Бруевич В.Д. Избранные сочинения. Т. 1. О религии, религиозном сектанстве и церкви. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – С. 265-307.
9. Федоренко Ф. Секты, их вера и дела. – М.: Издательство политической литературы, 1965. – 359 с.

**Віктор Кондрашов,
Олександр Хасцький**

ПЕДАГОГІЧНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ В 60-Х РР. XIX СТ. – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Досягненню Україною сучасного рівня освіти сприятиме вивчення, творче узагальнення та використання історичного досвіду вітчизняної школи і педагогічної думки. У цьому зв'язку заслуговує на увагу дослідження історії педагогічної освіти в Україні і, зокрема, на території Миколаївщини.

Реформи 60-70-х рр. XIX ст., незважаючи на обмежений характер, сприяли індустріальному розвитку країни. Це стимулювало перетворення в галузі освіти.

У пореформений період на території краю зростає кількість початкових шкіл, в Миколаєві було відкрито чоловічу та жіночу гімназії, а також реальне училище, подальшого розвитку набула професійно-технічна освіта. Неповторного колориту надавав місту Південнослов'янський пансіон, який протягом чверть століття (1867-1892 рр.) був одним із важливих центрів освіти для юнаків – вихідців із балканських країн. Деякі його випускники працюють в себе на батьківщині вчителями.

Зростаючі потреби суспільства в педагогічних кадрах вимагали відкриття спеціалізованих навчальних закладів, зокрема вчительських семінарій. Царський уряд, намагаючись не допустити поширення серед вихованців революційних ідей, відкривав семінарії подалі від університетських та промислових центрів, а ті, що працювали у великих містах, переводилися до невеликих містечок чи менш розвинених у промисловому відношенні міст. Так, відкрита в 1869 р. у Києві вчительська семінарія вже в 1870 р. була переведена до Коростишева [1]. Ця обставина також обумовлювала відкриття в 1874 р. учительської семінарії у Новому Бузі Херсонської губернії (нині – районний центр Миколаївської області).

На вибір містечка для відкриття там навчального закладу вплинуло ще й те, що після виведення з нього сотень уланської дивізії вивільнилися будівлі, які можна було пристосувати під семінарію. Економічному розвитку населеного пункту сприяло будівництво на початку 70-х рр. XIX ст. залізниці Знам'янка – Миколаїв та залізничної станції Новий Буг.

6 грудня 1874 р. відбулося відкриття Новобузької вчительської семінарії [2]. Її директором був призначений В.П.Щерецький, який свого часу закінчив Рішельєвський ліцей в Одесі.

Робота навчального закладу будувалася на основі "Положення про Молодечненську вчительську семінарію", затвердженого 17 березня 1870 р. До семінарії мали право вступати особи православного віросповідання віком від 16 до 18 років, які надали відгуки про благонадійну поведінку та успішно склали вступні іспити. "Положення" було основним документом, що регулював навчально-виховну і адміністративно-господарську діяльність аналогічних навчальних закладів.

До першого класу семінарії зарахували 22 учнів. Наприкінці навчального року 19 з них були переведені до другого класу, а 3

залишилися для повторного навчання [3]. 15 січня 1875 р. був відкритий другий клас семінарії, а 16 серпня 1876 р. – третій.

В складі трьох класів вона працювала до 1896-1897 навчального року, коли термін навчання в ній був збільшений до чотирьох років [4].

Вихованці семінарії вивчали Закон Божий, педагогіку, російську та церковнослов'янську мови, ботаніку, зоологію, арифметику, геометрію, фізику, історію, географію, креслення, займалися співами, гімнастикою, малюванням.

В 1877-1878 навчальних роках при семінарії було відкрито однокласне початкове училище, реорганізоване з 1 вересня 1902 р. у двокласне [5]. В ньому майбутні вчителі проходили педагогічну практику, якій надавалося важливого значення. Уроки практикантів обговорювалися чотири рази на тиждень в присутності директора та викладачів семінарії. До кожного уроку вихованці під керівництвом наставників готували конспекти.

Аналіз соціального складу учнів семінарії свідчить, що серед них переважали вихідці з селян. Так, на 1 січня 1917 р. їх було 97 із 136 вихованців навчального закладу [6].

Значні зміни в житті семінарії відбулися в період української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. В навчальному закладі запроваджувалося викладання української мови, історії та географії України, однак в умовах гострої боротьби за владу в Україні господарське становище семінарії погіршилося [7].

За період своєї діяльності Новобузька вчительська семінарія підготувала понад тисячу вихованців. Серед її випускників – засновник першого українського педагогічного журналу "Світло" Г.П.Шерстюк, письменник С.В.Черкасенко, освітній діяч Я.Ф.Чепіга (Зеленкевич). В 1920 р. вона була реорганізована в педагогічну школу [8].

Вчителів на території краю також готували при земських повітових училищах та в спеціальних групах гімназій. Велике значення для обміну педагогічним досвідом мали з'їзди вчителів, які проводилися Херсонським земством у 1874, 1893 та 1903 рр. З метою підвищення кваліфікації педагогів також організовувалися тимчасові курси.

Значною подією в житті регіону стало відкриття Миколаївського учительського інституту, яке офіційно відбулося 27 жовтня 1913 р [9].

Вступні іспити до інституту розпочалися ще 24 вересня 1913 р. Вони проводилися із Закону Божого, російської мови, історії, географії, фізики та природознавства. Крім того, майбутні студенти мали подати до приймальної комісії свідоцтва про хрещення, освіту та політичну благонадійність [10].

Першим директором інституту був П.М.Жданов, який закінчив фізико-математичний факультет Київського університету Святого

Володимира, мав значний досвід роботи керівника педагогічного закладу і намагався будувати навчально-виховний процес із урахуванням індивідуальних здібностей студентів та науково-методичних уподобань викладачів. Поряд із виконанням директорських обов'язків Петро Миколайович навчав студентів педагогіці та методиці викладання математики [11].

Інститут готував викладачів прогімназій та вищих початкових училищ. Він працював за затвердженим міністром народної освіти статутом, в якому визначалися права та обов'язки всіх учасників та організаторів навчально-виховного процесу – від студента до директора. Значна роль у функціонуванні навчального закладу відводилася педагогічній раді, яка вирішувала питання методичного забезпечення навчально-виховного процесу та розвитку матеріальної бази.

Навчання та виховання в інституті здійснювалися на засадах християнської моралі, в дусі відданості монархії. Для колективного відвідання церковних служб викладачами та студентами інституту їм виділялися окремі місця в Миколаївських церквах – Адміралтейському соборі, а згодом у соборі Різдва Пресвятої Богородиці.

Поведінка студентів у навчальний та позанавчальний час регламентувалася обов'язковими для виконання "Правилами". "Вихованці інституту, добровільно призначаючи себе до високого звання педагога, повинні, перш за все, виховати самих себе так, щоб потім власним прикладом мати добрий вплив на тих, хто буде ввірений їх педагогічним турботам", – підкреслювалося у вступній частині зазначеного документа. "Правилами" суворо заборонялись участь вихованців у будь-яких товариствах та організаціях, спектаклях та концертах, відвідування трактирів, більярдів та інших місць, перебування в яких за правилами моралі могло бути ганебним для молодого людини [12].

Термін навчання в інституті становив три роки. Щорічно до нього вступало 25-30 студентів. Перший свій випуск навчальний заклад здійснив у 1916 р.

В учительському інституті як обов'язкові предмети викладалися Закон Божий, російська мова та література, математика, природознавство, історія, географія, графічне мистецтво. За вибором інституту студентів навчали музиці, латинській мові, ремеслам [13].

Заслуговує на увагу досвід підготовки студентів до педагогічної практики. Вона складалася з обов'язкового відвідування показових уроків в училищі, що діяло при інституті, а також з проведення уроків з окремих предметів. Програмні вимоги до практики розроблялися педагогічною радою інституту й затверджувалися попечителем Одеського навчального округу.

В 1917 р. у житті учительського інституту відбулися помітні зміни: було відкрито три відділення (словесно-історичне, фізико-математичне та природничо-географічне), вводилися нові предмети, впроваджувалися лекційний метод навчання та співбесіда, вихованці здобули право на збори. В 1918-1919 навчальному році в інституті розпочалося викладання предметів українознавчого циклу.

В червні 1920 р. учительський інститут був перетворений в педагогічний, а з 1 вересня того ж року – в інститут народної освіти [14].

Отже, в 60-х роках ХІХ ст. – на початку ХХ ст. на Миколаївщині, як і в цілому в Україні, відбувалася поступова трансформація форм та змісту педагогічної освіти. Консервативна імперська система підготовки вчителів повільно еволюціонізувала під впливом соціально-політичних обставин та світових тенденцій розвитку освіти.

Література

1. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933). Навчальний посібник / За ред. О.В.Сухомлинської. – Київ, 1996. – С.42.
2. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф.137. – Оп.1. – Спр.128. – Арк. 3.
3. Там само. – Арк. 5.
4. Там само. – Спр.645 – Арк. 4.
5. Там само. – Арк. 4.
6. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 42. – Оп.35. – Спр.1580. – Арк. 6.
7. ДАМО. – Ф.137. – Оп.1. Спр.898. – Арк. 46.
8. Там само. – Ф. Р – 879. – Оп.1. – Спр.41. – Арк. 1.
9. Николаевская газета. – 1913. – 29 октябрю.
10. Миколаївський державний університет імені В.О.Сухомлинського: віхи історії (1913-2008). – Миколаїв, 2008. – С. 8.
11. Там само. – С. 9.
12. ДАМО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.33. – Арк. 14-17.
13. Миколаївський державний університет імені В.О.Сухомлинського: віхи історії (1913-2008). – Миколаїв, 2008. – С.10.
14. ДАМО. – Ф. Р. – 916. – Оп.2. – Спр.212. – Арк. 565;
Миколаївський державний університет імені В.О.Сухомлинського: віхи історії (1913-2008). – Миколаїв, 2008. – С. 12.

■ Станіслав Крапив'янський

ІЗ ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ 2-ГО (7-ГО ГВАРДІЙСЬКОГО НИЖИНСЬКО-КУЗБАСЬКОГО) МЕХАНІЗОВАНОГО КОРПУСУ

Тема Великої Вітчизняної війни багатогранна і невичерпна. Її різним аспектам присвячено велика кількість книг, статей, наукових досліджень, спогадів. У цьому огляді зроблена спроба проаналізувати ключові моменти формування 2-го механізованого корпусу (II формування).

Особливе місце в історії війни займали механізовані корпуси. Одним із них був 2-й мехкорпус (в майбутньому 7-ий гвардійський). Відзначимо, що на сьогодні російськими дослідниками краще виписана історія і бойовий шлях механізованих корпусів I формування (1940-1941 рр.). У сучасній українській історіографії взагалі відсутні роботи, де розглядається дана проблема.

Важливим джерелом висвітлення вказаної теми була і залишається праця Д.М. Барінова, В.М. Боброва, Б.А. Денискіна "Гвардейский Нежинский Кузбасский" [1]. У даній роботі автори подають історію створення 2-го мехкорпусу (в майбутньому 7-го гвардійського), висвітлюють постаті таких військових, як І.П.Корчагіна, Н.Г.Кудінова, діяльність котрих була тісно пов'язана з формуванням і в подальшому командуванням цього механізованого з'єднання. Неповну інформацію про мехкорпус дають сайти "Танковый фронт 1941-1945" [2] і "Механизированные корпуса РККА" [3].

Цікавість цієї історії полягає в тому, що даний корпус у вересні 1943 р. звільняв Ніжин, а потім, після форсування Дніпра, з жовтня 1943 р. по вересень 1944 р. перебував у селах Ніжинського району Чернігівської області, де він пройшов доукомплектування і бойове навчання у танкових таборах. Воїни з'єднання в цей час допомагали місцевим жителям відбудовувати зруйноване війною господарство.

Таким чином існує очевидна необхідність з'ясувати історію формування 2-го мехкорпусу, його складу та структури, місця у планах військового командування.

Як відомо, протягом вересня 1942 р. йшли запеклі вуличні бої в центральній частині Сталінграду. Німецькі дивізії продовжували наступ і на Північний Кавказ з метою вийти до Каспійського узбережжя і захопити грозненські і бакинські нафтопромисли. Некраща ситуація була і на півночі. Тут німецьке командування планувало здійснити черговий штурм Ленінграду. Війська Ленінградського і Волховського фронтів, намагаючись не допустити цього, здійснювали контрнаступ на Сенявіно, ведучи бойові дії за плацдарми в районі Московської Дубровки. Ці бої поглинули величезні ресурси з обох сторін. Але Ленінград так і не був деблокований радянськими військами.

У своїх службових записках генерал М.І.Бірюков, який на початковому етапі Великої Вітчизняної війни обіймав посаду члена Військової ради Головного автобронетанкового управління (ГАБТУ), відмічав: "7 вересня 1942. Вказівки тов. Сталіна. 1.Потрібно створити

два мехкорпуси. Викликати Соломатіна і Корчагіна. 3. Корпуси механізовані рахувати як 1-й і 2-й. 4. Написати директиву на два мехкорпуси. 5. Підписати директиву на полки. 6. Підписати директиву на бригади" [4]. Саме ця вказівка Верховного Головнокомандувача і стала початком формування нових механізованих з'єднань у складі Червоної Армії.

Необхідність створення механізованих з'єднань викликала низкою причин, насамперед фактори оперативного-тактичного характеру. Досвід війни показав, що у складі танкових військ необхідно мати моторизовану піхоту, яка, ведучи бойові дії спільно з танковими частинами, могла б забезпечити дії танків, а також закріплювати захоплені ними райони, об'єкти і рубежі.

Одночасно формування механізованих корпусів зумовлювалося великим просторовим розмахом збройної боротьби, у зв'язку з чим бойові дії могли розвиватися в різних умовах місцевості. Тому там, де застосування танкових корпусів могло бути ускладнене умовами місцевості, передбачалося використовувати механізовані з'єднання, оскільки вони повинні були мати більше мотопіхоти, яка в подібних умовах вирішувала б бойові завдання більш ефективно, ніж танки [5].

На початку вересня 1942 р. був підписаний наказ про призначення генерал-майора І. П. Корчагіна командиром 2-го механізованого корпусу. Він мав сформувати і командувати з'єднанням.

Корчагін Іван Петрович (1898-1951) розпочав службу в армії з жовтня 1914 р., учасник Першої світової війни, воював на австрійському фронті. Закінчив школу прапорщиків (1916), до кінця війни був підпоручиком. Нагороджений Георгіївським хрестом 3-й і 4-го ступеня. У Червоній Армії з серпня 1918 р., під час Громадянської війни командував роту, батальйоном. Брав участь у боях проти білогвардійців на Південному фронті.

Після її закінчення був направлений на Туркестанський фронт. З вересня 1922 р. командував стрілецькими полками. Закінчив курси "Выстрел" (1927). У 1922-1930 рр. брав участь у боях проти басмачів у Середній Азії. З листопада 1930 р. – начальник штабу 56-ї стрілецької дивізії (Ленінградський військовий округ). У лютому 1935 р. призначений начальником відділу штабу Ленінградського військового округу, в листопаді 1936 р. – командиром 31-ї механізованої бригади. У 1937 р. репресований, у лютому 1940 р. повернений до армії і призначений начальником піхоти 121-ї стрілецької дивізії (Білоруський військовий округ). З червня 1940 р. – виконуючий обов'язки начальника Лепельського стрілецької мінометного училища (Вітебська область), потім призначений заступником командира 17-ї танкової дивізії

(Забайкальський військовий округ). З березня 1941 р. – полковник, командир цієї дивізії.

До початку війни з Німеччиною командував 17-ї танковою дивізією (Західний фронт). Брав участь в оборонних боях у Білорусії. Наприкінці серпня його дивізія була розформована і на її базі створили 126-а окрему танкову бригаду, командиром якої призначили І.П.Корчагіна. Двічі виходив з оточення. Отримав поранення. З грудня 1941 р. – начальник Аеросанного управління Головного автобронетанкового управління Червоної Армії. 5 травня 1942 р. І.П.Корчагіну присвоїли звання генерал-майора танкових військ. З липня 1942 р. – командир 17-го танкового корпусу (Воронезький фронт). Був нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медаллю "XX років РСЧА" [6].

Військовим комісаром корпусу був призначений бригадний комісар Никанор Григорович Кудінов (1900-1950). До Червоної армії Н.Г.Кудінов був призваний у травня 1919 р. Громадянську війну розпочав політбійцем. У роки громадянської війни брав участь у боях з кіннотою Мамонтова, з українськими національними військовими частинами і так званими "білополями". З 1920 р. – на партійно-політичній роботі, спочатку служив політруком роти, школи, інспектором, секретарем партбюро полку, з 1932 р. був секретарем 44-ї стрілецької дивізії імені Щорса в м.Житомир. У 1934 р. його перевели до Москви у бронетанкову академію, де обіймав посаду комісара інженерного факультету. У 1938 р. призначений комісаром Харківського бронетанкового училища. Велику Вітчизняну війну зустрів заступником командира 25-го механізованого корпусу Харківського військового округу з політичної частини (20.03.41-17.08.41). Був військовим комісаром 14-ї танкової бригади (20.09.1941 – 08.12.1941), членом Військової Ради 38-ї загальновійськової (грудень 1941 – червень 1942 р.) і 1-ї танкової армії (липень – серпень 1942 р.). Воював на Західному, Воронезькому, Сталінградському фронтах. У вересні 1942 р. був призначений комісаром, потім заступником командира механізованого корпусу з політчастини.

Формування 2-го механізованого корпусу (II формування) розпочалося 8 вересня 1942 р. у Підмосков'ї. Термін закінчення формування корпусу наркомом оборони визначався у два тижні. Така терміновість завершення формування з'єднання була викликана досить важкою ситуацією на радянсько-німецькому фронті.

На відміну від подібних мехкорпусів, що формувалися одночасно з ним (1-й і 3-й), він створювався не на базі яких-небудь раніше існуючих з'єднань, а з окремих військових частин. До його складу входили:

³⁵₁₇ 18-а механізована бригада (командир – полковник В.К. Максимов), сформована 1 жовтня 1942 р.

³⁵₁₇ 34-а (II формування) механізована бригада (командир – підполковник М.Є. Краснов, комісар – ст.бат. комісар Іщенко), вдруге сформована у жовтні 1942 р.

³⁵₁₇ 43-я механізована бригада (командир – генерал-майор С.Г. Тимохін), сформована у вересні 1942 р.

³⁵₁₇ 33-я танкова бригада (командир – підполковник С.Л. Гонтарев), сформована 7 вересня 1941 р.;

³⁵₁₇ 36-а танкова бригада (командир полковник О.Я. Єрьомін, з 09.09.1942 р. – полковник М.І. Пахомов, комісар – старший батальйонний комісар Ф.І. Чернов), сформована 6 грудня 1941 р.

³⁵₁₇ 68-й окремий мотоциклетний батальйон. Формувався з 1 липня 1942 р. у Московському військовому окрузі.

³⁵₁₇ 33-й бронеавтомобільний батальйон;

³⁵₁₇ 582-й полк ППО (Противітряної оборони);

³⁵₁₇ 79-й полк ПТО (Протитанкової оборони);

³⁵₁₇ 410-й мінометний батальйон (командир – майор Дорохов);

³⁵₁₇ 19-й окремий саперний батальйон;

³⁵₁₇ 76-й ремонтно-відновлювальний батальйон;

³⁵₁₇ 54-а окрема інженерно-мінна рота;

³⁵₁₇ 25-а окрема автотранспортна рота підвозу ПММ [2].

³⁵₁₇ Згідно з штатним розписом у склад кожної механізованої бригади входили: управління бригади, танковий полк, 1-й, 2-й, 3-й мотострілецькі батальйони, артилерійський дивізіон, зенітний артилерійський дивізіон, розвідувальна рота, санітарний взвод. За штатом в механізованій бригаді нараховувалось: 3,5 тис. чоловік, 39 танків, 36 гармат і мінометів [7].

Кожна танкова бригада мехкорпусу складалася з управління бригади (штат № 010/75), рота управління (штат №010/76), розвідувальна рота (штат №010/77), танковий полк, моторизований стрілецький батальйон, протитанковий дивізіон, зенітний дивізіон, автотранспортна рота, ремонтна рота, санітарний взводу;

Управління корпусу формувалось в с.Успенське (Ногінськ), 18-а механізована бригада – в Октябрьському селищі (Ногінськ), 34-а (II формування) механізована бригада – в с. Колонтаєво (Ногінський район), 43-а механізована бригада – в лісі в 12 км західніше Ногінська, 33-а танкова бригада переформовувалася на стадіоні Ногінська, 36-а танкова бригада переформовувалася на території піонерського табору Ногінська, 33-й бронеавтомобільний батальйон формувався в Москві, 68-й мотоциклетний батальйон в Ногінську, 582-й полк ППО – в Митищах, 79-й полк ПТО – в Коломні, 410-й мінометний батальйон – у Москві, 19-й окремий саперний батальйон – у Красногорську, 76-й окремий ремонтно-відновлювальний батальйон – у Москві, 54-а окрема інженерно-мінна

рота – в Ногінську, 25-а окрема автотранспортна рота підвозу ПММ – у Москві [4, с. 259].

Для посилення мотострілецьких частин з бронетанкового центру у з'єднання прибули три танкові полки. 13-й танковий полк увійшов до складу 18-ї механізованої бригади, 12-й танковий полк – до 32 (II формування) механізованої бригади, 215-й танковий полк – до 43-ї механізованої бригади. У кожному полку налічувалося 339 чоловік і 39 танків. Бойові машини привезли з заводу №183 Нижнього Тагілу (Свердловська область) офіцери-випускники Камишинського танкового училища.

У районі зосередження (Ногінськ) командування займалось бойовим згуртуванням штабів і підрозділів, проводячи навчання. Але, на жаль, часу закінчити бойову підготовку частин не вистачило.

Вищезгадуваний нами генерал М.І. Бірюков записав у той період у своєму робочому зошиті наступні дані про готовність корпусу І.П. Корчагіна до ведення бойових дій: "Проведена стрільба з ходу. Проведено заняття зі штабом. Проводяться загонові навчання з уведення мехбригади у прорив. Дисципліна у стрілецьких батальйонах низька. Керівний склад не вимогливий.

Полк ППО (79-й ППО) підготовлений погано. З ДШК (крупнокаліберний зенітний кулемет конструкції Дегтярева – Шпагина, широко застосовуваний для боротьби з повітряними і наземними цілями) не стріляли. Штаб 43-ї мехбригади підготовлений погано. Краще всіх підготовлена 33-я танкова бригада...." [4, с.260]

Сказане потребує коментарів. Річ у тім, що **33-я танкова бригада** на осінь 1942 р. вже мала достатній досвід ведення бойових дій. Вона була сформована 7 вересня 1941 р. у Харькові на базі 12-ї танкової дивізії. Потім її передислокували в м.Володимир. Бригаду формували підполковник Чухін, батальйонний комісар Медведєв і начальник штабу майор Коротков. Танки БТ-7 33-ї танкової бригади, під командуванням підполковника С.Л. Гонтарєва, брали участь в історичному параді на Червоній площі 7 листопада 1941 р. Одразу після параду бригада вирушила на фронт. З 18 листопада вона зосередилася в районі Ново-Петрівське (під Москвою) на самому танконебезпечному напрямку [8].

В запеклих боях на Істринському напрямку з німецькими танковими частинами, у полосі 16-ї Армії відбувався гарт воїнів 33-ї танкової бригади. "При нестачі засобів і на пересіченій місцевості досить ефективними можуть бути дії з засад, особливо таких рухомих засобів, як танки. Так, в оборонних боях під Москвою на Істринському напрямку 33-а танкова бригада, знаходилася у підпорядкуванні 18-ї стрілецької дивізії, діючи із засад кочуючими танками, за період з 21 по 28 листопада 1941 р. знищила 40 танків" [9].

Так в одному з боїв танк "КВ" лейтенанта Кучерадзе витримав тридцять влучень ворожих снарядів і знищив при цьому чотири німецьких танка, кілька вогневих точок і до роти піхоти [1, с.20].

На знак відзначення чисельних подвигів бійців військової частини жителі Ленінградського району Москви вручили командирі бригади підполковнику С.Л. Гонтарєву Червоний прапор. На сьогодні збереглися кадри кінохроніки данної події. Пізніше танкісти 33-ї танкової бригади брали участь у боях під Ленінградом, згодом проти Демянського угруповання супротивника та в районі Старої Русі.

У серпні 1942 р. 33-я танкова бригада вела запеклі бої за село Рикалово на річці Пола (Парфінський район, Новгородської області, нині вказаного села не існує). Під час одного з боїв екіпаж танка КВ "Ленін" гвардії старшого лейтенанта І. Паршкова (Поршикова) знищив два німецькі танки. В ході бою КВ Паршкова був підбитий. Зайнявши оборону біля танка і замаскувавши машину, екіпаж протягом шести діб утримував зайнятий рубіж, знищивши три танки, чотири протитанкові гармати й до сотні німецьких солдатів [10].

36-у танкову бригаду, яка також увійшла у вересні 1942 р. до 2-го мехкорпусу формували в Харківському військовому окрузі, згодом її перевели до Московського військового округу у м.Горький. Днем створення бригади стало 6 грудня 1941 р. Першим її командиром був тоді ще полковник І.П.Корчагін. В діючій армії з 10 квітня 1942 р. 36-а танкова бригада брала участь в боях за Харків, в закруті Дону, в Сталінградській битві [11].

12 травня 1942 р. всі танкові і механізовані з'єднання Збройних Сил СРСР облетіла звістка про безприкладний подвиг воїнів 36-ї танкової бригади (38-а армія, Південно-Західний фронт).

Того дня, ввірений капітану Шестакову 1-й батальйон 36-ї танкової бригади (командир полковник Т.І. Танасчішин, воєнком старший батальйонний комісар Д.Л. Черненко), форсував р.Велика Бабка і, обійшовши висоту 199,0, атакував німецькі позиції на околиці с.Непокрите (Вовчанський район Харківської області). Тут у фашистів було понад 30 гармат і мінометів, батальйон піхоти. Однак раптова поява наших танків у тилу оборонців вирішило результат сутички. Попереду йшла бойова машина комбата. Механіком-водієм танку був старший сержант П.Л. Перепелиця. Уміло маневруючи танком, він роздав гусеницями кілька протитанкових гармат. Але одну з гармат іншої батареї, що знаходилося неподалік, гітлерівці розвернули і відкрили вогонь по "тридцятьчотвірці" впритул. Прямим влученням ворожого снаряду танк командира батальйона був підбитий, але екіпаж продовжував бій, поки машина не вибухнула. Увесь екіпаж загинув, крім комбата Шестакова, який встиг залишити палаючий танк через люк і

вступив у перестрілку з розрахунком гармати. Комбат загинув, але не відступив.

Указами Президії Верховної Ради СРСР за мужність і героїзм проявлені у цьому бою, командир 1-го батальйону 36-ї танкової бригади капітану Шестакову Михайлу Денисовичу і механіку-водію танка старшому сержанту Перепелиці Полікарпу Лазаровичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно) [12], [13].

Відзначився в бою і лейтенант Євген Федосєєв. Він знищив дві протитанкові гармати і багато піхоти противника, підпалив його склади боєприпасів і пального. В атаці Федосєєв був поранений, але не залишив поля бою. За цей подвиг його нагородили орденом Червоного Прапора.

Батальйон Шестакова змусив німців залишити гармати, боєприпаси і безладно відступити. Але далеко втекти їм не вдалося. Тільки полоненими ворог втратив тут до 300 солдатів і офіцерів. Це дозволило генералу Горбатову активізувати просування 985-го стрілецького полку майора П.Ф. Осінцева, а за ним і інших частин своєї дивізії. До вечора слідом за танкістами вони увірвалися в село Непокрите і оволоділи важливим вузлом опору супротивника. Під кінець дня 226-а стрілецька дивізія за підтримки танків просунулася вперед на 10 кілометрів і розширила прорив в бік флангів.

Зазначимо, що герої проходили службу саме в 36-ій танковій бригаді, а не 36-ій гвардійській бригаді, як часто пишуть у сучасній літературі.

18-а механізована бригада формувалася з 18-ї мотострілецької бригади (18-й танковий корпус) з 1 жовтня 1942 р. Військова частина добре відома генералу І.П. Корчагіну, який з 2 липня 1942 р. по 10 вересня 1942 р. командував цим танковим корпусом (у складі діючої армії мотострілецька бригада перебувала з 3 липня 1942 р.). Мотострілецька бригада прибула на переформування з під Воронежа, де вела бої за місто [1, с.21].

22 вересня 1942 р. Верховний Головнокомандувач віддав розпорядження про погрузку для відправки на Калінінський фронт двох механізованих корпусів: 2-го – генерала І.П. Корчагіна і 3-го – генерала М.Є. Катукова. Формування цих з'єднань вважалось закінченим, хоча війська 2-го мехкорпусу були далекі від вимог, які пред'являв до них Й.В. Сталін.

Напередодні важких випробовувань у 2-му механізованому корпусі налічувалося 13 620 бійців і командирів, 224 танки, зокрема 112 Т-34, 243 гармат, 641 кулеметів, близько 2000 автомашин, мотоциклів, бронемашин (три чверті яких були після капітального ремонту), 10 200 одиниць стрілецької зброї, інша техніка та озброєння. Кошти на побудову бойових

машин зібрали колгоспники Тамбовської області й працівники Центросоюзу (Центрального союзу споживчих товариств СРСР) [1, с.22-23].

До початку бойових дій мехкорпусу до штатної чисельності не вистачало автоматичної стрілецької зброї, станкових кулеметів, зенітних батарей, підривних машин, автомобілів і тракторів, тягачів, запасних частин до них, палива, інструментів, такелажних засобів.

Слід зазначити, що корпусні частини поповнювалися в основному молодим призовниками з різних областей Уралу та Сибіру, які пройшли перший етап навчання молодого бійця і не мали бойового досвіду. Водії танків також не мали достатнього досвіду і навичок з експлуатації воєнних машин на марші.

Частини мехкорпусу були укомплектовані, головним чином, вихідцями з робітничого середовища. Зазначимо і те, що в підрозділі були направлені моряки Тихоокеанського флоту СРСР.

У мехкорпусі катастрофічно не вистачало досвідчених обстріляних офіцерів. На багатьох офіцерських посадах перебували сержанти. Командування корпусу вело роботу із заповнення командирських вакансій. Частина офіцерів була відкликана з фронту, з інших підрозділів і направлена до 2-го мехкорпусу. В корпус прибули і випускники танкових училищ.

29 вересня 1942 р., недивлячись на всі труднощі, формування з'єднання було закінчене. Генерал І.П. Корчагін підписав наказ про готовність мехкорпусу до бойових дій і доповів про це начальнику Автобронетанкового (згодом Головного) управління, заступнику наркома оборони СРСР генералу Я.М. Федоренку.

Представник Московського Військового округу генерал-майор К.Ф.Телегін вручив командирі 2-го механізованого корпусу І.П. Корчагіну Бойовий Прапор.

У ніч з 29 на 30 вересня 1942 р. штаб корпусу отримав наказ завантажити бригади мехкорпусу з усією бронетехнікою в ешелони і відправити їх в район дії Калінінського фронту. 30 вересня 1942 р. о 4 год. ранку розпочалася погрузка військових частин механізованого з'єднання на залізничні ешелони. До 3 жовтня на фронт відправлялося по 10 ешелонів з технікою і особовим складом частин з'єднання. Останньою була відправлена на фронт 47-а механізована бригада (з 6.00 ранку 3 жовтня до 15.00. год. 4 жовтня 1942 р.) [4, с.262]. Ешелони рухалися через Москву на Калінін. Під час слідування ешелони з бронетехнікою і особовим складом частин мехкорпусу потрапляли під авіаудари супротивника.

За кілька днів 2-й мехкорпус повністю завершив вивантаження на залізничних станціях Західна Двіна і Стара Торопа і почав рух у район зосередження – Жируни Калінінської області. На формування з'єднання

та його відправку до складу діючої армії, як бачимо, було витрачено близько місяця.

Так починався бойовий шлях ушлявленого механізованого з'єднання часів Великої Вітчизняної війни. 7-й гвардійський (колишній 2-й) механізований Ніжинсько-Кузбаський корпус під командуванням генерала І.П. Корчагіна пройде бойовий шлях від Великих Лук до Берліну і Праги у складі Калінінського, Західного, Брянського, Центрального, 3-го Білоруського, 1-го Українського фронтів. Брав участь у Великолукській, Орловській, Чернігово-Припятській, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Бригади корпусу звільнили від ворога 28 міст, 650 великих населених пунктів Калінінської (нині Тверської), Псковської, Орловської, Брянської, Чернігівської областей, завдавши противникові відчутних поразок. Корчагінці громили противника на території Польщі, Німеччини, Чехословаччини. Бойові гвардійські прапори корпусу і його частин увінчали ордени СРСР. З 17 фашистських прапорів, захоплених у боях, 11 були кинуті, у складі двохсот інших до Мавзолею Леніна на Параді Перемоги у Москві 24 червня 1945 р. Одинадцять разів корпусу І.П. Корчагіна оголошувалася подяка Верховного Головнокомандувача. Високими нагородами відзначені тисячі бійців даного механізованого корпусу, а 22 воїна корпусу стали Героями Радянського Союзу.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1945 р. механізований корпус за зразкове виконання завдань командування і мужність, виявлену у боях, нагородили орденом Суворова 2-го ступеня.

Отже, підсумовуючи вищесказане приходимо до висновків, що з'єднання формувалося одночасно з 1-м і 3-м механізованими корпусами, всі корпуси вчасно отримали танки, що свідчить про певний перелом восени 1942 р. у постачанні важкою технікою Радянської Армії.

Корпус формувався у східній частині Московської області. Основу корпусу склали танкові бригади, які вже брали участь у бойових діях. У період формування ще ніхто не знав куди він буде відправлений. У кінці вересня – на початку жовтня 1942 р. його спрямували на Калінінський фронт для відволікання сил німецької армії від Сталінграду.

З'єднанням командував генерал І.П. Корчагін, який мав великий досвід командування, як стрілецькими так і танковими частинами. Він був один із небагатьох, кому вдалося вижити після сталінського погрому командного складу Червоної Армії. І.П. Корчагін пройшов пекло відступу зі своїми частинами від Білорусії до Москви, був в оточенні, проте не втратив довіри у вищого військового керівництва СРСР.

Корпус формувався в надзвичайно короткі терміни, особовий склад, у більшості, не мав бойового досвіду, підрозділи були не повністю укомплектовані технічними засобами, що зумовило, зокрема втрату половини особового складу механізованих бригад у першій військовій операції "Марс".

Механізований корпус з честю виконував покладені на нього зобов'язання і майже повністю "згорів" під час Берлінської операції у 1945 р. Останніми танками і мотопіхотою разом з іншими танковими і механізованими з'єднаннями звільнив столицю Чехословаччини – Прагу. Так закінчилася Велика Вітчизняна війна для 7-го гвардійського мехкорпусу (колишнього 2-го), уславленого з'єднання бронетанкових військ СРСР.

Література

1. Барінов Д.М., Бобров В.М., Денискін Б.А. Гвардейский Нежинский Кузбасский. – Кемерово, 1985. – 256 с.
2. Танковый фронт //www.tankfront.ru/
3. Механизированные корпуса РККА //mechcorps.rkka.ru/
4. Бирюков Н.И. Танки – фронту! Записки советского генерала. – Смоленск: Русич, 2005. – С. 233.
5. Бешанов В.В. Год 1942 – "учебный" – Мн.: Харвест, 2003. – С.574.
6. Герои страны. Корчагин Иван Петрович //www.warheroes.ru/hero/-hero.asp?Hero_id=722.
7. Великая Отечественная война. Энциклопедия. – М., 1985. – С. 444.
8. Центральный архив Министерства обороны РФ, ф. 3153, оп. 1, д. 2, лл. 16, 17, 18.
9. Бирюков Г. Ф., Мельников Г. В. Борьба с танками //militera.lib.ru/science/birukov_melnikov/index.html.
10. Коломиец М. История танка КВ //army.lv/ru/kv-1/primenenie/631/370.
11. 36-я танковая бригада. Танковый фронт 1941–1945. Советский Союз //www.tankfront.ru/ussr/tbr/tbr036.html.
12. Шестаков М.Д. Герои страны //www.warheroes.ru/hero/hero.asp?-Hero_id=7725.
13. Перепелица П.Л. Герои страны //www.warheroes.ru/hero/hero.asp?-Hero_id=7700.

Тамара Кушерець

ФОРМУВАННЯ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глобалізація ставить людство перед якісно новими проблемами в економічному, соціальному, політичному, демографічному та культурному вимірах. Найбільш складний комплекс проблем породжується інтенсифікацією взаємодії культурно-цивілізаційних комплексів, що призводить до розмивання традиційних соціокультурних ідентичностей, веде до зіткнення ціннісних систем, зумовлює болісні

колізії свідомості. Подальша глобалізація сучасного світу дедалі більше загострює проблему збереження культурної самобутності окремих етнічних спільнот, перспективи формування національної ідентичності у суспільствах, які розпрощалися з колоніальним та тоталітарним минулим, до яких, безперечно, належить і українське. "Перед Україною й досі стоять проблеми національної ідентичності, подолання колоніальних ознак, здійснення та закріплення в громадян принципу національної самоідентифікації, що є основною передумовою формування української нації як політичного, державного, правового та міжнародного суб'єкта [9, с.5].

Саме на тлі глобалізації "Україна в наші часи робить не першу спробу свого ствердження у колі європейських народів як рівноправних націй-держав" [7, с.19]. Свого часу цьому, на думку С.Грабовського, заважали непорозуміння співгромадян та несприятливі зовнішні обставини. Яким чином на формування національної свідомості впливають глобалізаційні процеси та чи є сприятливою для процесів українського державотворення теперішні зовнішні обставини? Чи потрібно Україні сьогодні наслідувати ті зразки державної культурної політики, які були характерними для класичних держав-націй? Що являє собою сучасна розвинена нація-держава, цей омріяний українцями суспільний ідеал, і якою вона є в очах її представників-теоретиків? Пошук відповідей на всі ці запитання є основним завданням даної статті.

Західні мислителі розглядають націю-державу як досить гнучку структуру, але історично не вічну. Вона вперше виникла в Європі у кінці тринадцятого століття. Англія і Франція, на думку Тоулміна, стали типовими прикладами, еталонами для інших націй, за якими ті вимірювали свій національно-державний розвиток. "Модерна епоха почалася зі створення окремих незалежних суверенних держав, що були організовані навколо конкретних націй, мали свою мову і культуру, зберігали уряд, який легітимізував себе як виразника національної волі, національних традицій та інтересів"[6, с.139]. Система держав-націй виникла з Вестфальського миру, коли юрисдикційні повноваження були передані від феодала, що мав боже благословіння на земну владу суверенної держави. "Духовна ідентичність нації, а не божественне тіло короля тепер уособлює територію і населення у якості ідеальної абстракції" [16, с.98]. Наділений свободою переслідувати та підтримувати різноманітні віросповідання, цей суверен формував у межах своїх чітко визначених кордонів ті форми стабільності і розвитку, які він хотів бачити у своїх володіннях. Створюючи свої формальні (писані) закони, кожна така держава накреслювала власну етнографію, географію і біографію. Першочерговими завданнями новостворених національних урядів були конструювання "колективних інтересів" своєї

країни, їхньої волі та традиції. Як результат "тільки одна мова, культура й економіка локальних регіональних еліт утворює "національні" культурні спільноти у більшості націй- держав. Такою бачать сьогодні у західному світі модель розвитку нації-держави в її історичний період, і практика українського державотворення цілком відповідає її логіці.

Проте оцінка такої моделі розвитку суттєво відмінна в Україні та за її межами. У той час як більшість українських мислителів переймаються пошуками підтвердженень "історичної необхідності" побудови незалежної української держави та накресленням шляхів виправлення "історичної несправедливості", західні мислителі критикують національну державу за примусову універсалізацію. "Одну з примордіальних ідентичностей наново винаходять як "традицію" всієї національної території, а тоді примусово універсалізують через культурну царину такого утвердженого простору" [6, с.141]. Йдеться про "примусовість" з боку інститутів держави, які дають змогу прийняти, наприклад, в Україні "Закон про мову", про обов'язковий курс "Історії України" та віднедавна "Культури України" у ВУЗах, про формування "єдиної волі" через критику тоталітаризму та голодомору.

Натомість Тімоті В.Люк робить висновок, що реалістичне утвердження суверенної національності не задане онтологічним шляхом. Це радше "дарунок онтології" реалістичним об'єднанням, що стоять за утвердженням суверенності будь-якої нації. Цю ж саму думку переконливо висловлює і Б.Андерсон, коли говорить про те, що світовий порядок націй-держав ґрунтувався на "уявлених спільнотах". Вони нагадували традиційні й конкретні спільноти (Gemeinschaften) тим, що люди готові були пожертвувати життям заради них. Проте на відміну від "безпосередніх спільнот", які сприймалися в якісному часі, повному просторі та безпосередній формі соціальності, уявлені спільноти називаються "уявленими" у тому сенсі, що вони належать абстракції – абстрактному часові, просторові та соціальності. Вони уявлені тому, "що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, не зустрічатимуться і навіть не чути будуть про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності. Цю уявленість у властивій йому ввічливо-двозначній манері згадував Ренен, коли писав, що "суттю нації є те, що всі індивіди поділяють багато спільних речей, а також багато речей забувають" [1, с.22-23].

Новий світовий порядок модерності з його нейтралізованим історичним часом є "хронотекстом", в якому розповідається про витoki етносу, а роль оповідача перебирає держава. Вона як колективний суб'єкт створює "об'єкти", "уводить" "нові географії" шляхом прописування письма відмінності між "друзями і ворогами" в грошах, мові, релігії, ідеології. Тому, на думку Ж.Башлера, "національна

історіографія, навіть найсерйозніша і найширша, обов'язково стає на якусь окрему (ідеологічну – К.Т.) точку зору" [2, с.300]. Такою ідеологією є ідеологія переможців, борців за створення незалежної національної держави та їх симпатиків. Тому й історія, яка створюється за їх сприяння, є, за визначенням Р.Козеллека, є "історією переможців", а тому короткостроковою. Така історія є "короткостроковою за своєю суттю, вона сконцентрована на тій послідовності подій, яка завдяки його (переможця – К.Т.) власним досягненням увінчалась перемогою. Якщо ж переможець, щоб заручитися історичною легітимністю своєї перемоги, звертається до довгострокових тенденцій, до Божого провидіння, того неминучого шляху, що веде до створення національної держави, до реального соціалізму чи свободи, то це швидко зумовлює деформації в баченні минулого – достатньо лише згадати "Історію цивілізації Гізо, або "Історію Пруссії" Дройзена – бо йому важко встояти перед внутрішньо притаманною будь-якому тексту критикою ідеології. Історик на боці переможців схильний тлумачити скороминущі успіхи як довгострокові здобутки телеологією ex post" [8, с.86].

Хоча історія в короткочасовій перспективі твориться зазвичай переможцями, Козеллек вважає саме переможених авторами збагачення історичних знань, бо їх первинний досвід полягає в тому, що все сталося всупереч їх планам і сподіванням. "При спробах осмислення на методичному рівні їм доводиться брати на себе важчий тягар доказування, аби пояснити, чому щось трапилось всупереч задуманому" [Там само]. Стан переможеного є тим специфічним, суто історичним досвідом, якому неможливо навчитися і який неможливо підмінити нічим іншим. Так Макіавеллі та Гвічардіні, втративши свої провідні позиції в дипломатії, армії та управлінні, написали свої великі праці в заслання й відкрили причини, які не піддаються контролю з боку людей. Німецький мислитель наводить багато переконливих прикладів, коли саме "переможені" "створювали теорії, які уможливлювали методично обгрунтований аналіз довгострокових структурних змін, що перевершують будь-який індивідуальний досвід" [8, с.97]. Мова йде про те, що традиційна історія у вигляді нарративу (оповіді про події), залишає поза увагою важливі аспекти минулого, від економічної і соціальної структури до досвіду і способу мислення пересічних людей. При створенні історії України вітчизняним історикам слід створити умови для продуктивного діалогу "переможених" і "переможців", поєднувати нарратив з аналізом, тісніше пов'язувати місцеві події зі структурними змінами у суспільстві, особливо тими змінами, які тісно пов'язані з глобалізацією. Як зауважив П.Берк, терміни "подія" і "структура" варто вживати стосовно двох протилежностей цілого спектра можливостей, але не слід забувати про існування його середини" [11, с.349]. Голос

сучасного історика повинен подаватися не як "підсумковий синтез", а як просто один із голосів нарівні з іншими. Зважаючи на те, що серед громадян України є багато людей, які байдужі до історії українського визвольного руху, подання історії України у вигляді ланцюга подій, що привели до створення незалежної держави, нам видається небезпечним. Замість об'єднувачого ефекту можна отримати посилення розколу в країні.

Формуванню єдності української нації може сприяти лише виважена і гнучка культурна політика, особливо це стосується мовного питання. "Завжди помилково вважати мови, подібно до деяких національних ідеологій – символами націй, такими як прапори, одяг, народні танці тощо. Багато важливішою є здатність мови творити уявлені спільноти, вибудовуючи в результаті специфічні солідарні об'єднання" [1, с.167]. У цьому висловлюванні Б.Андерсона криється ключ до розуміння націєтворчої ролі мови. Тут йдеться не просто про мову, а про друковане слово та його роль у формуванні самоусвідомлення буржуазії як центрального структурного ядра формування нації. Добуржуазні правлячі класи досягали узгодженості певною мірою поза сферами мови. Солідарність викликала в результаті кровної спорідненості, ієрархічної залежності й особистої лояльності. Мислитель стверджує, що буржуазія стала класом завдяки "великій кількості копій". "Власник фабрики в Лілі знав про власника фабрики в Ліоні лише завдяки відлунню. Вони не мали великої потреби знати про існування один одного: як правило вони не одружувалися з дочками один одного й не успадковували обопільного майна. Проте вони могли усвідомлювати існування тисяч і тисяч собі подібних завдяки друкованій мові. Таким чином, з історичної перспективи буржуазія стала першим класом, який досяг солідарності на здебільшого уявлених засадах" [1, с.102].

Здобуття народними мовами більшого статусу та ваги відбувалося спочатку здебільшого стихійно і незаплановано. Пізніше представники влади зрозуміли, що із відкриттям писемності ставало дедалі легше здобувати народну підтримку, адже маси відкривали для себе велич говірок, якими вони здавна користувалися. Інтелектуали націй, коли заохочували народ до історичних звершень, зокрема революцій, теж усвідомлювали, що ці запрошення мали бути написані мовою, яку народні маси розуміли. Створення граматики національних мов та розповсюдження на їх базі літературних творів вважаються найважливішими віхами націєтворення. Так, стосовно створення української нації такими віхами стали: написання у 1798 році І.Котляревським "Енеїди", заснування у 1804 році Харківського університету, який став центром українського літературного буму, поява у 1819 році першої української граматики, публікація у 1830-х роках

творів Т.Шевченка. Невдовзі після цього, у 1846 році, у Києві була заснована перша українська націоналістична організація. Отже, стихійне напочатку поширення друкованої народними мовами літератури поступово переростає у цілеспрямовані зусилля побудови національної держави, яка окрім усього іншого підтримувала б розвиток національної культури.

Проте окрім мови існують і інші критерії національного "Я" – релігія, походження, звичаї і територія. Як давно показав М.Вебер, жоден із цих критеріїв не може бути застосований до всіх колективних культурних ідентичностей, які претендують бути або їх визнають "націями". "Будь-який культурний елемент може функціонувати як діакритичний знак або позначка нації, хоч вибір якогось одного може породжувати суттєву відмінність націоналізмів за певних обставин. Отже не треба закидати націоналізмам непослідовності щодо цього, оскільки немає нічого в ключовій доктрині чи ідеалах, що б однозначно вказувало, які культурні елементи мають служити критеріями національної самості" [14, с.208-209]. Вочевидь мова є дуже зручною ознакою, адже вона водночас культурна й розрізнявальна. "Оскільки мову людина набуває зразу ж після народження, то можна взяти за ознаку й походження, яке визначається за народженням. Проте вибір тієї чи тієї з них може вести до неоднакового ідеологічного розвитку, адже мова розвивається в націоналістичну культурну ідеологію, а походження – в расистську націоналістичну ідеологію" [2 с.297]. Мову можна вивчити, походження не можна змінити. Проте, як зауважує Андерсон, "кожною мовою можна оволодіти, але на це треба пожертвувати частку свого життя: кожна нова перемога вимірюється днями, що залишилися до смерті. Доступ до інших мов обмежує не їх непроникність, але смертність людини" [1, с.185]. Тому мовна проблема так гостро постає у новостворених молодих національних державах, до яких належить і Україна.

Коли вже є своя держава, завдання національної ідеологізації "полягає у визначенні чи спробі визначення **колективного суб'єкта**, з яким можуть бути внутрішньо пов'язані дії держави; у створенні чи спробі створення емпіричного "ми" як джерела спонтанного виникнення дій уряду" [5, с.281]. К.Гірц таке завдання пов'язує переважно з питанням змісту, відносної вагомості й належного зв'язку між двома досить піднесеними абстракціями: "природжений спосіб життя" і "дух нашої доби", або есенціалізм та епохалізм. Наголошення на першій з них означає пошук коренів нової колективної ідентичності в місцевих звичаях, усталених інституціях і здобутках спільного досвіду людей. Наголос же на другій "означає звернення уваги на загальні обриси історії нашого часу, зокрема на те, що ми вважаємо загальним напрямом і питомим змістом цієї історії" [5, с.282].

Вибір мови – це справді слушний, навіть зразковий приклад щодо взаємопроникнення есенціалізму та епохалізму. Сформульована у такий спосіб "мовна проблема" становить лише "національну проблему" в меншому масштабі. "... Якщо узагальнити, то питання "хто ми є" означає те, що культурні форми, тобто системи значущих символів, треба застосовувати, аби наповнити змістом і значущістю діяльність держави, а відтак і суспільне життя її громадян. Національні ідеології, побудовані з символічних форм, запозичених із місцевих традицій (тобто есенціалістичні), можуть подібно до місцевих діалектів, бути психологічно близькими, але соціально ізолюючими; вибудовані з форм, залучених до загального руху сучасної історії (тобто епохалістичні), вони здатні... з соціального погляду позбавлятися провінційності, але з психологічного – відчуватися як нав'язані" [5 с. 284]. Якщо під "духом нашої епохи" розуміти посилення процесів глобалізації, то мовами, які йому відповідають, будуть ті мови, які вже отримали статус "мов міжнародного спілкування".

Свої висновки Гірц зробив аналізуючи досвід розбудови національних держав, що вийшли з колоніального минулого. Україна, як і інші країни, що виникли на пострадянському просторі, вже має стандартизовану літературну мову титульної нації, але на її території проживає значна частина російськомовного населення, яке послуговується "мовою міжнародного спілкування". Затвердження за українською мовою статусу державної не створює особливий перешкод для взаєморозуміння громадян України на побутовому рівні та на рівні оціційних установ. Але коли мова йде про мовну політику в сфері освіти, тоді мовне питання постає з особливою гостротою. Справедливими є протести російськомовного населення щодо проведення

НЗО з таких предметів як математика, фізика, хімія, біологія тощо українською мовою для випускників неукраїнських шкіл. Без виваженої позиції української держави у проведенні культурної політики, яка стосується мови, замість очікуваної єдності матимемо посилення протистояння.

Введені Гірцом категорії "епохалізму" та "есенціалізму" є вдалим філософськими категоріями, які пояснюють суть розвитку націй після виникнення незалежних національних держав. Вони роблять недоречним запитання щодо того, яку модель нації потрібно розбудовувати в Україні – "громадянську" чи "етнічну". У відповідності з першою національна спільнота є передусім політичною, бо охоплює систему загальних політичних, юридичних та інших інститутів, які покликані згуртовувати її, а також сприяти здійсненню громадянських прав, свобод та обов'язків членів спільноти. "Прагнуть спершу політичної держави": тобто націоналісти створять державу, а держава створить

націю. У відповідності з другою, "етнічною" моделлю, нація – це передусім культурна спільнота, члени якої об'єднані чи згуртовані на основі спільної історичної пам'яті, певних міфів, символів і традицій, що не обов'язково потребує певного політичного "обрамлення".

Виникнення суверенної Української держави сприяли набуттю нацією ознак і характеристик колективного суб'єкта суспільних перетворень. У співвідношенні етнічного і національного пріоритетом тут виступала політична засада – громадянство. Цим можна пояснити причину значного зменшення кількості осіб, що ідентифікували себе росіянами під час останнього перепису населення. "Чисельність українців у міжпереписний період 1989-2001 років зросла на 132 тис., а чисельність росіян зменшилась на 3022 тисяч осіб. Тому частка українців підвищилася з 72, 79% до 77,8%, а росіян – знизилася з 22,1% до 17,3%. Такі зрушення пояснюються зміною національної самоідентифікації. Частка українців зросла на 5,1% (за попередні 30 років зменшилась на 4,8%). Відповідно частка росіян зменшилась на 4,8% (за попередні 30 років зросла на 5,2%). Росіян стало менше, тому що вони декларували себе як українці. За останні роки незалежності "здобутки" попередньої асиміляції зникли"[12, с.351-352].

Проте, як зазначає Гірц, "створити Італію це не те саме, що створити італійців. Коли політичну революцію здійснено, і державу, нехай ще не консолідовану, принаймні встановлено, запитання "хто миє, хто все це зробив? знову вириває" [5, с.281]. Тому, в зв'язку з цим зовсім не випадково актуалізується співвідношення "есенціалізм – епохалізм", яке так чи інакше пов'язане з прагненням будь-якої держави, з одного боку, послідовності і неперервності, а з другого, – динамізму і сучасності. Щоправда, роль визначальних складників цього співвідношення в різних країнах неоднакова. Їхня політична реалізація також має багато нюансів. Водночас помічено, що "природженого способу життя" дотримуються як правило, люди похилого віку, прихильники місцевих традицій, народної культури тощо. До того, що Гірц іменує "духом нашої доби" тягнеться переважно міська молодь, молоді інтелектуали, прихильники глобальної культури тощо. Разом з цим, як справедливо підкреслює американський антрополог, між цими двома аж занадто очевидними крайнощами знаходиться "величезна маса населення, у якої есенціалістичні і епохалістські почуття перетворилися на мішанину поглядів, і впорядкувати цю мішанину може лише потік суспільних змін, бо саме він її і спричинив" [5, с.286].

Для України співвідношення епохалізм-есенціалізм має регіональний аспект. Для мешканців Центральних та Західних регіонів з їх етнічною закоріненістю більш характерним є есенціалізм, для людей, що проживають на Сході і Півдні – епохалізм, який часто має специфіку

пов'язувати майбутні плани сумісних дій з посиленням інтеграційних процесів з Росією та ностальгічними почуттями до "стабільного" радянського минулого. Так в ході проведення Всеукраїнського соціологічного моніторингу, який проводився Інститутом соціології НАН України, у 2002-2003 роках респондентам ставилося запитання: "Як Вам здається, в роки незалежності нашої держави між Сходом і Заходом України відбувається...": Відповідаючи на нього у 2003 році, "значне зближення та деяке зближення" відзначили 25,5% опитаних; "ніяких особливих змін немає" – 26,0%; "деяке віддалення та значне віддалення" – 13,4%; "важко сказати" – 35,1%. Аналіз результатів цього дослідження за ознакою мови і місця проживання дає цікаві результати. "Кожен опитаний як на Заході, так і на Сході, якщо він спілкується українською мовою, схильний вважати, що між досліджуваними регіонами відбувається зближення. У російськомовних опитаних з цього приводу погляди більш песимістичні: оцінюють ситуацію між Східною і Західною Україною як "віддалення" кожен п'ятий російськомовний представник Сходу – їх у двічі більше ніж україномовних" [10, с. 353-355]. Автори дослідження прийшли до висновку, що зближенню регіонів, на думку представників обох регіональних груп, сприяють економічні чинники. Роль політичних, історичних, релігійних, культурних та психологічних чинників у взаємодії суперечлива. Результати цього дослідження є корисними для спростування розповсюдженої думки про штучне створення розколу України політтехнологами під час президентських виборів 2004-2005 років, звідки виникають сподівання, що якась інша "об'єднувальна" технологія буде винайдена і подолає цей розкол. На наш погляд, лише напружена духовна робота може посилити відчуття національної єдності. "... Ідентичність певної національної спільноти швидше можна уявити як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу, ніж як ззовні кимось сконструйований образ "національного характеру" [15, с.24].

Для формування національної єдності необхідним є те, що Гобсбаум назвав "винайденням традиції". Те, що нація глибоко закорінене в етнічній культурі, ні у кого не викликає сумніву. "...Нації пов'язані ланцюгами спогадів, міфів і символів із поширеним і тривким типом спільноти, етносом, і це те, що дає їм їхній унікальний характер і велику владу над почуттями й уявленнями багатьох людей" [14, с.220]. Проте, вказуючи на закоріненість нації в етносі, ми не повинні прогледіти розрив у наступності використання етнічної культури. Поняття "винайдення традиції" як раз і вказує на такий розрив. Воно означає "низку практик ритуального характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити нові цінності і норми поведінки через повторюваність, що автоматично

означає зв'язок з минулим" [4, с. 13]. Гобсбаум виділяє три типи таких винайдених традицій: а) ті, що встановлюють або символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних чи штучних спільнотах; б) ті, що встановлюють або легітимізують інституції, статус чи владні зв'язки; в) ті, чиєю головною метою була соціалізація, прищеплення переконань, систем цінностей і правил поведінки. Автор типології вважає, що тип а) є найпоширенішим, а решту типів пропонує розглядати вкоріненими чи похідними від почуття ідентифікації зі спільнотою та/або з інституціями, які репрезентують, виражають чи символізують її як націю.

Винайдені традиції характерні для націєтворення, а не для більш ранніх соціальних спільнот. "Усе це спирається на вправи з соціальної інженерії, які часто свідомі й завжди новаторські, хоча б у тому, що історична новизна передбачає новаторство" [4, с. 27]. Спроби "винайдення традицій" характерні і для України. Досить згадати "канонічне" зображення Т.Шевченка, який у смушковій шапці й кожусі конститує модний тоді в імперській столиці малоросійський стиль, що відтоді став до певної міри візуальним маркером українства, а під кожухом носить цілком "модерний" цивільний костюм-трійку. Що стосується найновітнішої історії, то тут варто згадати паради козаків у початковій школі, які прийшли на зміну жовтенятським. Створення нових традицій продовжується і зараз, але вони вже не справляють тривогого системного характеру, можливо тому, що не надто талановито і переконливо виготовлені, а можливо тому, що у порівнянні з валлійськими чи шотландськими, запізнілі. Історія свідчить, що такі традиції можуть стати терапією для окремих громадян, які мало чим можуть похвалитися в сучасному й шукають утіху в фантастично величому минулому. Крім того, нові традиції заповнюють лише частину простору, звільненого занепадом старих традицій і звичаїв у світському житті. У приватному житті більшості людей і в самодостатньому житті маленьких субкультурних груп винайдені традиції займали і займають набагато менше місця ніж етнічні традиції в доіндустріальних суспільствах. Життєві цикли людей індустріального суспільства більше структуруються зовнішніми спонуками економіки, технології, бюрократичних державних організацій, політичних рішень чи інших сил, які не розвивають "традиції" в нашому розумінні й не покладаються на них. Однак це не стосується сфери публічного життя громадян. Сьогодні більшість із нагод, коли люди стають свідомі свого громадянства, по суті залишаються пов'язаними з символами й напіввиртуальними практиками, наприклад, виборами, більшість із яких переважно винайдені: прапори, символіка, церемонії і гімни. Але, "... повторюючи обряди братання політичної спільноти на своїй вітчизні з періодичними інтервалами, нація

здійснює таїнство і поклоняється собі, даючи своїм громадянам відчуття сили і затишку..." [14, с. 215].

Роз'язуючи завдання формування національної єдності, слід пам'ятати, що не всі націоналізми однаково боролися за культурну однорідність. "Що вимагають усі націоналісти, так це єдиної громадської культури" [14, с. 210]. Є приклади, коли вони радо визнавали деяку міру приватної культури для етнічних і релігійних меншин, якщо це не надто порушувало національну ідентичність, створену громадською культурою національної держави. І так бувало не тільки з "громадянськими" націями, бо останні можуть бути суворими до меншин так само, як і етнічні. Толерантність можна знайти швидше серед розмаїтих націй, створених іммігрантськими суспільствами, хоча не рідкісні й випадки толерування прав меншин у націях із домінуючими етносами на кшталт Фінляндії, Малайзії чи колишньої Чехословаччини. Переїнятість культурною однорідністю веде до винятковості й соціального замкнення меншин. Утворення об'єднаних державних інституцій не гарантує культурної ідентифікації населення з державою чи прийняття "національного міфу" домінуючого етносу. Справді, винайдення елітами ширшої національної міфології на підтримку легітимності держави може залишити велику частину населення незаторкнутою або відчуженою. ".. Розвиток будь-якого націоналізму залежить від тісного поєднання, а то й гармонії культурного й морального оновлення спільноти з політичною мобілізацією і самовизначенням її членів" [14, с. 30].

Модель держави-нації є дуже гнучкою, потребує "творчого" її використання. Розгортання культурницької і політичної роботи, що веде до формування нації залежить від епохи. "Розпочинати цей проект, скажімо, на початку XIX ст. в Європі чи в Латинській Америці – це дві різні справи і ведуть вони до зовсім інших результатів, ніж націоналізм і націєтворення в Африці чи Азії після Другої світової війни.... Різниця в часі важлива для дуже різноманітних виявів різних націоналізмів і радикально різних типів націй, що їх вони допомагають створити. Як мінімум, мова й символи нації зазнають вагомого впливу епохи, в яку вони виникають, перебуваючи часто в зоні тяжіння одного чи кількох національних центрів – Англії, Франції, Росії, Японії, Китаю, котрі діють як першопрохідці й взірці національного розвитку" [14, с.65].

Творче використання національної моделі повинне враховувати те, що "вимога бути французом чи німцем не потребує не бути європейцем або ельзасцем чи прусаком. Нація задовольняється вибором якогось рівня реальності, не ліквідовуючи й навіть не заперечуючи інші. Але вона може їх заперечувати й прагнути ліквідувати, що передбачає свідоме розв'язання та ідеологічне псування нації з переходом до націоналізму. Що саме дозволяє тому чи іншому елементу увійти до означеної у

такий спосіб групи? Відповідь нам дає означення. Якщо нація – це певний рівень культурної реальності, то належність до нації є культурною й впливає з акультурації, яка починається зазвичай із народженням, але може бути пройдена і пізніше, у процесі розвитку індивіда" [2, с. 295]. Ця гнучкість моделі дозволяє, з одного боку, створити Європейський Союз, а з іншого боку вистояти в ситуації активізації локальних або субнаціональних культур. Одна з причин такої активізації, як не дивно, полягає в тому, що нова система масових комунікацій – радіо, телебачення, відео, персональні комп'ютери – заохочують також менші соціальні й політичні групи, етнічні й мовні спільноти створювати й підтримувати власні щільні соціальні й культурні мережі на противагу і національній державі, і ширшій континентальній або глобальній культурі. "Ось тут ще одне, можливо, несподіване джерело відродження етнічних націоналізмів, тим більш несподіване в національно розвиненому ядрі світу" [14, с. 35]. (Мається на увазі Європейський Союз – К.Т.).

В епоху глобалізації нація вже не є тим, чим вона була, принаймні, в ідеально-типовій формі XIX століття. Це дає підстави для деяких мислителів-скептиків стверджувати, що "щасливе поєднання контролю над багатствами, влади, впливу, культури та соціальної солідарності перебуває в процесі розпаду на окремі утворення – і наднаціональні, і субнаціональні, – які перетинають кордони держав-націй" [13, с. 113]. Після 1918 р., а ще інтенсивніше після 1945 р. підвалини модерної держави раз у раз надломлювалися у ході ненаситних криз. Локальні (усні, конкретні) своєчасні програми позадержавних суспільних сил, що здобували свободу в інформаціоналізованих силах у глобальному масштабі, кинули виклик писемному, загальному, універсальному позачасовому курсові державної влади. Примноження реальної кількості держав із двох десятків або близько того до майже 200 сьогодні Т.Люк трактує радше як прецесію гіперреальної моделі "глокалізації", аніж як виправлення історичної несправедливості народами, що утверджують власну емансипацію за допомогою реалістичних національних урядів. Поява дедалі більшої кількості націй-держав означає, що справжні екземпляри націй вже щезли. "Головні прикмети класичних націй-держав уже безслідно щезли, адже більшість націй-держав існують як щось трішки більше ніж симуляція держави – зі своїми прапорами, національними гімнами, арміями, авіалініями, але їхнє виживання забезпечує чужа національна валюта, енергетична система, дипломатія, торговельні зв'язки, флот або експорт продовольства" [6, с. 145]. Державна "влада уже довгий час виробляє лише знаки своєї подібності [3, с. 37].

Сьогодні, на думку західних мислителів, територіальні втілення націй становлять лише територіалізовані історичні ілюзії, які дозволяють реорганізувати й відсортовувати транснаціональні вигоди матеріального становища та соціальної допомоги відповідно до їхньої наближеності або до віддаленості від центральних постісторичних течій у глобальному плінні капіталу, енергії, благ і влади. Кордони країн стали шпаристими, їх невпинно руйнує натиск глобальних товарів та послуг. Сучасні споживачі і виробники в найбільш розвинених країнах часто приписують діяльності своїх націй-держав наслідки транснаціональних або, навпаки, локальних сил. Так само ксенофобні політичні заклики, які наголошують на вигодах або втратах свого народу, приховують справжню взаємозалежність економіки усіх країн.

Залишаючись у полоні класичних модерних уявлень про націю-державу, змагаючись у відстоюванні того, хто нам більший ворог Росія чи Америка, ми не помітимо, як досить інтенсивно йде формування нових транснаціональних спільнот. Долаючи межі країн (держав) і в межах спільних технологічних цілей, спільних технологічних викликів, схожих символічних систем, паралельних потоків кодування та сумірних значень продукції породжуються нові "глокальні" спільноти, які розмивають стару географічну парадигму "ми-вони", "я-інші" та "друзі-вороги". Кожне мистецтво і кожна наука, кожен промисел і кожна професія проектує свій графічний і дикційний потенціал як неосвіти, згенеровані в ході інтенсивної експансії глобального обміну."Ці напівуявні/напівреальні неосвіти, більше не заземлені на одне місце на планеті, одне етнонаціональне положення, продовжують формуватися разом зі своїми розмаїтими технорегіонами соціально-перепроєктованого культурного простору. Усе частіше вони стають найбільш значущими домітками для сучасних індивідів і груп" [6, с.151]. Саме ці території або неосвіти є місцем, де розгортається сьогодні справжня політична боротьба, економічна конкуренція та культурне змагання.

Новий тип спільностей, які з'являються в умовах постмодерністського суспільства і створюються за рахунок відкритої соціальної рекрутації та спонтанної громадської ініціативи, добровільних об'єднань людей, здобув назву нового комунітаризму. Головною ознакою цього типу спільностей є їх тимчасовий характер: вони існують доти, доки не розв'язана та чи інша проблема. Разом з тим вони не прив'язані такою ж мірою до певної території, як це має місце у традиційних локальних спільнотах. Цьому сприяє, як зазначалося, розвиток сучасних електронних технологій, які різко поширюють мережу і можливості взаємної комунікації людей. "У результаті зростає мобільність інформаційних, фінансових та людських ресурсів,

прискорюється дифузія культурних взірців (пов'язаних, насамперед, з ідеями споживчого суспільства), перетворюються форми соціальної солідарності. Глобальний світ, хоча й залишається надалі культурно диференційованим цілим, встає все рухливішим у просторовому відношенні" [15, с.71].

Первинний політичний авторитет нації-держави опинився у небезпеці втратити свою справжню владну міць із правом останньої інстанції через вплив цих "глокальних"(глобально-локальних) контрсил. Нав'язати ґрунтовну мовну/моральну/етнічну/релігійну ідентичність часто неможливо попри всі жорсткі заходи встановити захисні кордони, щоб насадити політичні прерогативи нації-держави. В умовах поширення ЗМІ, а також технологічних можливостей для миттєвого невидимого зв'язку і закодування інформації, національні кордони мають тенденцію до розмивання. Більше того, будь-який контроль, який раніше мала держава над потоком інформації відповідно слабшає.

Оскільки нація залишається основною одиницею міжнародної системи, вона повинна бути заново визначена як менш автономна, неоднорідна реальність. Вона набуває вигляду утворення, котре фільтрує та обумовлює проникаючі впливи, над якими вона має обмежений контроль, а не реагує на них як незалежний фактор. Ми повинні уявляти собі державні утворення як відкриті системи з напівпроникними мембранами. Е.Сміт заперечує проти завчасного подолання націй та націоналізму: "Доки глобальний порядок лишатиметься ґрунтованим на балансі конкурентних держав, доки принцип національності лишатиметься єдиною широко визнаною легітимациєю і фокусом народної мобілізації...Навіть якби держави об'єднали свої суверенітети, навіть якби їхні національні спільноти погодилися б на союз у межах єдиного політичного обрамлення, нація і націоналізм довго залишалися б єдиним чинним фокусом і виборчою одиницею для з'ясування народної волі"[14 с.214]. Нові манери , і нетрадиційні стилі життя починаючи з часів Великої французької та Промислової революцій і сьогодні продовжують викликати дезорганізацію та розладнання груп і індивідів, чому не можуть зарадити нові види комунікації і інтеграції, основані на нових електронних технологіях інформації і розповсюдження. "У такому безпрецедентному становищі нації і націоналізми неодмінні, хай і неприємні, інструменти контролю за руйнівними ефектами значних соціальних змін. Вони забезпечують нас єдиними великомасштабними й могутніми спільнотами та світоглядами, які гарантують мінімум суспільної єдності, порядку і смислу в руйнівному і відчужуваному світі. Мало того, вони – єдина популярна сила, яка може легітимізувати й надати сенсу діяльності найпотужнішого агента соціальної трансформації –

раціональної держави. З цієї причини нації й націоналізми навряд чи зникнуть, принаймні доки всі регіони планети не відбудуть болісний перехід до заможної і стабільної модерності західного зразка" [14, с.19].

Доба глобалізації привела до ситуації "зіткнення цивілізацій" (С.Гантінгтон), а не окремих національних держав. Тому при зміцненні єдності української нації вже недоречно використовувати заклики до самозахисту вітчизни від ворожих інших націй-держав, які були такими ефективними при розбудові класичних націй, хоча цей спокусі, на жаль, піддаються і зараз новостворені національні держави. Дух самопожертви в ім'я нації у багатьох, якщо не у більшості, громадян немислимий для будь-якого іншого типу колективної культурної ідентичності й спільноти в нашу епоху, хіба що за винятком деяких релігійних спільнот. "Саме надзвичайна здатність нації викликати масову самопожертву часто робить її об'єктом безпринципних демагогів. До того ж нація стала головним носієм війни, а національна ідентичність – головним виправданням участі у смертельній боротьбі" [14, с.216]. Сміт вказує на існування трансцендентального виміру готовності до самопожертви, який хоча і схожий на релігійний, але все ж має свою специфіку. "Модерна нація стала тим, чим етнорелігійні спільноти були в минулому: спільнотами за історією і призначенням, які дають смертним відчуття безсмертя радше через суд нащадків, ніж через божественний суд у потойбічному житті" [14, с. 219].

Для формування єдності національної свідомості в епоху глобалізації, потрібно звернутися до найглибшого пласта української історії. Цей пласт є найглибшим по відношенню до двох попередніх, виділених свого часу Ф.Броделем в концепції "часів історії": "короткий час", в якому присутня описова, подієва історія, котра створює ґрунт для більш глибокого проникнення в матеріал, і "довга тривалість", де здійснюється соціологічний аналіз. Р. Козеллек розвиває цю концепцію у теорію часових пластів, де перший пласт утворюють "одноразові" неповторні події, другий – довготривалі структури, які попри всю удавану статичність уможливають зміни і самі можуть видозмінюватися. Ці два часові пласти охоплюють індивідуальні та колективні досвіди (гетерогенність поколінь). Наступний часовий пласт, названий Козеллеком "трансцендентальним", виходить за межі часового існування поколінь, оскільки охоплює набутки досвіду, властивого різночасовому існуванню поколінь і є базовим для суспільства. Це "релігійні або метафізичні істини, котрі базуються на фундаментальних висловах, що зазнають постійних модифікацій протягом тисячоліть, однак завжди можуть бути активовані пам'яттю – навіть попри ту обставину, що не всі люди поділяють їх" [8, с.40]. Термін "трансцендентальне" вживається тут не у сенсі потойбічного, а в сенсі того, що вони виходять за межі того чи

іншого покоління й водночас є його фундаментом. Всі одиниці досвіду містять у собі такий мінімум потреби у трансцендентності.

Таким трансцендентальним пластом для України з давніх часів є європейська цивілізація, спільне для всіх європейських націй культурне вогнище. "реальне, але не здатне утворити з себе політію"[Башлер, с.298]. Зазвичай Європу уявляють результатом поєднання грецької філософії, римського права та християнства. Башлер зазначає, що недоліком такого формулювання є те, що вказується "набір" компонентів, але не наголошується на головному – на механізмі, який дає змогу перетворити різнорідне в однорідне і весь час повторювати цей процес. " Європейська цивілізація є не більш загальною, ніж усі решта, але в неї є така визначна особливість, що вона розвивається з тенденцією до асиміляції всього...накопиченого після неолітичного перетворення в усьому світі.... Європейська цивілізація здатна відкриватися до всіх культурних досвідів, накопичених на планеті за тисячоліття, і ця здатність відкриватися та асимілювати стає дедалі очевиднішою й дієвою" [2, с. 294]. Цю визначну рису європейської цивілізації потрібно покласти в основу націєтворчих процесів в Україні, зауваживши при цьому, що і українська нація-держава є необхідною умовою для розвитку Європейської цивілізації. Бо спільнота націй для останньої – це максимальний культурний ареал: в Європі є нації, проте немає якоїсь загальної європейської нації. Тому доля європейського людства залежить від стану справ у кожній окремій нації, без чого неможливо вистояти в ситуації "зіткнення цивілізацій".

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В.Морозова. – К.: Критика, 2001
2. Башлер Ж. Нарис загальної історії / Пер. з фр. Є.Марічева – К.: Ніка-Центр, 2005.
3. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція/ Пер. з фр. В.Ховхун. – К.: Основи, 2004.
4. Винайдення традиції. За ред. Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
5. Грц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. – К.: Дух і літера, 2001.
6. Глобальні модерності / За ред. М.Фезерстоуна, С.Леша, Р.Робертсона; Пер. з англ. Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008, – 400 с.
7. Грабовський С. Генії проти ідіотів: Алгоритми української історії. – К., 2008.
8. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. / Пер. з нім. – К.: Дух і Літера, 2006. – 436 с.
9. Козловець М.А. Сучасна культурна глобалізація й національна ідентичність / Вісник Черкаського університету. Випуск 109. Серія філософія. – Черкаси, 2007.

10. Красько С.В. Схід і Захід України: особливості взаємодії в оцінках населення // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Четверта Всеукраїнська соціологічна конференція. 21 травня 2004 року, м.Київ, 2004. – С.353-355.

11. Нові перспективи історіописання. За ред. П.Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004.-392 с.

12. Онищук В.М. Тенденції етнічності в сучасній Україні // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Четверта Всеукраїнська соціологічна конференція. 21 травня 2004 року, м.Київ, 2004. – С.351-352.

13. Смелзер Н. Проблеми соціології. Георг-Зімельівські лекції. – Львів, 2001.

14. Сміт Е. Нації та націоналізм в глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2006.– 320с.

15. Соціальні ідентичності та практики / Під.ред. А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002.

16. Хардт М., Негри А. Імперія. – М.: Праксис, 2004.

—————**Євген Луняк**

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО В ЗАРУБІЖНИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Вже в 1847р. Кирило-Мефодіївське товариство (братство) привернуло до себе увагу широкої громадськості, і не лише в Російській імперії, а й далеко за її межами. За півтора сторіччя, що пройшли з моменту його існування, було написано велику кількість робіт, які в тій чи іншій мірі торкалися історії Кирило-Мефодіївського товариства. Метою даної праці є розгляд зарубіжних досліджень про Кирило-Мефодіївське товариство (українська діаспорна (україномовна) історіографія не є предметом розгляду даної роботи і стане темою окремого дослідження).

Перші відомості про Кирило-Мефодіївське товариство з'явилися в зарубіжній пресі ще в 1847р. Це були не завжди точні й поодинокі звістки про кирило-мефодіївців. Але завдяки ним світ дізнавався про Кирило-Мефодіївське товариство.

Поширенню інформації про товариство в значній мірі сприяли твори українських і російських дослідників, які виходили у перекладах на європейські мови і були розраховані на зарубіжного читача. Особливо тут треба виділити діяльність М.П.Драгоманова, твори якого італійською, французькою та німецькою мовами сприяли популяризації історії Кирило-Мефодіївського товариства у Європі.

Велику роль у розповсюдженні інформації про товариство відіграли переклади "Історії слов'янських літератур" О.М.Піпіна на західноєвропейські мови. В цій книзі кирило-мефодіївцям було приділено значну увагу.

З посиленням інтересу до України на початку ХХ ст., коли українське питання набуло міжнародного формату, іноземними мовами (особливо німецькою) виходять роботи І.Я.Франка, М.С.Грушевського, О.Барвінського та ін.

Здебільшого ці роботи носили популярний ознайомчий характер. Діяльність товариства торкалася найчастіше в ракурсі біографії Шевченка. Те ж саме можна сказати й про звернення до історії товариства в працях зарубіжних дослідників. Як правило, Кирило-Мефодіївське товариство згадувалося в рамках шевченкознавчих студій. Твердження зарубіжних авторів, здебільшого, ґрунтувалися на опублікованих працях російських і українських дослідників. Дуже часто в зарубіжних творах можна було зустріти багато помилок. Але інтерес до української справи, зокрема, до української історії та культури, поступово посилювався.

Перші згадки про Кирило-Мефодіївське товариство з'явилися в 1847р. і в наступні десятиріччя мають спорадичний характер. З 70-х рр. ХІХ ст. починає виходити все зростаюча кількість шевченкознавчих робіт, частішають згадки про Кирило-Мефодіївське товариство.

Польська історіографія. В 1865 р. у Львові вийшла перша монографія польською мовою про Т.Г.Шевченка "Тарас Шевченко. Його життя і твори". Її автором був недавній учасник польського повстання 1863-1864рр., а у минулому студент польського університету, Гвідо Батталія. Не зважаючи на окремі неточності, цей біографічний нарис відіграв велику роль у популяризації творчості Шевченка. Поступово у польському історичному середовищі зростає інтерес і до Кирило-Мефодіївського товариства. В 1912 р. в Кракові виходить книга Леона Василевського (батька відомої польської і радянської письменниці Ванди Василевської) "Україна та українська справа". У своїй книзі Л.Василевський, також колишній випускник Львівського університету і до того ж особистий друг І.Я.Франка і М.І.Павлика, подав біографію Т.Г.Шевченка й показав його участь у товаристві.

Найкращою роботою з історії Кирило-Мефодіївського товариства в довоєнній Польщі стала велика праця польського історика Юзефа Голомбека "Братство св. Кирила і Мефодія в Києві", що була видана у Варшаві в 1935р. Ще в 1929р. на I Міжнародному Конгресі Славістів у Празі Ю.Голомбек виступив з доповіддю, в якій співставив "Книгу народу польського і польського пілігримства" А.Міцкевича з "Книгою буття українського народу" М.І.Костомарова. Виходячи з надзвичайної подібності останньої до першої, Ю.Голомбек доводив походження твору Костомарова від книги Міцкевича. Подальша праця польського історика з дослідження братства знайшла своє втілення у вищеназваній книзі.

Автор використав велику кількість опублікованих джерел та літератури. Ю.Голомбек намагався уважно дослідити діяльність братства. Розглядаючи його ідеологію, Голомбек відзначив різноманітність у поглядах кирило – мекфодіївців. Велику увагу приділив Ю.Голомбек ролі Шевченка у братстві. Загалом, Кирило-Мекфодіївське братство в оцінці Голомбека постає як релігійне товариство. Важливе місце в роботі Ю.Голомбека посідає зв'язок братства з польським революційним рухом. Голомбек припускає, що діяльність польських еміграційних революційних товариств могла сприяти виникненню братства, оскільки польські революціонери проводили велику агітаційну роботу в українському суспільстві. Можливо також, що польські еміграційні видання були в широкому обігу у кирило-мекфодіївців. Книга Ю.Голомбека була не дуже прихильно зустрінута в радянській історіографії. П.А.Зайончковський, а слід за ним Г.Я.Сергієнко, вказали на не дуже високу цінність цієї праці.

В повоєнний час польські історики продовжують звертатися до історії Кирило-Мекфодіївського товариства. Особливо тут треба відзначити роботу славіста й шевченкознавця Мар'яна Якубця "Братство Кирило-Мекфодіївське", де в короткому нарисі подано історію товариства.

Визначне місце в дослідженні Кирило-Мекфодіївського товариства в сучасній польській історичній літературі належить історикові й літературознавцю, члену Міжнародної асоціації українців Стефану Козаку. С.Козак закінчив Київський університет. Повернувшись до Польщі, продовжував займатися дослідженням української історії та літератури. У своїх роботах С.Козак неодноразово звертається до історії Кирило-Мекфодіївського товариства. Результатом багаторічних досліджень стала книга "Українські змовники й месіяністи. Братство Кирила і Мекфодія". Книга була написана в середині 80-х рр. у зв'язку з наближенням 1000-ліття хрещення Русі. Перший слов'янський папа римський Іоан-Павло II проголосив апостолів Кирила та Мекфодія співпокровителями Європи. С.Козак намагається прослідкувати, яким чином ідеї святих Кирила і Мекфодія, долаючи тисячоліття, втілюються у діяльність братства. Кирило-Мекфодіївське братство розглядається на широкому історичному тлі. Його виникнення С.Козак пов'язує з політичними процесами, що відбувалися в першій половині ХІХ ст. у Європі. Під впливом багатьох різноманітних чинників і постало Кирило-Мекфодіївське братство – конспіративна організація молодих змовників. Велику увагу С.Козак приділяє аналізу польських впливів на ідеологію братчиків.

Праця С.Козака "Українські змовники й месіяністи. Братство Кирила і Мекфодія" стала найкращою і найповнішою роботою в польській історіографії Кирило-Мекфодіївського товариства. С.Козак перегорнув

велику кількість літератури, ознайомився з усіма можливими джерелами, крім Варшави, працював також у Львові, Празі, Лондоні, Едмонтоні та ін. Не зважаючи на те, що досить часто С.Козак опинявся в полоні радянської історіографічної традиції (наприклад, теза про те, що виникненню товариства передували інтелігентський гурток "Київська молода"), загалом його праця цікава, обгрунтована й оригінальна. Великим плюсом цієї роботи є те, що в кінці С.Козак подав основні програмні документи товариства: статут, "Книги буття українського народу", відозви до українців і до росіян та поляків, окремі твори Шевченка, Білозерського, Костомарова (зокрема, вірш Костомарова "Діти слави").

Природно, що Україна і її історія продовжує цікавити польських науковців і надалі. Після здобуття Україною незалежності цей інтерес ще більше підсилюється. В Польщі вийшли розвідки з загальної історії України та окремих її питань. В цьому колі діяльність Кирило-Мефодіївського товариства продовжує займати важливе місце. У "Словнику української культури", складеному Владзімежем Вільчинським, можна знайти, принаймні, п'ять статей, що тією чи іншою мірою стосуються товариства – це статті про саме братство, про Костомарова, Куліша і Шевченка, і про "Книгу буття українського народу" [1].

Німецька історіографія. Якщо не брати до уваги кількох заміток у газетах в 1847р. то, як і в інших, в німецькій історичній літературі знайомство з Кирило-Мефодіївським товариством починалося з Шевченка. Першим біографічним нарисом життя Великого Кобзаря стала стаття Германа-Леопольда Цунка "Життя російського поета", що вийшла в Лейпцігу в 1862р. Але найбільший інтерес до Шевченка у німецькомовному середовищі викликала книга молодого австрійця, що вчителював у Чернівцях, Йоганна-Георга Обріста "Тарас Григорович Шевченко – перший малоросійський письменник" (1870). В основу цієї роботи була покладена вже згадувана робота Г.Батталі. Праця чернівецького австрійця Й.-Г.Обріста поклала початок низці наступних досліджень біографії поета. Серед подальших дослідників біографії Шевченка 70-80-х рр. XIX ст. можна виділити німця Вальдемара Каверау, австрійця Карла-Еміля Францоу (народився на Україні), німця Вальдемара Фішера та ін. До того ж слід додати, що життя Кобзаря (а з ним і згадки про Кирило-Мефодіївське товариство) висвітлювалося в німецькомовних виданнях О.М.Піпіна, М.П.Драгоманова, І.Я.Франка, М.С.Грушевського, О.Барвінського та ін. Постать невтомного борця проти російського царизму міцно увійшла до німецьких літературних енциклопедій, що торкалися українського питання. Така посилена увага до Шевченка і України взагалі пояснюється також і політичними чинниками: по-перше, Західна Україна перебувала під владою Австро-

Угорщини, тут український рух не придушувався так, як на підросійській Україні, і навіть, час від часу, заохочувався віденським урядом; по-друге, вже з кінця XIX ст. в політичній атмосфері Європи відчувався дух великої війни, у якій Росія і німецький світ мали опинитися по різний бік фронту, і український рух міг би стати сильним козирем в руках німецьких держав. Однією з таких напівкультурних – напівполітичних акцій напередодні світової війни став вихід у Відні в 1914р. збірки "Тарас Шевченко – найбільший поет України", присвяченої 100-річчю з дня народження Кобзаря. Згадаймо, що в Росії святкувати цей ювілей було заборонено.

Перша світова війна ще більше посилила проукраїнську агітацію в німецьких виданнях. Історія Кирило-Мефодіївського товариства тепер подається у відвертих антицаристських пропагандистських цілях. Так, в німецькій роботі Олександра Барвінського "Австро-Угорщина й українська проблема. Нарис про політичне становище" (1915) розповідається як царат знищив товариство і покарав братчиків. В роботі Отто Кеслера "Україна. Нариси з історії, культури й господарства", яка була надрукована в Мюнхені в 1916р., також йдеться, зокрема, про Кирило-Мефодіївське братство.

Загалом, звернення до історії товариства тут здебільшого має прагматичний агітаційний характер. Ці твори не є науковою історіографією Кирило-Мефодіївського товариства, а лише відбивають бачення його в очах німецького освіченого суспільства. Значною мірою образ Кирило-Мефодіївського товариства був сформований творами українських публіцистів.

Поразка Німеччини у першій світовій війні відбилася і в згортанні проукраїнської агітації. Визначальним є факт, що протягом 1918-1937рр. в Німеччині не вийшло жодної збірки творів Шевченка. Але в 1937р. в Берліні виходить німецькомовний збірник "Тарас Шевченко – український національний поет". Факт говорить сам за себе. Німецька пропаганда знову вирішила використати український національний рух. (Як відповідь на це, Радянський Союз підготував у 1939р. свою німецькомовну збірку Шевченкових поезій, отже, протиборство відчувалося вже й тут.) Однак під час другої світової війни українська карта так і не була розіграна Гітлером. (Тут треба зауважити, що, не зважаючи на відсутність німецькомовних робіт, нацистський уряд все ж таки дозволяв друкувати українські видання, здебільшого антирадянського спрямування. Не останню роль в цих працях займало і Кирило-Мефодіївське братство.)

В повоєнні часи дослідження Кирило-Мефодіївського товариства так і не змогло вийти за межі шевченкознавства. В німецькій історіографії не відомо жодної монографії про Кирило-Мефодіївське товариство. Хоча воно залишається важливим елементом будь-якої серйозної узагальнюючої праці з історії України [2].

Французька історіографія. Про арешт Шевченка й викриття секретної слов'янофільської організації повідомлялось в паризьких газетах ще в 1847р. Час від часу польське еміграційне коло у Парижі також видавало певну інформацію про Шевченка і кирило-мефодіївців. Але широке ознайомлення французької публіки з цією проблемою почалося лише після того, як в 1876р. Еміль-Александр Дюран, який довгий час проживав в Росії, опублікував велику розвідку "Національний поет Малоросії Шевченко". Ознайомлення широкого загалу у Франції з діяльністю товариства пов'язане з виходом у світ перекладу роботи О.М.Піпіна "Історія слов'янських літератур" (1881). В 1884р. інформацію про товариство до своєї п'ятитомної "Історії соціалізму" вносить колишній член Паризької Комуні, історик Бенуа Малон. У програмі кирило-мефодіївців Б.Малон виділяє демократизм, рівноправність, релігійну свободу. Відмічено революційну діяльність Шевченка.

Однак, безпосередньо історія Кирило-Мефодіївського товариства у цих творах не розглядалась. Хоча згадки про товариство й продовжували з'являтися в біографічних нарисах про Шевченка. Серед авторів таких нарисів можна виділити Луї-Поля-Марію Леже (1906), Шарля Стебера (1939) та ін.

Перша більш-менш докладна розвідка з історії Кирило-Мефодіївського товариства французькою мовою належить українському емігранту, колишньому члену НТШ Ільку Борщаку. В 1930р. він видав у Парижі невеличку книжку "Український національний рух в ХІХ ст.". Глава ІІІ цієї книжки має назву ""Молода Україна". Костомаров, Куліш, Гулак, Савич, Шевченко. Братство Кирила і Мефодія. "Книга буття українського народу"". Отже, відразу кидається у вічі запозичення з книги українського радянського історика З.Гуревича (1928) ""Молода Україна". До восьмидесятих роковин Кирило-Мефодіївського братства". Однак у іншому, книга І.Борщака цілком оригінальний і добре підготовлений твір. Оскільки головною метою цієї брошури було не вивчення братства, а спроба показати розвиток українського національного руху, то й історія товариства тут дається побіжно, хоча автору вдається висвітлити передумови його створення, дати біографічні відомості про його найвизначніших діячів, розглянути ідеологію кирило-мефодіївців і показати діяльність і розгром товариства. У главі також подано купюри з "Книги буття українського народу". Кирило-Мефодіївське братство визначено як першу українську національну організацію. Шевченко характеризується як "націоналіст і революціонер".

І.Борщак, який отримав посаду професора Національної школи східних мов у Парижі, і надалі продовжував займатися популяризацією історії України у Франції, зокрема, в 1947р. він видав французькою мовою "Книгу буття українського народу".

Найкращим і єдиним у своєму роді дослідженням Кирило-Методіївського товариства є монографія професора-славіста з Бордо Жоржа Люсіяні "Книга буття українського народу" (1956). У передньому слові до читача Ж.Люсіяні (докторська дисертація якого була присвячена "Товариству з'єднаних слов'ян"), зокрема, дякує І.Борщаку, який ініціював його звернення до українства і надавав велику підтримку й допомогу в написанні цього твору, давав необхідні для роботи матеріали. (Отже, знову українознавча розвідка була інспірована з боку І.Борщака). Але все ж таки твір Ж.Люсіяні є самостійним і базується на широкому вивченні великого кола джерел та літератури. В 1943–1944рр. Ж.Люсіяні вивчав українську мову на курсах Андре Мазона в Інституті слов'янських студій Паризького університету. (До речі, сам А.Мазон деякий час працював у Харківському університеті, де мав слухачами майбутніх радянських академіків літературознавців О.І.Білецького та Л.А.Булаховського.) Ж.Люсіяні використовував праці В.І.Семевського, М.С.Грушевського, П.І.Зайцева та ін.

Кирило-Методіївське братство розглядається у руслі панславистичного руху, що охопив всі слов'янські країни. Виразником українського панславізму і стало братство. Як і його попередники, Ж.Люсіяні виводить ідеологію братства з діяльності декабристів, польських революціонерів (при чому зазначає, що український месіанізм був відповіддю на месіанізм польський). Серед найголовніших ідей, що жили братчиків, Ж.Люсіяні називає "любов до людства, демократичні переконання, щирий і глибокий християнізм". Ж.Люсіяні докладно висвітлює біографію Костомарова, показує процес згуртування майбутніх братчиків. Утворення братства Ж.Люсіяні подає за схемою три фундатори (Костомаров, Гулак, Білозерський) плюс три першочлени (Навроцький, Пильчиков, Маркович). Таким чином, ці шестеро склали первинне ядро братства. Згадано і твердження Пильчикова, що на 1847р. до товариства належало мало не сотня братчиків. Розглядаючи роль Шевченка у братстві, Ж.Люсіяні відмітив його запальність і радикалізм. Чи входив поет до братства формально, неважливо, головне, що він створив величезний вплив на братчиків, його вплив відчувається і на "Книзі буття українського народу". Цікавою, але не зовсім зрозумілою, здається думка Ж.Люсіяні стосовно назви Кирило-Методіївського братства: "Назва "Братство святих Кирила та Методія", під якою воно стало відомим, не було дане товариству його засновниками, а скоріше жандармами власної канцелярії його імператорської величності".

Дуже докладно французький історик подав історію арешту кирило-методіївців, а також розголос, який спричинило викриття братства (використано навіть щоденник петрашевеця Момбеллі). Вперше у

французькій літературі було подано основні програмні документи кирило–мефодіївців. Щодо авторства "Книги буття українського народу", зазначено, що вона належить перу Костомарова, доказом цього служить, зокрема, велика кількість русизмів, непритаманних чистій мові Куліша чи Шевченка. Хоча, відмічає історик, Костомаров міг і відбити колективну думку членів Кирило-Мефодіївського братства.

Книга Ж.Люсіяні є сумлінним, професійно зробленим дослідженням поставленої проблеми. Звичайно, написання такої книги було б неможливе без допомоги історика-українця, як вже було зазначено, ним був І.Борщак. Український колорит збережено і у власних назвах поданих у книжці: наприклад, "Білозерський", "Пильчиків", "Харків", "братчики". Та власне й саме слово "Братство", яке постійно використовується у творі, більш характерне для української національної історіографії.

В подальші роки у Франції так і не з'явилося жодного дослідження з історії Кирило-Мефодіївського товариства, бодай трохи схожого за розмахом й широтою формату з книгою Ж.Люсіяні. Але товариство було неодмінним чинником будь-яких великих узагальнюючих українознавчих студій. Так, мимохідь, воно зачеплено в книзі Данієля Бовуа "Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)". Д.Бовуа відмічав розбіжність поглядів кирило–мефодіївців на майбутнє України. Правда автором "Книги буття українського народу" він помилково назвав Шевченка.

Велику діяльність у Франції проводив український історик Аркадій Жуковський. З посиленням інтересу до України після 1991р. кількість українознавчих праць збільшилась. Так, між іншим, згаданий вже А.Жуковський в 1994р. у Парижі видав франкомовну "Історію України", в якій йшлося про Кирило-Мефодіївське братство і зазначалося, що його діяльність спонукала "посилення політичної активності українства" [3].

Англомовна історіографія. Серед іншомовних видань присвячених Кирило-Мефодіївському товариству найбільше число було опубліковане саме англійською мовою. Це пояснюється в першу чергу тим, що в Західному світі переважна більшість вихідців з України опинилися саме в англомовних США і Канаді. Велику роль в активізації українознавчих досліджень відіграла і "холодна війна" між США та СРСР. У часи протистояння між Заходом і Сходом американські прагматичні політики надавали великої підтримки українському національному руху (як свого часу Австро-Угорщина та Німеччина), як одному з ідеологічних факторів тиснення на радянську систему.

Перша англомовна праця про Шевченка з'явилася 5 травня 1877р. в літературному тижневику "All the Year Round" ("Цілий рік"), який видавав син відомого письменника Чарльз Діккенс молодший. Це була стаття

"Південноросійський поет", побудована на нарисі французького літературознавця Е.-А.Дюрана. Ця робота поклала початок дослідженню творчості поета в англomовному світі. Слід зазначити, що шевченкознавство в англomовній літературі розвивалося спочатку більш мляво у порівнянні з німецькою і, навіть, французькою. Однак, на початку ХХ ст. число українознавчих студій англійською мовою починає швидко зростати. У першу чергу це пов'язане з посиленням української еміграції на американський континент. Перша світова війна ще більше посилила інтерес до України. У червні 1924р в лондонському часописі "The Slavonic Review" ("Слов'янський огляд") була опублікована англійською мовою стаття І.Я.Франка "Тарас Шевченко" (написана в 1914р.), в якій Кирило–Мефодіївське братство подавалося як антикріпосницьке, культурно-освітнє товариство.

В другій чверті ХХ ст. українська еміграція в Америці розгортає велику мережу українських культурних, наукових й освітніх закладів і організацій. Інтерес до історії України все більше зростає. Починають виходити популярні нариси з історії України. Україна все більше зацікавлює західних дослідників. В англomовній історіографії на сцену з'являються кирило-мефодіївці. Так, наприклад, у роботі Вільяма Генрі Чемберліна "Україна: пригноблена нація" (Нью Йорк, 1944) подається досить чітка історія Кирило-Мефодіївського товариства. Чемберлін представляє товариство як "групу українських інтелектуалів". До цієї групи він безумовно відносить і Шевченка. "Цей гурток на своїх зустрічах обговорював необхідність загальної свободи, політичної рівності і, головне, скасування рабства в Російській імперії та слов'янських країнах. В цьому русі проявили себе, звичайно, і демократичні, панславистичні елементи. Програма цього товариства передбачала широке розповсюдження освіти в народі і являла собою цікавий проект слов'янської федерації на підставі рівності. Керівник федерації мав обиратися, кожна нація зберігала свою окрему форму існування, але спільні інтереси мали б вирішуватися на федеральному конгресі. Ця ідея, в загальному контурі, лише намітила можливе роз'язання проблем центрального та східноєвропейського регіону, що був населений народами багатьох національностей.

Товариство Кирила і Мефодія, подібно до гуртка Петрашевського у Москві, існувало за царювання Миколи І, було викрите й суворо покаране. Найбільший поет України в покарання був засланий на військову службу у віддалений куток імперії. Як частина покарання, йому було заборонено писати та малювати. Характерно, що Шевченко, жорстоко переслідуваний деспотичним російським урядом, здобув дружбу, симпатію та захоплення ліберальномислячої російської інтелігенції."

Отже, Чемберлін в своїй книзі дуже вірно показав Кирило–Методіївське товариство. Загалом, висновок, який в нього стосується лише Шевченка, можна в значній мірі поширити і на інших кирило–методіївців, котрі завдяки покаранню набули ореолу мучеників за народну свободу.

По закінченню другої світової війни протистояння двох систем, двох світів і світоглядів, вибухнуло з новою силою. Основна маса українознавчих праць в Америці припадає саме на 50-80-і рр. ХХ ст. Дуже часто публікації в американських (і взагалі західних) виданнях використовувалися як, певною мірою, контрвідповіді на культурно-ідеологічні заходи Радянського Союзу. (Як певна протидія з боку Радянського Союзу виступало радянське англomовне видавництво, але, у порівнянні з американсько-канадським (навіть україномовним), воно представлено досить мляво.)

В 1954р. в Радянському Союзі широко відмічалось 300-річчя "возз'єднання" України з Росією. Ювілейні заходи проходили під пильним контролем КПРС. Була підготовлена велика кількість публікацій, що мала б підтвердити вічну дружбу російського і українського народів. Не останню роль в цьому займали і шевченкознавчі студії, а, значить, в якійсь мірі і Кирило-Методіївське товариство. Ця подія не могла пройти непоміченою за океаном. В тому ж 1954р. була опублікована праця члена УВАН Джона Сидорука "Ідеологія Кирило-Методіївців та її витоки". Свою працю Дж.Сидорук присвятив своєму учителю професору Роману Смаль-Стоцькому. Праця Дж.Сидорука дуже цікава. Зрозуміло, що вона стоїть на стику науового дослідження і ідеологічної пропаганди. Дозволимо собі невелику цитату з твору. "Більш як століття тому, 6 січня 1846р., в часи деспотичного правління царя Миколи I (1825-1855), група молодих ентузіастів та ідеалістів заснувала в Києві першу сучасну таємну політичну організацію українських патріотів і демократів "Товариство святих Кирила та Методія", пізніше названу Шевченком "Братством". Оскільки цей термін перейшов до української і загальнослов'янської літератури та історії, вона відома як "Кирило – Методіївське Братство". " Цікаво, що Дж.Сидорук відмічає не зовсім вірну назву товариства, яка з подачі Шевченка міцно увійшла до української національної історіографії. (Хоча більшим популяризатором терміну "Братство" слід визнати все ж таки Куліша.) Чи не вперше в зарубіжній історіографії, Дж.Сидорук називає дванадцятку учасників КМТ, яка була прийнята і в радянській історичній літературі (Костомаров, Гулак, Білозерський, Маркович, Навроцький, Тулуб, Андрузький, Посяда, Пильчиков, Савич, а також Шевченко і Куліш, правда останні двоє під знаком питання).

Фактична діяльність товариства не є темою дослідження Дж.Сидорука (так, зазначивши, що автором "Статуту" й "Головних ідей" являється "Костомарів, а, може, й Гулак", автор не береться дослідити це питання і, навіть, не подає жодної думки з цього приводу; те ж саме стосовно авторства "Книги буття ", тут претендентів аж чотири: Костомаров, Гулак, Куліш, Шевченко, хоча й помічено, що більшість істориків вважають Костомарова автором, а Шевченка ідейним натхненником твору). Основна увага Сидорука прикута до ідеології товариства.

П.А.Зайончковський зазначав, що книга Дж.Сидорука написана "в дусі зоологічної ненависті до Росії і всього російського". Дійсно, книга Сидорука має чітко виражене антирадянське спрямування. Але, яким може бути відношення автора книги до тієї сили, що завадила втілити ідеї кирило–мефодіївців під час української революції ? Провідна ідея твору Дж.Сидорука: Україна завжди боролася за свою незалежність. Кирило–мефодіївці дали початок політичній боротьбі українства. Три століття Україну душила Росія, потім більшовики, потім Сталін. Якщо врахувати ці думки автора – щирого патріота України, то стає зрозумілим його "зоологічна ненависть" до всього радянського. Дозволимо собі ще одну цитату з книги Дж.Сидорука: "Як би там не було, ідеологія Кирило – Мефодіївців, це не лише документ того часу. Це була урочиста маніфестація українського духу, заснована на глибокій християнській вірі, щирій впевненості в триумф правди, справедливості і братерства між народами у боротьбі проти темних сил, що гальмують процес історії. Це свідчення доброї волі українського народу жити в мирі з сусідами. Кирило-Мефодіївці вірили в можливість побудови політичного і соціального ладу згідно з християнськими принципами, але якщо народи є християнськими лише на папері (ненасправді), це не їх вина. Це не їх вина, що сусіди України, через законотворчі хащі й право сили в політиці, всіляко придушують право на самовизначення її народу."

Головним надбанням Дж.Сидорука можна вважати те, що, розглядаючи витoki ідеології товариства, він першим розділив ці джерела на три групи: 1) українські джерела (український фольклор, козацькі традиції, автономізм, народний патріотизм, "Історія русів", декабризм і, нарешті, діяльність українських письменників і Шевченка); 2) західноєвропейські джерела (національно-визвольні й революційні рухи (особливо польський), християнський соціалізм, Просвітництво, романтизм); 3) панславізм (західні й південні панславісти, російське слов'янофілство, польський національний рух, Міцкевич, "українська школа в польській літературі").

Цікаво, що стаття про Кирило-Мефодіївське братство, надрукована у великій книзі "Україна: коротка енциклопедія", яка вийшла у Торонто в 1963рр., подає наступні чинники виникнення братства: 1) польська революційна ідеологія; 2) чеський і словацький панславізм; 3) праці французьких соціалістів; 4) національні українські традиції; 5) творчість Шевченка. Як можна побачити, ця класифікація джерел ідеології кирило-мефодіївців, на відміну від класифікації Дж.Сидорука, більш громіздка і неповна. Загалом у цій статті братство схарактеризовано як "інтелігентський гурток", серед членів якого згадано 11 чоловік (традиційна дванадцятка, крім Пильчикова). Однак, це була "перша політична організація в розвитку українського національного руху з визначеною програмою".

У великій "Енциклопедії України" виданій в 1985р. у Торонто стаття про Кирило-Мефодіївське братство, автором якої є видатний український діаспорний літературознавець Іван Кошелівець, значно більше. Тут докладно показано основні цілі діяльності "таємного товариства". Його членами названо 12 осіб (замість більш традиційного Тулуба – зрадник Петров). Зазначено також, що братство "ніколи не досягло організаційної стадії, яка б вимагала чітких критеріїв членства". Отже, членство в ньому має умовний характер. "Організаційна незакріпленість товариства призводила до того, що його члени, які мали спільні цілі своєї діяльності, розходилися у засобах їх реалізації. М.Костомаров, В.Білозерський та інші виступали за ліберальні помірковані реформи, тоді як Шевченко протестував проти цього у своїх революційних рядках. Десять поміж цих двох полюсів стояли М.Гулак і О.Навроцький." Можна побачити, що І.Кошелівець погоджується з розподілом кирило-мефодіївців у засобах боротьби, як це було прийнято в радянській історіографії, проте розходження у поглядах братчиків не носить різкого характеру. Єдине товариство не розколюється на "два крила". Не обійшлося тут і без випадку у бік радянських істориків (Г.Я.Сергієнка, Ф.О.Ястребова, П.А.Зайончковського), які відмічають "буржуазний" характер Кирило-Мефодіївського братства, відсутність класової боротьби та націоналістичні тенденції. Зауваження цілком об'єктивне і не має образливого підтексту.

Інший дослідник цієї теми Денніс Папазян в роботі "Н.І.Костомаров і Кирило-Мефодіївська ідеологія" (1970) стверджував, що членами товариства можна з упевненістю назвати лише Костомарова, Гулака, Білозерського, Навроцького, Пильчикова і Петрова. Але, як бути щодо інших, які також вважаються кирило – мефодіївцями ? Проблему вирішує наступне твердження: товариство "не досягло організаційної стадії, що вимагала критерія членства", скоріше це був "гурток

інтелектуалів-одномумців", навколо якого гуртувалося багато людей, що в тій чи іншій мірі співчували ідеям гуртка.

Кирило-Мефодіївське братство міцно закріпилося як один з етапів українського національного руху. Тому будь-яка "Історія України" обов'язково торкається його діяльності. Дуже часто, особливо в популярних виданнях, автори не звертаються безпосередньо до документів і фактів, а покладаються на чиєсь твердження, можливо, не завжди вірне, що призводить до викривленого розуміння дійсності і помилок. Одним з таких курйозів є твердження історика Ніколаса Чіровскі, що серед учасників товариства не було дворян.

Одне з найкращих досліджень історії Кирило-Мефодіївського товариства містить у собі книга англійського історика Девіда Сондерса "Український внесок в російську культуру 1750–1850" (Едмонтон, 1985). Оригінальною цю роботу роблять національна неупередженість і політична незаангажованість автора. Це проявляється, зокрема, в тому, що Д.Сондерс з однаковою об'єктивністю підходив як до праць радянських істориків, так і до творів їх заокеанських колег. На одній сторінці вмістилися слова подяки як Івану Лисяку-Рудницькому та Джону-Полу Химці, так і їх радянським візаві І.А.Федосову, В.В.Мавродіну, Л.Б.Семенову. Звертаючись до діяльності товариства, Д.Сондерс визначає особливу роль трьох національних діячів – Шевченка, Костомарова і Куліша, які своїми працями спричинили "пробудження" України. Роль, яку товариство відіграло в історії України, важко переоцінити. "Українці, відомі нам під назвою кирило-мефодіївців, не дуже відрізнялися від своїх попередників на ниві українського відродження, але, мабуть, вони вже сформувавши для себе чітке уявлення про можливі наслідки своєї широкої культурної діяльності. Майже непомітно, вони перетнули межу між літературою і політикою."

Визначаючи ідеологію кирило-мефодіївців, Д.Сондерс писав, що вони проводили мирну діяльність і "захищали федерацію слов'янських народів чи не більше за право України на незалежність". Покарання з боку царату возвисило братчиків. "Ефект діяльності кирило-мефодіївців був більшим, ніж вони могли сподіватися".

Недоліком праці Д.Сондерса є те, що він цілком взяв на віру доповідь графа Орлова царю і на її основі побудував свій образ товариства. Історик пише, що воно "мало лише трьох членів Гулака, Білозерського і Костомарова. Їм подобалася ідея об'єднання слов'янських народів, але під російською короною. Вони не хотіли змінювати систему правління в Російській імперії, а сподівалися приєднання нових слов'янських земель, подібно Царству Польському". Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства планувалась як суто культурна й літературна. "Всі засоби були чисто культурними та

літературними, і члени товариства приходили до висновку, що знадобляться сотні чи тисячі років, щоб досягнути бажаного результату; тому Гулак, Білозерський і Костомаров відмовились слідувати поставленій меті й пішли різними шляхами". Але головне кирило–мефодіївці вже зробили, вони проголосили ідею незалежності України.

Найкраще англomовне дослідження історії Кирило–Мефодіївського товариства належить Юрію Луцькому. В 1991р. в Оттаві вийшла в світ його робота "Молода Україна. Братство святих Кирила та Мефодія, 1845-1847". До речі, в редакційній комісії цього видання ми можемо знайти й прізвище добре відомого в Україні Ореста Субтельного. Роботу присвячено пам'яті істориків Валерія Марченко та Володимира Міяковського.

Юрій Луцький – видатний український діаспорний історик–літературознавець, син відомого політичного і громадського діяча Галичини, українського публіциста і поета Остапа Луцького, який до 1939р. був сенатором в польському сеймі. В 1939р. Остап Луцький був заарештований більшовиками і загинув у 1941р. в концтаборі у Котласі. Під час другої світової війни Ю.Луцький виїхав на еміграцію і згодом опинився в Канаді.

Для своєї роботи Ю.Луцький використав практично всі відомі визначні праці, присвячені Кирило–Мефодіївському товариству і величезну кількість джерел. Вперше в англomовній літературі він подав тексти документів з історії товариства і коментарі до них. Автор поставив і спробував висвітлити цілу низку питань фактичного характеру.

Кирило–мефодіївці – "гурток українських інтелектуалів", "перші українські дисиденти". Не зважаючи на утопічність ідей, вони "ознаменували народження сучасного українського самовизначення". Вплив ідей Кирило–Мефодіївського братства на розвиток українського руху був визначальним. На думку Ю.Луцького, "сліди федералістичних та автономістичних ідей можуть бути визначені навіть сьогодні в радянській конституції" (зазначимо, що книга Ю.Луцького писалася в середині 80-х рр.). Вперше у західній історіографії Ю.Луцький намагається подати докладні біографії кирило–мефодіївців. Виразником ідеології братства по праву названо Костомарова, "найзагадковішу постать серед своїх товаришів". Справжнім організатором товариства названо Гулака. Духовними лідерами гуртка були поміркований Куліш і революційний Шевченко. Загалом членами гуртка Ю.Луцький визнає традиційну дванадцятку осіб. "Цей гурток був дуже маленький, не більше дюжини людей..., але їх вірність один одному була міцною". Дюжину кирило–мефодіївців Ю.Луцький порівнює з дванадцятьма апостолами. Роль тринадцятого апостола – Іуди – відіграв Олексій Петров.

Історик впевнений, що на кінець 1846р. гурток кирило–мефодіївців остаточно оформився як таємна організація, хоча й мала розмитий характер. Кирило-Мефодіївське братство "не вигадка жандармів, які ще не мали радянського досвіду викриття міфічних організацій і проведення інспірованих процесів". Вірогідність того, що на момент арешту число братчиків могло досягати сотні, Ю.Луцький визнає сумнівною. Також визнано, що братство об'єднувало різних за поглядами людей, до нього входили "прагматик Гулак і сентименталіст Білозерський, раціоналіст Куліш і запальний поет Шевченко, митець-інтелектуал Костомаров і його щирий послідовник Навроцький. Ідеєю, що всіх їх об'єднувала, була ідея про визволення їх країни й приєднання до слов'янської федерації, вона була сильніша за всі інші". Як відповідь на намагання радянських ідеологів представити СРСР втіленням ідей братчиків, Ю.Луцький закінчує свою роботу такою сентенцією: "...на словах, Радянський Союз пізніше використав їхню [братчиків – Є.Л.] модель народності й федералізму, але вона має фальшивий характер і тримається сьогодні тільки завдяки силі. Справжня ідея Братства була викривлена у вищій мірі, але вона продовжує закликати людей слідувати чистим шляхом братньої любові. Для тих, хто вірить, і немислиме стає досяжним. Камінь, відкинутий будівельниками, стане во главу угла" [4].

Російська пострадянська історіографія. Російська пострадянська історіографія існує зараз трохи більше десяти років. Як і українська, багато чого в методологічному та концептуальному плані вона отримала від радянських часів. Як спадок від радянської епохи, вона отримала також деяких істориків-українознавців, наприклад, видатного шевченкознавця П.В.Жура. В одному з останніх своїх досліджень "Труды и дни Кобзаря" (1996) він подає чітку хронологію життя Т.Г.Шевченка, а також, певною мірою, і хронологію Кирило-Мефодіївського товариства. Спеціальних досліджень, присвячених кирило-мефодіївцям російська пострадянська історіографія не має. Однак, Україна завжди була в центрі уваги російських дослідників (і політиків). Тривожним симптомом для України як суверенної держави є те, що в пострадянській Росії час від часу виходять книги антиукраїнського шовіністичного спрямування. Сюди треба віднести роботу російського емігранта М.І.Ульянова "Происхождение украинского сепаратизма" (перше видання було зроблено в США у 1966р.), перевидану в 1996р. Книга написана у кращих традиціях дореволюційного великоросійського шовіністичного руху. Прямим перевиданням праць російських націоналістів – єдинокористувачів початку ХХ ст. є книга "Украинский сепаратизм в России" (1998). Наслідуючи думки своїх ідеологічних пращурів, упорядник цього збірника М.Б.Смолін у вступній статті "Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет", зокрема, пише,

цитуємо мовою оригіналу: "Наибольшей внутринациональной проблемой для русских на сегодня должен считаться "украинский" вопрос... Если русское общество и государство будут бездействовать, признавая свершившимся факт появления на малорусских землях государства "Украина", не стремясь развенчивать всевозможные русофобские мифы, усиленно внедряемые в украинское общество и в сознание малороссов, проживающих на территории России, то через очень небольшой срок наша Родина столкнется, возможно, уже с непреодолимыми проблемами в лице государства "Украина", вступившего в НАТО и готового к войне с Россией в любых коалициях.

Пока не поздно, надо указать всем на историческую правду "украинской" проблемы, беспристрастно отделив от этой правды наслоения "украинской" пропаганды".

Перепрошуємо за довгу цитату, але вона наочно показує мету й загальний напрямок цієї роботи. Вже з перших же рядків заявлено, що "до революції русская нація була єдиною", і показується як розколювали "єдину" націю поляки, німці, євреї й свої, доморощені малоросійські патріоти. Якраз до останніх і належить Кирило-Мефодіївське братство, котре ввібрало в себе ідеї "українського сепаратизму" від поляків.

Закінчується стаття фанатичним закликком: "Национально мыслящие русские люди обязаны, ради будущего русского народа ни под каким видом не признавать прав на существование за государством "Украина", "украинским народом" и "украинским языком". История не знает ни того, ни другого, ни третьего – их нет. Это – фетиши, созданные идеологией наших врагов [у якості ворогів перед цим називалися "масоно-єврейські кола" – Є.Л.]. Их существование продолжится до тех пор, пока русские в России не добудут себе религиозную, государственную и национальную свободу".

Без коментарів!

Спробою науково підійти до розгляду української історії і її окремих проблем є робота видатного історика-українознавця, автора багатьох робіт О.І.Міллера " "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)" (2000). Розглядаючи розвиток українського національного руху, він, зокрема, торкається і проблеми Кирило-Мефодіївського товариства. Це – таємне товариство, яке утворилося багато завдяки в чому польським проукраїнським впливам. Кирило-мефодіївці першими сформулювали українську національну ідею. Покарання братчиків (окрім Шевченка і Гулака) було м'яким.

Визначною рисою праці О.І.Міллера є об'єктивність і неупередженість.

Приємним фактом є вихід в світ у популярній серії "100 великих" книги "100 великих українців" (2001). (Ця книга має і український відповідник – "100 найвідоміших українців".) Цікаво, що у якості українців ми можемо зустріти таких, яких Росія давно вже звикла вважати своїми: Гоголь, Пирогов, Репін, Мечников, Блаватська, Булгаков, Ахматова, Сікорський, Бердяєв та багато інших. До даної тематики відносяться статті про Костомарова, Шевченка і Куліша, і хоча в кожній з них згадується про Кирило-Мефодіївське товариство, найдокладніший його розгляд подано в статті (це й зрозуміло) про Костомарова. Особливий наголос зроблено на національному моменті. Серед кирило-мефодіївців виділено справжніх слов'янофілів (Костомаров, Гулак, Білозерський) та палких оборонців української національної ідеї (Шевченко і Куліш). Та обставина, що Шевченко і Куліш в Кирило-Мефодіївському товаристві розглядаються "по один бік фронту", говорить про відхід від застарілих радянських традицій протиставлення цих людей. Загалом, відмічено релігійний характер товариства, хоча й зазначено, що Гулак не відкидав збройної боротьби, а Шевченко закликав до народної революції [5].

Як можна побачити навіть з цього короткого екскурсу, зарубіжна історіографія Кирило-Мефодіївського товариства доволі обширна. Не зважаючи на те, що й вона перебувала під певним тиском офіційної ідеології своїх країн, тиск цей не був таким всеохоплюючим і нав'язливим, як в радянській історіографії. Абсолютна більшість досліджень Кирило-Мефодіївського товариства або походила з українського кола, або великою мірою була з ним зв'язана. Це й обумовлювало обставину, що дуже часто зарубіжні історики солідаризувалися у поглядах з українськими діаспорними. Для зарубіжних досліджень Кирило-Мефодіївського товариства (особливо написаних не українцями) характерна більша об'єктивність і неупередженість, ніж для радянських, менша тенденційність (хоча це й не означає, що ці роботи були звільнені від багатьох недоліків, наприклад, використання штампів типу "Шевченко – націоналіст, що ненавидить всіх росіян" або "кирило-мефодіївці – полум'яні борці за незалежність України" тощо). Певний відбиток на зарубіжних дослідженнях Кирило-Мефодіївського товариства залишило й ідеологічне протистояння між Сходом і Заходом. Роботи з країн соціалістичного табору більше прив'язані до радянської історіографії, роботи західних істориків – ні. Велика кількість зарубіжних досліджень про Кирило-Мефодіївське товариство свідчить про значний інтерес науковців до історії України, українського національного руху. Ця тема звертала і продовжує звертати увагу зарубіжних істориків.

Література

1. Wasilewski L. Ukraina i ukraińska sprawa.. Krakow,1912; Gołębek J. Bractwo sw. Cyryla i Metodego w Kijowie. Warszawa,1935. S174-218,331; Jakóbiec M. Bractwo Cyrylo-Metodyjskie. // Życie Słowianki.Warszawa.1947. №12; Kozak S. Ukraińscy spiskowcy i mesjanisci. Bractwo Cyryla i Metodego. Warszawa,1990; Sliwowska W. Bractwo Sw. Cyryla i Metodego i problemy ukraińskiego odrodzenia narodowego.// Kwartalnik Historyczny. Warszawa, 1991. R.98. №4. S.83-90; Wilczyński W. Leksykon kultury ukraińskiej. Zielona Góra,2000.

2. Barwinskyj A. Österreich-Ungarn und das ukrainische Problem. Beiträge zur politischen Lage. München-Leipzig, 1915. S.14,16,37; Kessler O. Die Ukraine. Beiträge zur Geschichte, Kultur und Volkswirtschaft. München,1916. S.20,23; Geschichte der Ukraine./Hrg. von F.Golczewski. Göttingen,1993; Kappeler A. Klein Geschichte der Ukraine. München,1994.

3. Гресько М. Французи про Шевченка.//Всесвіт.1965.№3.С.11; Borschak É. Le mouvement national ukrainien au XIX siècle. Paris, 1930. P.34-49; Luciani G. Le livre de la genèse du peuple ukrainien. Paris, 1956. P.27,92.; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). Київ, 1996. С.107-108; Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine. Paris, 1994. P.59.

4. Франко І. Тарас Шевченко.//Україна. 1925. Кн.1-2. С.8; Chamberlin W.H. The Ukraine: a submerged nation. New York, 1944. P.29-30; Sydoruk J.P. Ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. Winnipeg, Chicago, 1954. P.7,60; Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846-1847). М., 1959. С.37; Ukraine: A concise encyclopaedia. Toronto, 1963. P.675-676; Encyclopedia of Ukraine. Vol.1.A-F. Toronto, 1985. P.635; Papazian D. N.I.Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology //Russian Review. Vol.29. No 1. (January 1970), P.65; From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation. Cambridge, Massachusetts, 1984; Szporluk R. Ukraine: A Brief History. Detroit, 1982; Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto, Buffalo, London, 1988; Chirovsky N. An Introduction to Ukrainian History. Vol.3. New York, 1986. P.24; Saunders D. The Ukrainian impact on Russian culture 1750-1850. Edmonton, 1985. P.247, 248; Luckyj G. The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius, 1845-1847. Ottawa, 1991. P.82.

5. Жур П.В. Труды и дни Кобзаря. Люберцы, 1996; Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. М.,1996; Украинский сепаратизм в России. М.,1998. С.6,22; Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.). СПб., 2000; 100 навідомиших українців. К.,2001. С.230-231.

■■■■■■■■■■ **Володимир Мартиненко**

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ БІЛОРУСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Національна проблема завжди посідала важливе місце в системі суспільних відносин, перетворившись на наріжний камінь соціальної і політичної мобілізації мас. Глибоке розуміння її сутності, вибір найбільш

доцільної моделі вирішення національних аспектів залежно від конкретних умов багато в чому визначають ступінь зрілості суспільства, служать своєрідним показником ефективності руху на шляху національного самовизначення.

За відсутності в білорусів своєї державності, самостійних форм політичного і економічного життя боротьба демократичної інтелігенції за національно-культурне відродження на початку ХХ ст. стала найбільш важливим об'єднувачим чинником, сприяла відновленню етнічної самобутності білоруського народу, вела до пробудження його політичної самосвідомості. Тому є природним, що в конкретних історичних умовах на ґрунті культурно-просвітницьких організацій народжується перша політична партія національно-демократичної орієнтації – Білоруська соціалістична громада (БСГ). І хоча в білоруській історіографії спірним залишається питання про час виникнення БСГ, проте, як свідчить переважна більшість документальних джерел, її становлення відбувалося одночасно зі створенням Польської партії соціалістичної (ППС), РСДРП і Бунда. Біля витоків утворення БСГ стояли діячі білоруського національного відродження – В.Івановський, брати І. і А.Луцкевичи, В.Ластовський, О.Бурбіс, К.Костровицький (К.Каганец) та інші. Спочатку за ініціативою В.Івановського наприкінці 1901 р. в Петербурзі була створена Білоруська революційна партія (БРП), діяльність якої знаходилася під контролем петербурзької організації польських соціалістів (керівниками цієї організації були М.Михайлович і Р.Міллер).

Восени 1902 р. кількісний склад БРП зріс. Членами її стали брати І. і А.Луцкевичи, О.Бурбіс, В.Ластовський, А.Пашкевич, Ф.Стецкевич та ін. В 1902 р. керівники БРП зробили спробу скликати з'їзд своїх прихильників. Наявність такого прагнення підтверджує спеціальна "Білоруська резолюція", яку прийняли в червні 1902 р. на VI з'їзді ППС. З'їзд доручав ЦК направити на білоруський форум своїх делегатів, котрі мали викласти цілі польського соціалістичного руху стосовно Білорусі. У резолюції також наголошувалася, що "ППС вважає за доцільне впливати на білоруський народ всіма доступними засобами, які не суперечать принципам і інтересам білоруської соціалістичної організації" [8, с.19]. Тим самим ЦК ППС прагнув взяти під свій контроль діяльність БРП.

З'їзд БРП не відбувся, проте окремі його керівники проявляли схильність піти на поступки в національному питанні польським соціалістам. Ця позиція отримала поширення у відозві "До інтелігенції", опублікованій польською мовою в Петербурзі восени 1902 р. У ній на перший план висувалися завдання культурно-просвітницької діяльності. Керівництво ППС критично поставилося до цих завдань і відхилило прагнення лідерів БРП до проголошення в майбутньому

національної державності білоруського народу. Позиція ЦК ППС з цього питання була сформульована в статті відомого діяча польського соціалістичного руху В.Єдки-Наркевича, опублікованій в лютому 1903 р. в газеті "Pszedwit". У ній він зокрема наголошував: "Коли ми і визнаємо повністю право кожного народу на самостійний розвиток, то це не означає, що ми повинні дивитися некритично на шанси подібного розвитку. Що стосується білорусів, то треба визнати, що перспективи перетворення цієї народності в націю за сучасної політичної ситуації видаються вкрай мізерними" [8, с.20]. Така позиція польських соціалістів значно вплинула на диференціацію білоруського революційного осередку в Петербурзі.

На весні 1903 р. стався розкол керівної "трійки" БРП. Відтепер В.Івановський зайнявся реалізацією завдань, окреслених у відозві "До інтелігенції". Для цієї мети він організував гурток "Білоруська народна освіта і культура". Брати І. і А.Луцкевичи розпочали роботу зі створення нової організації. У листопаді 1903 р. вони заснували Білоруську революційну громаду (БРГ), котра наступного 1904 р. була перейменована в Білоруську соціалістичну громаду (БСГ). За своїм соціальним складом БСГ була політичним об'єднанням різних прошарків білоруської нації, серед яких переважали вихідці з шляхти, заможного селянства, інтелігенції. Можливість такого об'єднання в рамках однієї політичної партії зумовлювалася насамперед слабкою класовою диференціацією білоруської нації, формування якої лише розпочалося, а головне – наявністю національного питання, у вирішенні якого були зацікавлені демократичні прошарки населення. Все це і визначило надзвичайно різномірний соціальний склад БСГ. Це відбилосся і на програмних документах БРГ-БСГ. У Першій програмі зазначалося, що БСГ разом з пролетаріатом всіх народів Російської держави буде добиватися повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки. Наголошувалося також, що БСГ є партією соціалістичної орієнтації. Увага концентрувалася і на тому, що Білоруська соціалістична громада – це соціально-політична організація працюючого білоруського народу, яка прагне віддати до його рук землю, засоби виробництва і всі комунікації для суспільного володіння [5, с.25].

У вирішенні аграрного питання партія певним чином схилилася до ідеї соціалізації землі, вимагала скасувати право приватної земельної власності і надати право кожній людині самостійно обробляти землю без використання найманої робочої сили. У сфері економічного облаштування висувалися вимоги поліпшення умов праці і підвищення якості життя народу.

Національні вимоги в програмі зводилися до того, щоб всі народи мали якомога більше свободи. Одночасно в ній підкреслювалася, що всілякої пошани заслуговує "прагнення в період капіталізму" мати "незалежну демократичну республіку" [9, с.86]. З цього формулювання яскраво простежується, що партія протягом періоду свого становлення ще не мала послідовної і чіткої програми з національного питання. З плином часу вона зазнала доповнень і уточнень. Зокрема, була включена вимога автономії не для Білорусі, а для всього Північно-Західного краю з сеймом у Вільно в складі Російської демократичної республіки. Включалися положення про розвиток білоруської культури, школи, мови, ліквідації національного гноблення, рівноправності націй і їх право на самовизначення.

Активізація діяльності БСГ викликала інтерес до неї як російських, так і польських соціалістів. ППС виступала за співпрацю з БСГ на принципах партнерства і підтримки її національних прагнень. Проте радикальна група в керівництві ППС (Ю.Пілсудський, Перль і ін.) допускали таке співробітництво лише в таких межах, які в майбутньому б не стали перешкодою на шляху до реалізації захоплення білоруських земель. Офіційні документи ППС виключали право білоруського народу на самовизначення і створення своїх форм державного життя. На їх переконання, належало урівняти в правах білорусів з іншими народами у відродженій в майбутньому Польській державі. Напередодні Першої російської революції 1904-1905 рр., коли проблема досягнення незалежності Польщі стала ключовою в політичній стратегії всіх польських партій, ставлення до національного питання, зокрема до білоруського і литовського, набуло серед керівництва ППС конкретніших форм. У зв'язку з цим, почалися заклики про включення Ковельської, Віленської, Гродненської і Мінської губерній до складу майбутньої Польської держави. Це, у свою чергу, означало поділ Білорусі і анексію її західних земель [7, с.155].

На противагу цьому, керівництво БСГ заявило, що головним завданням партії на демократичному етапі революції залишається боротьба за білоруську державність. Наголошувалося, що Білорусь повинна стати автономною у складі майбутньої Російської демократичної федеративної держави. Зрозуміло, що польські соціалісти не сприйняли таку позицію БСГ і прагнули нейтралізувати її діяльність на території Білорусі. ЦК ППС пішов навіть на створення під своїм контролем організації, яка мала стати альтернативою БСГ. Влітку 1904 р. така організація була утворена і отримала назву Соціалістична партія Білої Русі (СПБР). Її керівне ядро складали польські соціалісти М.Фальський, який раніше співпрацював з В.Івановським, Ф.Завадський, брати З. і К.Трусовські, Б.Шушкевич та ін. Організації СПБР діяли

головним чином у Варшаві, Гродно, Вільно, Мінську. Проте партія не мала істотного впливу на розвиток білоруського політичного руху. Найбільш помітним результатом діяльності СПБР було декілька виданих у Варшаві відозв білоруською мовою: "Настав час", "Брати мужики", "Яка користь народу з обраного уряду", "Заклики", які розповсюджувалися наприкінці 1904 – початку 1905 рр. переважно членами БСГ.

Безсумнівно, польські соціалісти за допомогою СПБР прагнули не лише посилити свій вплив на БСГ, але і по можливості організаційно поставити її під свій контроль. Наприкінці 1904 р. першим кроком з реалізації цього плану лідер СПБР М.Фальський запропонував об'єднати обидві партії – БСГ і СПБР – в одну партію соціалістичної орієнтації. Однак переговори про їх об'єднання не привели до позитивних результатів. Причини цьому М.Фальський вбачав у відмінності ідеологічних платформ цих партій, вважаючи, що СПБР, яка стояла на позиціях соціалістичної ідеології, не змогла переконати керівництво БСГ підпорядкувати свої національні пориви соціалістичній ідеї [8, с.21]. Власне кажучи, М.Фальський звинуватив БСГ в націоналістичних прагненнях. Це не могло не викликати відповідної реакції з боку керівництва БСГ. А.Луцкевич і його прибічники відхилили прагнення лідерів ППС нав'язати БСГ польську орієнтацію. Водночас вони заявили, що не виключають в перспективі співпраці з польськими соціалістами за умови визнання ними права білоруського народу на самовизначення і створення національної державності. Безумовно, керівництво польських соціалістів не сприйняло такої пропозиції. Саме це і стало причиною розриву з СПБР. У своїх спогадах, виданих у Вільно в 1928 р., А.Луцкевич, висвітлюючи причини зриву процесу об'єднання БСГ і СПБР в одну партію, підкреслював, що принципових розбіжностей між партіями у царині ідеології не існувало. Натомість звинувачення лідера СПБР на адресу БСГ були викликані "страхом національних почуттів, які пробудилися в білоруських масах" [4, с.78].

СПБР, власне, не виконала покладених на неї функцій і в 1905 р. припинила своє існування. Вся нетривала діяльність СПБР як автономної організації ППС свідчить, що за прагненням об'єднати дві білоруські революційно-демократичні партії ховалися наміри польських соціалістів взяти під свій контроль білоруський суспільно-політичний рух. БСГ, яка виникла на хвилі національно-культурного відродження і остаточно сформувалася на початку ХХ ст., була першою білоруською революційно-демократичною партією соціалістичної орієнтації. Саме білоруська ідея і була тим каталізатором, що прискорив формування в рамках національного руху цієї політичної партії, яка виступала від імені білоруського народу. БСГ об'єднувала представників різних соціальних прошарків населення. Члени БСГ репрезентували дві головні політичні

лінії – ліберально-народницьку і революційно-демократичну. Можливість такого поєднання в рамках однієї політичної партії зумовлювалася порівняно слабкою класовою диференціацією білоруської нації, формування якої ще тільки розпочалося, а головне – наявністю національного питання, що і позначилося на її надзвичайно строкатому складі. Тим паче, вона об'єднувала головним чином представників демократичних прошарків білоруської нації.

У діяльності БСГ виразно проявилася ліберально-народницька тенденція її правого крила, котре спиралося на аграрну буржуазію і шляхту. На демократичному етапі революції партія послідовно домагалася повалення самодержавства і поступового здійснення соціального перевороту. БСГ відбивала і настрої білоруського селянства, яке було головною соціальною опорою партії. Це позначилося і на її перших програмних документах. Зокрема йдеться про "Нариси програми", який був оприлюднений в 1904 р. під марксистським гаслом "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!". З січня 1905 р. воно було замінено народницьким гаслом "Робітнича біднота всіх країн, єднайся!" [9, с.86].

Наприкінці XIX – початку XX ст. на Білорусі розгорнули активну діяльність організації загальноросійських, єврейських та польських політичних партій – РСДРП (більшовики і меншовики), Партія соціалістів-революціонерів (есерів), Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, Бунда, Єврейська соціал-демократична робітничка партія, ППС та ін. Створення такого широкого спектру політичних партій стало результатом демократичного розвитку суспільства і політики авторитарного самодержавного режиму. Самодержавство виступало гальмом становлення і розвитку політичних партій як в імперії, так і в її національних регіонах, зокрема і в Білорусі.

З початком першої російської революції в Білорусі, як і загалом в Російській імперії, визначилася в основних рисах структура суспільно-політичного руху. З'явилася багато нових політичних партій і організацій, які можна класифікувати на такі три табори: консервативно-монархічні, ліберально-буржуазні, революційно-демократичні.

У консервативно-монархічному таборі особливу активність проявляли Російська монархічна партія, Союз російського народу, Всеросійський союз землевласників. Схожі політичні організації виникають і в Білорусі. Вони висловлювали інтереси великих і середніх землевласників, православного і католицького духовництва, чиновників.

В ідейному арсеналі монархічних організацій чільне місце належало "західнорусизму". Ця ідеологія була одним з напрямів громадської думки в західних губерніях в другій половині XIX – початку XX ст. Її прихильники вважали, що Білорусь "не є країною з особливою

національною культурою і тому не має права на самостійний культурний і політичний розвиток. Вони розглядали білоруський народ, як нерозривну частину російського народу, який відрізнявся від нього лише етнографічними особливостями. Ідеологи монархічних організацій прагнули обґрунтувати, що Білорусь, як і Західна Росія, пов'язана з цілим організмом єдиної великої Росії, а білоруси, як одне із слов'янських племен, органічно входять до складу єдиного російського народу" [1, с.13].

Ідеологія "західнорусизму" була направлена проти національно-культурного відродження білоруського народу. Поміщицько-монархічні і релігійно-клерикальні організації відверто ставили своїм завданням посилити розвиток духовних і матеріальних сил російської народності в Західному краї. І хоча монархічні організації виступали як єдина політична сила, все ж таки вони не змогли об'єднатися в одну політичну партію регіонального характеру.

На політичній арені Білорусі проявив себе і ліберально-буржуазний табір. Однак білоруська буржуазія в ньому не мала міцних позицій. Вона знаходилася, з одного боку, під відчутним утиском російського капіталу, а з іншого – єврейського і польського. Тому вимушена була лавіювати і не завжди точно і конкретно формулювати свою політичну програму. Національна білоруська буржуазія не заявила про себе на повний голос і фактично до перемоги Лютневої революції залишалася політично неорганізованою. Лише окремі групи білоруської аграрної буржуазії та інтелігенції, які репрезентували праве крило БСГ, були організуючим ядром ліберального напрямку білоруського національного руху.

Революційні події 1905-1907 рр. пожвавили політичні і національні процеси в Білорусі, зокрема діяльність революційних організацій. Робота тут велася у двох напрямках: в контексті загальнореволюційного державно-російського виміру (проведення агітаційних заходів серед робітників, селян та обрусілої інтелігенції) і білоруського національного руху. Цим шляхом пішла Білоруська Соціалістична Громада. Білоруський національно-революційний рух набуває масового характеру. БСГ стає головною його організуючою силою, керівним центром. Громада проводить активну організаційну діяльність серед селянства (особливо незаможного) і робітників Вільно, Ново-Вілейська, Мінська та інших міст. Завдяки роботі білоруських революціонерів соціалістичні ідеї з гаслами звільнення від російського самодержавного централізму і економічного гніту проникають вперше в багато "кутків" Віленської, Гродненської і Мінської губерній. БСГ проводить низку сільськогосподарських страйків. У березні 1905 року в Мінську пройшов І-й селянський з'їзд, що висловився за територіальну автономію Білорусі

з сеймом у Вільно. У 1905 р. БСГ створює "Білоруський Селянський Союз" і організовує бойові дружини.

У січні 1906 року в Мінську скликається XI з'їзд Білоруської Соціалістичної Громади, який займається насамперед розробкою аграрної програми відповідно до місцевого устрою сільськогосподарського життя і питанням державного облаштування Росії на принципах не автономії, а федерації "вільних з вільним!", шукаючи підтримки у сусідів (Литви, України і Латвії), та залишаючись поки що у межах єдиного державного організму – Російської держави.

Робота БСГ в 1906 р. набула ще більших масштабів і розмаху, ніж в 1905 р., як серед селян і робітників, так і в середовищі учителів і молоді, яка навчалася. Була проведена ціла низка нелегальних селянських з'їздів, створювались професійні союзи серед робітників (шевців, перукарів та ін.). Також було організовано керівництво їх страйковим рухом, функціонували пропагандистські та культурно-освітні білоруські гуртки. БСГ стає не тільки інтелігентською організацією, але і селянською; до неї постійно приєднуються робітники (мінська і віленська організації) та виключно народна, сільська інтелігенція, яка народжувалася в ці роки.

Головним центром всього білоруського руху 1905-1906 рр. залишалось місто Вільно – оплот всіх активних культурних і партійних сил Білорусі. Саме тут значно активізувалася і видавнича діяльність БСГ, у великій кількості почали виходити білоруські політичні нелегальні листівки і брошури, збірки революційних творів і літературних віршів, що друкувалися латинським (чеським) і російським шрифтами. У вересні 1906 року у Вільно побачила світ і перша легальна білоруська газета "Наша Доля".

Коли хвилі революційного руху 1905-1906 рр. почали згасати, білоруський рух, що у вирішальний момент політичного підйому об'єднав і культурницьку і революційну течію в одне русло, поступово набуває, як і в перший свій дореволюційний період, переважно культурно-просвітницького і економічного напрямку.

Група партійних працівників, яка уціліла від розгрому БСГ з вірою "у святість народної справи і допомогу друзів" разом зі старими білоруськими "культурниками" наприкінці 1906 р. на зміну "Нашій Долі", закритій після виходу в світ шостого номеру газету "Наша Нива", починає видавати у Вільно першу білоруську газету з малюнками, покликану дати народу політичне виховання і підняти його культурний рівень. "Не думайте, – читаємо в редакційній статті №1, – що ми хочемо служити чи то лише панам, чи тільки одним мужикам. Ні, іще раз, ні! Ми будемо служити усьому білоруському скривдженому народу..." [9, с.22].

Ставши на шлях національно-визвольного руху,

"Наша Нива" навіть за умови столипінської реакції на тривалий час стає єдиним центром білоруського національного життя, виразником потреб та інтересів народних мас. В цей час білоруська література збагачується цілою плеядою талантів (Я.Купала, Я.Колас, М.Богданович та ін.). Набуває гостроти й питання про націоналізацію школи. Ідея запровадження в школах білоруської мови стає однією з нагальних і активно пропагується на сторінках "Нашої Ниви". Для видання білоруських книжок, підручників, творів, поступово відкриваються в Петрограді, Вільно, Мінську, Могильові та інших містах білоруські видавничі товариства, переважно ідейно і персонально пов'язані з редакцією газети "Наша Нива" – "Мінчук", "Саха", "Товариство вивчення Білоруського краю в місті Могильові". Забігаючи дещо наперед, зауважимо, що у травні 1907 року збирається перший установчий з'їзд вчителів Білорусі, на якому група вчителів організовується в "Білоруський Вчительський Союз", поставивши за мету: "об'єднати білоруських вчителів для реорганізації справи просвітництва народу на широких демократичних засадах і реформування її у дусі інтересів народу, щоб підняти його громадянську самосвідомість і культуру" [9, с.23].

Натомість в політичній площині вирішення основних крайових проблем пов'язувалося вже не з революцією, а з Думою. Відповідна програма була опублікована в "Нашій Ниві" від 22 грудня 1906 р. Вона передбачала відміну всіх дискримінаційних законів царизму щодо місцевих національностей, зміни в аграрній, фінансовій сферах, урівняння в правах усіх жителів краю незалежно від їх соціального стану, а також особливий статус самоврядування для Білорусі, "щоб наші виборні депутати... ухвалювали рішення про наші справи тут; на місці, на очах всього народу, в нашому сеймі", обраному на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Програма передбачала також запровадження загальної безкоштовної освіти рідною мовою.

У період спаду революції (друга половина 1907 р.) саме "Наша Нива" стає головною трибуною, ідеологом культурно-національного руху, спрямованого проти великодержавного шовінізму, за відродження білоруського народу, його мови і культури.

У роки реакції (1907-1910 рр.) суспільно-політичне життя в Білорусі затихло. Політичних форм білоруський національно-визвольний рух знову набуває тільки в роки Першої світової війни.

Війна стала величезним лихом для населення краю. З початком військових дій 50 губерній Росії, серед яких і всі білоруські, були переведені на військовий стан. Запроваджувалася військова цензура, створювалися військово-польові суди. Будь-який опозиційний царизму

рух безжалісно придушувався. Припинила свою діяльність і "Наша Нива".

Після відступу російської армії в 1915 р. білоруський край був розділений фронтом по лінії Двінськ–Постави–Барановичі–Пінськ, у результаті чого під владу німецьких окупантів потрапили Віленська, Гродненська і частина Мінської губерній. Решта земель Білорусі (Вітебська, Могилівська і частина Мінської губерній) залишалися під владою Росії.

Поділ території Білорусі на дві зони військового протистояння Росії і Німеччини змусив білоруський національно-визвольний рух тимчасово організаційно відокремитися, проводити свою роботу з урахуванням окупаційно-фронткових обставин. При цьому ще від початку війни в керівних колах білоруського руху відбувся розкол з приводу питання ставлення до війни. Деякі з національних діячів припускали, що об'єднання всіх підневільних народів для оборони Російської держави в ході війни стане надалі запорукою реформування її державного устрою на основі федералізму. Інші – навпаки, вважали, що у разі перемоги Росії у війні самодержавство зміцнить свої позиції і почне проводити ще жорсткішу політику національного пригноблення "іногородців". Тому вони бажали розгрому Росії у війні, що повинно було викликати підйом народних мас на боротьбу проти царської влади.

У свою чергу, на захопленій частині Білорусії німці проводили двояку політику: окатоличеним білорусам, яких називали поляками, обіцяли відродження Польщі, а православним білорусам і литовцям – створення своїх держав. Взагалі, німці скептично ставилися до можливостей білоруського національного руху. Німецький радник у білоруських справах фон Беккерат зазначав в записці головнокомандуючому Східною німецькою армією: "Білоруси ніколи не висловлювали прагнення до державної самостійності... Деякі сепаратистські прагнення, які розвивають декілька археологів і літераторів з Вільно, слід віднести до місцевих справ, що не мають політичного значення..." [6, с.80].

Не дивлячись на труднощі, національні діячі, що залишилися на окупованих німцями білоруських землях, продовжували роботу по відродженню державності Білорусі. У 1915 р. у Вільно розпочала свою діяльність нова політична організація – Білоруська соціал-демократична робітничка група (БСДРГ), яка робила ставку на роботу в масах, організовувала профспілки, кооперативи та інші організації, мала в них своїх представників. БСДРГ брала участь у створенні Білоруського народного комітету (БНК) у Вільно – координаційного органу білоруських політичних, громадських і професійних організацій, що діяв у 1915-1918 рр. на окупованій Німеччиною території Білорусі. Окрім представників

БСДРГ, до складу БНК увійшли члени Віленського комітету БСГ, Білоруського товариства допомоги постраждалих від війни, редакції католицького тижневика "Білорус", профспілки столярів та ін. Очолив Комітет А.Луцкевич.

За ініціативи БНК у кінці 1915 р. була досягнута домовленість з представниками литовського, польського і єврейського населення про створення конфедерації Великого князівства Литовського (ВКЛ). 15 грудня 1915 р. Тимчасова рада конфедерації оприлюднила "Універсал", у якому йшлося про те, що литовські, білоруські, польські і єврейські організації приступили до створення конфедерації на основі незалежності Литви і Білорусі "як єдиної держави, гарантуючи всім націям в її межах всі права і свободи" [2, с.14].

Пізніше, в лютому 1916 р., чотирма мовами вийшла в світ листівка-відозва "Громадяни!" Вона розвивала гасло конфедерації: планувалося створення незалежної литовсько-білоруської держави з сеймом у Вільно, обраним на основі загальних, рівних, прямих виборів таємним голосуванням. Сейм повинен був визначити форму державності і прийняти конституцію. Передбачалося, що литовсько-білоруська держава охопить Ковенську, Віленську, частину Мінської губерній, а також білоруську і литовську частини Гродненської, Сувалської і Курляндської губерній за межами конфедерації. Таким чином, залишалася Східна Білорусь, що знаходилася в ті часи за лінією фронту в зоні розміщення російської армії. В умовах війни не можна було навіть і думати про державу, куди б увійшла вся Білорусь в її етнографічних кордонах. Як наголошував пізніше А.Луцкевич, була "фактична неможливість для малої частини свідомих білорусів в межах окупації думати про свою особливу державну роботу для Білорусі і зі всією Білоруссю" [3, с.209].

Ідея конфедерації так і не втілилася на практиці. Німецький уряд, не зацікавлений в створенні Великого князівства Литовського, перешкоджав цьому. Вступивши у Вільно, німецьке командування заявило, що литовсько-білоруські землі належать польській короні. Таке твердження сприяло похваленню діяльності польських націоналістів, які загалом орієнтувалися на створення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. Наполегливо пропагувалася думка про те, що кожен католик – це поляк. Та частина Білорусі, в якій панувала католицька віра, стала "камнем спотикання" між поляками, литовцями і білорусами.

Заради об'єктивності наголосимо, що і серед білоруських ідеологів не всі були прихильниками ідеї конфедерації. Так, група на чолі з В.Ластовським, яка заснувала влітку 1916 р. у Вільно організацію "Товариство незалежності і неподільності Білорусі", відстоювала вимогу незалежності білоруської держави в її етнографічних межах, виступаючи

водночас як проти конфедерації з Литвою, так і проти крайової автономії у складі Росії, за вільну демократичну республіку Білорусь.

Не підтримали ідею конфедерації і представники лівої течії білоруського руху, які після окупації Західної Білорусі продовжували свою роботу в Москві. О. Бурбіс, наприклад, вважав, що умови окупації не дають ніяких сподівань на національне звільнення краю. Понад усе він побоювався перемоги у війні царської Росії, що поставило б "хрест на звільненні Білорусі" [2, с.16].

Під впливом "незалежницьких" ідей "Товариства незалежності і неподільності Білорусі" концепція відродження державності у формі ВКЛ істотно видозмінилася. Тепер уже Віленський БНК виступив за утворення Білорусько-Литовської держави із внутрішнім розмежуванням автономних білоруської і литовської земель у відповідності до рідної мови їх жителів. У цю державу мали ввійти всі білоруські і всі литовські землі з обох боків фронту. Висловлювалися побажання, щоб в майбутній єдиній білорусько-литовській державі вся влада була передана до рук народу, забезпечені рівні права всім національностям, визнані державні права всіх місцевих мов, запроваджене шкільне навчання рідними мовами.

На початку 1917 р. ідея литовсько-білоруської конфедерації зазнала остаточного краху. Литовський національний комітет, користуючись підтримкою Німеччини, розірвав зв'язки не лише з білоруським, але й із польським і єврейським національними центрами і створив у Вільно Литовську державну раду (Тарибу). Засідання Тариби, яке відбулося 11 грудня 1917 р., проголосило про утворення незалежної литовської держави в тісному союзі з Німеччиною з військових, комунікативних, фінансових і митних питань. До її складу входила значна частина білоруської території. Після цього політичного акту в білорусів не залишилося ніяких надій на спільне білорусько-литовське державне будівництво.

Значну роль в пропаганді ідеї національної державності відіграла білоруська суспільно-політична газета "Гоман", що видавалася протягом 1916-1918 рр. і особливо її перший редактор Вацлав Ластовський. Політичний ідеал Ластовського – незалежність всієї території Білорусі, створення власної білоруської держави, скликання Всебілоруського сейму.

В той же час ні "Товариство незалежності і неподільності Білорусі", ні "Гоман", ні В. Ластовський персонально не виступали проти федеративних зв'язків Білорусі з найближчими сусідами. Передбачалося, що питання про федерацію вирішить майбутній Білоруський Установчий сейм.

У роки Першої світової війни білоруське питання вперше виносить на суд міжнародної громадськості. У травні 1916 р. в Стокгольмі проходила Конференція народів Росії. Активну участь в її роботі взяли представники так званого Центрального союзу білоруських національних громадських організацій, створеного у Вільно. Найважливішими результатами конференції стали заяви про створення Ліги іноземців Росії, а також телеграма, направлена президентові США В.Вільсону. У ній делегати від різних народів висловлювали свої претензії до уряду Росії. Білоруси, зокрема, звинувачували владу імперії в прагненні асимілювати білоруське населення, інформували громадськість про тяжке становище, в якому опинився край під час війни.

Білоруська делегація брала участь також у роботі Ш Конференції народів Росії, що проходила 27-29 червня 1916 р. в Лозанні. Реферат білоруської делегації на Лозанській конференції був підготовлений А. Луцкевичем. Основний його зміст – обґрунтування ідеї "Об'єднаних Штатів від Балтики до Чорного моря", яка припускала створення після закінчення Першої світової війни федеративної союзної держави у складі Білорусі, Литви, Латвії і України. На думку А.Луцкевича, федерація Білоруської демократичної республіки з сусідніми народами була б для неї найбільш вигідною з погляду перспектив економічного, політичного і культурного розвитку. Проте здійснення цієї ідеї уявлялося можливим лише за умови "повного розвалу російської державної системи" [2, с.17]. 11 червня 1916 р. текст доповіді був схвалений на засіданні Віленського БНК.

Білоруська делегація виступила з особливим Меморандумом, що висловлював основні вимоги білоруського національно-визвольного руху. Завершувався текст Меморандуму Зверненням до народів Європи з надією, що вони допоможуть забезпечити Білорусі всі політичні і культурні права, які дадуть білоруському народу можливість вільно розвивати свої інтелектуальні, моральні і економічні сили, і ці права дозволять йому стати господарем на власній землі.

Отже, проблема національної самостійності посідає ключове місце в білоруському суспільно-політичному русі початку ХХ століття. Різні політичні партії, суспільно-політичні організації і рухи, депутати від краю в Державній думі, окремі політики і періодична преса активно обговорюють її і пропонують свої шляхи вирішення. Спектр поглядів тут досить широкий – від повного заперечення права білорусів на самостійне національно-державне облаштування (партії і організації західно-російської орієнтації) до вимоги створення незалежної білоруської республіки ("Товариство незалежності і неподільності Білорусі"). Водночас у білоруському суспільно-політичному русі початку ХХ століття домінує ідея крайової автономії. Природно, що про її необхідність говорять представники різних течій: ліберали, національні

демократи, соціалісти. Концепція широкої крайової автономії Білорусі з Сеймом у Вільно знайшла своє віддзеркалення в програмних заявах і діяльності першої білоруської національної партії – БСГ.

Таким чином, в цілому ідеї білоруського відродження на початку ХХ століття вже не вичерпувалися культурно-просвітницькими завданнями, а включали також пошуки форм національно-державного самовизначення білоруського народу, вирішення проблем міжнародних відносин в краї, розвитку економічних, політичних і культурних зв'язків з сусідніми народами, що, у свою чергу, було свідченням всезростаючої потужності білоруського руху. Напередодні і в ході Першої світової війни суспільно-політична думка Білорусі і надалі розвивала ідею національної державності.

Література

1. Артыкулы Антона Луцкевича // Спадчына. – 1993. – № 3. – С. 11–15.
2. Государственность Беларуси. Проблемы формирования в программах политических партий / В.К. Коршук, Р.П. Платонов, И.Ф. Гомановский, Е. Г. Богданович. – Мн.: БГУ, 1999. – 188 с.
3. Луцкевич А. Дзенник. Публікацыя, заўвагі і ўступны артыкул Анатоля Сідарэвіча "З думай аб незалежнасці" / А.Луцкевич // Польша. – 1991. – № 4. – С. 206–219.
4. Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы / А. Луцкевіч; Укл., прадм., камент., анатав., індэкс імянаў А. Сідарэвіча. – Мн.: "Беларускі кнігазбор", 2003. – 288 с.
5. Сідарэвіч А. Самовызначэння Беларускай сацыял-дэмакратыі. Антон Луцкевіч / А. Сідарэвіч. – Мінск: Фонд сацыяльных ініцыятыў і даследаванняў імя братаў Луцкевічаў, 1999. – 30 с.
6. Станкевич А. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. 3 нагоды 70 – лецьця смерці Кастуся Каліноўскага / А. Станкевич. – Вільня: "Шляху молодзі", 1934. – 128 с.
7. Шашкевіч М.С. На зломе часу / Н.С. Шашкевич // Маладосць. – 1989. – № 8. – С. 150–163.
8. Шашкевіч М.С. Перадумовы і працэс стварэння палітычных партый на Беларусі (канец XIXст. – лютый 1917г.) / Н.С. Шашкевич // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 3. – С. 18–23.
9. Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов / Ф. Турук. – М., 1921. – 143 с.

Андрій Мисливець

ЮР'ЄВА БОЖНИЦЯ – ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ХІ СТ.

Існує своєрідна розбіжність думок дослідників, що писали про "Остерську божницю". Одні, виходячи з аналізу архітектурних прийомів,

розглядають її як побудовану Володимиром Мономахом (кінець XI ст.). Інші, аналізуючи живописні форми її стінопису, одсувають її до середини – кінця XII ст., часів Юрія Долгорукого чи Всеволода Велике Гніздо. Як побачимо далі, мають рацію і ті, і інші: розпис стін божниці не одночасний її побудові.

Місце старого Остра, на горбі, на березі річки Остер, недалеко від впадіння її у Десну, відзначено для нас руїнами "Остерської божниці". Зараз це місце на території села Старогородки, що вже злилося з Остром. У самій назві своїй село зберігає пам'ять про старе місто, що тут колись було. За літописом від X до XII ст. знаємо три обличчя старого Остра, "городця на Востри" (город – як обгороджене місце, як укріплений пункт).

Це:

1. Укріплення проти нападів степовиків, кочових тюркських племен у низці інших укріплень, що захищали Древньоруську державу зі сходу та з півдня.

2. Княжий двір, центр приватновласницького господарства князя, де знаходилися його отари й запаси.

3. Опорний військовий пункт під час міжкнязівських усобиць.

1) Розказавши під 988 рік про перемогу Володимира Святославовича над печенігами, літопис наводить далі такі слова Володимира: "И рече Владимир: се не добро, еже есть мало городов около Киева, – и нача ставити городъ по Десне и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне" (Сводная летопись, изд. 1876 г., стр. 89) [1; 10; 11].

За свідченням літопису ці "города" входили у систему укріплених оборонних ліній по кордонах Русі. Підвищене місце, природна фортеця – горб над річкою, або, ще краще, біля злиття двох річок, укріплений ровом, валом, дерев'яним тином з дерев'яними спостережними баштами по кутах; а всередині огорожі – княжий терем, приміщення для залого, стайні, поварні, льохи. Для охорони городів набиралися "кращі" люди з князівської дружини. Під захистом укріпленого пункту могли селитися землероби і ремісники. Під час нападів ворогів вони укривалися за стінами дитинця-кремля, допомагаючи там при обороні. Таким був, треба думати, й город на Востри Володимира Святославича. Це – перше обличчя Остерського городка: військовий заслон від нападів степовиків у низці захисної оборонної лінії.

Але під 1098 рік, через сто років, літопис знову сповіщає, що князь Переяславський, Володимир Всеволодович Мономах, "заложи́л город на Востри".

Це не повинно нас дивувати. Як побачимо далі, такі дерев'яні городці "ставились", "разводились", відновлялися знову. Не можна

стверджувати, що город на Востри Володимира Святославича був саме там, де й Остерські городці після нього. Та розташування їх на горі, при впадінні річки Остра в Десну, таке, що, як каже дослідник, "не можна думати, щоб Володимир, будуючи укріплені пункти по Десні й Остру, міг упустити таке місце".

Остерський городець входить потім до складу переяславського князівства Володимира Мономаха, як "пригород" Переяслава. Володимирові Святославичу доводилось боротися з печенігами, – у часи Володимира Мономаха їх змінили половці. Спершу як князь переяславський, потім, ставши великим князем київським, Володимир Мономах організовує оборону від половецьких наскоків не тільки кордонів переяславського князівства, але й усієї древньої Русі. "Добрий страдалец за землю русскую", Мономах спонукає князів на спільні походи проти половців у степ.

2) Побудувавши (відновивши) городець Остерський, Володимир Мономах віддав його у приватну власність своєму молодшому синові Юрію (Долгорукому), і той володіє ним, будучи князем суздальським. Військовий городок, що захищав у низці інших укріплень руську землю від нападів кочовників, Остерський городець набуває тепер приватновласницьких рис феодалної княжої садиби, господарського центру, куди князь стягує всяке добро.

1141 року Всеволод II Ольгович, що ворогував з Юрієм, користуючись від'їздом Юрія до суздальської землі, захоплює у Остерському городці коней, рогату худобу, овець і інше майно Юрія, що там було, – ці свої запаси князі називали "жизнь".

3) Князь суздальський, "Колумб Поволжья", що був одружений з половчанкою і користувався допомогою половців у міжкнязівській боротьбі, Юрій Долгорукий прагне заволодіти великим князівством Київським. Два городці, Московський, на південно-західному кордоні суздальської землі, по дорозі на Чернігів, і Остерський, ближче до Києва, правлять Юрію за оперативні пункти для цього оволодіння Києвом. Здобути Київ удається Юрію тільки після третього походу, але помер він великим князем київським, і поховано його біля Лаври, у родовому монастирі Мономаховичів, Спасі Берестовському.

Обставини одного попереднього, невдалого походу на Київ характеризують значення для Юрія Остерського городка.

Навесні 1151 року Юрій чекає в Остерському городці на двох князів, своїх спільників. Князі припливають на човнах річкою Остер, тоді ще багатоводною і судноплавною. Тут вони святкують свято пасхи й іменини Юрія і вирушають звідси у похід на Київ. Але відбити Київ у небожа Юрія, Ізяслава Мстиславича, не вдалось. Одного з князів –

спільників Юрія поранено на смерть під час бою, з дружини Юрія одних вбито, других поранено.

Переможці дозволяють Юрію побути в Остерському городку місяць під умовою, щоб після того він подався до Суздалю: інакше вони його у городку "осядять". Юрій затримується у городку більш місяця, і Ізяслав облягає городець Остерський. Юрій довго відбивається, зачинившись із синами у фортеці, але, не одержавши нізвідки допомоги, вимушений відійти до Суздалю.

У наступному 1152 році вороги Юрія Долгорукого – Ізяслав Київський і його спільники, зібравшись, вирішили знищити "Юрієво гніздо", "Остерський городок, в нем же Юрий пристанище имяше". Князі пішли з військом на Городець – "и шедше разведоша Городок Юрьев и пожго и": розібрали дерев'яні будови по колодах і спалили їх. У зв'язку з цим вперше згадується про єдино уцілилий до наших днів пам'ятник Остерського городка, так звану "Юрієву Божницю": "церковъ же бе в нем (у городку) св. Михаила камена, а верх ея деревом нарублен, и то сторе" (Воскресенская летопись, изд. 1856 г., стр. 56) [2; 10; 11].

Довідавшись у Ростові про розорення городця, Юрій погрожує ворогам: "оже есте мой Городец пожгли и божницю, то я ся тому отожду противу", і палить пригороди Чернігова.

Відновлює Остерський городок тільки у 1195 році, після смерті Долгорукого, вже його син, князь суздальський Всеволод Велике Гніздо: це він "посла тивуна свого Горю с людьми в Русь, и созда град на Городци на Востри, обнови свою отчину." (Лаврентьевская летопись, изд. 1872 г, стр. 391) [3; 10; 11].

Єдиний уламок старого Остра, – Остерська божниця, – невеличка фортечна капличка. Наявність культового спорудження у суто кріпосному ансамблі диктувалася традиціями феодалізму: у середньовіччі не було замка без замкової капели. Оскільки звідси війська виходили у бій, то треба було перед походом одслужити молебня про дарування перемоги, окропити "на щастя" освяченою водою війська, що вишикувалися перед порогом божниці. Присвяченню Остерської божниці "начальникові небесних воїнств", архистратигів Михайлові підкреслювало це військове і двірське значення замкової капели: Михайло вважався захисником візантійського імператора і візантійського війська, після прийняття християнства східними слов'янами його стали вважати захисником руського князя і його дружини.

Феодалне дроблення колись-то єдиної древньоруської держави, тривожні часи міжкнязівських усобиць відбиваються на приватному характері будівництва, менших масштабах будівель, спрощенні будівельних завдань.

Такі маленькі церковці, де, як у Остерській, всі розміри не перевищують півтора десятки кроків, ми знаємо. Але іноді вони повторюють у мініатурі всі елементи типової будови великого храму. Такі, напр., Предтеченська (кінець XII ст.) і надбрамна Троїцька (початку XII ст.) церкви Київської Лаври. Купол на барабані, що спирався за допомогою парусів на чотири стовпи, що вільно стоять посередині будови; чотири коробових склепіння, що хрестом розходилися з-під купола по сторонах світу і повторювали у покриті вписаний у квадрат грецький рівнокінцевий хрест плану; три півкруглі вівтарні виступи – ніші-абсиди – обов'язкові і для цих маленьких каплиць, що їх розміри, напр. у Троїцькій, визначаються прогоном воріт. Остерська божниця, храм з двома внутрішніми стовпами з однією вівтарною нішею-абсидою, що виступає, спрощує цей храмовий тип.

План божниці, від якої тепер збереглася тільки вівтарна ніша і частина східної стіни, установив на основі зроблених ним розкопок фундаменту Митр. Ол-р. Константинович; він опублікував цей план 1896 р. у "Киевской старине" ("Киевская старина", год 15-й, том IV, ноябрь, стр. 129-139, "Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке") [4]. Дані його статті перевірено розвідувальними розкопками, що їх провів влітку 1923 р. тодішній завідуючий Остерським музеєм Анат. Григ. Розанов. Фундаменти стін і двох опірних, своєрідної форми (глаголем) стовпів були знайдені близько від поверхні під дерновим шаром. Кладка, з цегли і пісковика, виявилась аналогічною кладці вівтарної ніші. Поблизу було знайдено дрібні шматки штукатурки з плямами фарби – залишки фрескового розпису і фрагменти голосників-резонаторів. Не пощастило виявити тільки, крім південної стіни, підмиті водою Остра, фундаменту західної стіни: їх було розібрано ймовірно у 1897 р., коли тут поховано було у автора публікації про божницю М. О. Константиновича, поміщика і власника землі, де стояла божниця.

Під час своїх розкопок Константинович знайшов "часть (північного) свода, упавшую сверху и в целом виде сохранившуюся в земле". Треба згадати, що такі склепіння розходилися на північ, південь та захід і давали божниці повну конструкцію підкупольного хреста з тим винятком, що замість східної руки хреста прилучалася вівтарна абсида, а східну пару опірних стовпів заступали пілястри, що виступали з вівтарної арки. На нижній поверхні попружної арки, що заступала східну руку хреста, накреслено вістря подвійні кола; тут були 10 медальйонів з фресковими погрудними зображеннями мучеників севастійських. 30 таких зображень розміщувалися по 10 на 3-х інших незацілілих арках. Південний пілястр, виступаючи з передвівтарної арки, мав на горі рештки п'ятої арки, що перекидалася з нього на відповідний внутрішній стовп.

Але головне спрощення будівельного прийому – це те, що у кам'яної церкви св. Михайла "верх б'яше нарублен деревом (и то горе)". Про що говорить таке дерев'яне завершення кам'яної системи склепін? Чи не про те, що, поспішаючи якомога скоріш ввести до дії незакінчену кам'яну будову, будівельники накрили її аби як дерев'яним ковпаком? Кам'яного верху божниця так і не одержала. Під час реставрації "церкви стародавнєє муrowаное опустелое" у XVII ст., верх її знову був зроблений дерев'яний: він згорів від блискавки 1753 року. Після цього божниця вже не відновлювалася, а тільки руйнувалася. Річка Остер, що протікала тоді саме під горбом, підмила берег, і південна стіна божниці завалилась під укіс. Цеглини з руїн розібрали – на будівництво ґуральні, на селянські печі.

Зовнішня вівтарна стінка Остерської божниці надає мальовниче враження. Це те, що зветься *opus mixtum*, "змішана кладка" стіни. Старий будівельник не закриває стінку штукатуркою, він одверто показує, як її викладено з різних матеріалів, – цегли, цементу, каменю, – використовуючи для своїх художніх цілей їх колорит і фактуру. Різноманітне враження від кладки досягається чергуванням широких смуг білорожевого цементу і вузьких цегляних плит різних відтінків, від жовтого до темночервоного. Вдвічі більша ширина цементної смуги досягається схованим внутрішнім подвійним рядом "утоплених" цеглин, замаскованих зовні цементною обмурівкою. Крім цегли і цементу до кладки введено і інші матеріали. По низу будови тягнеться широкий коричнево-червоний "пояс" з великих блоків каменю-пісковика (як видно, місцевого добування); вгорі – подвійне "намисто" з круглих сірих булижників. Цемент вимощується в обріз – кожна цеглина, кожний булижник виступає, підкреслений чорною рисою тіні. "Змішана" кладка у 20-30 роках XII ст. була змінена новою технікою "різношарової" цегляної кладки, без використання інших матеріалів крім цегли і без застосування прийому схованих, "утоплених" рядів цегли. У XII ст. кладку Остерської божниці можна б було б пояснити хіба як "запізнілу репліку техніки змішаної кладки" [5]. "Остерська божниця безперечно належить до числа будівель Володимира Мономаха, про що переконаливо свідчить типова для XI ст. кладка її стін в техніці *opus mixtum*" (змішаної кладки). Літописне повідомлення під 1098 роком про закладку Володимиром Мономахом города "на Востри", очевидно, може служити вказівкою і на час будівництва храму", – говорить М.К. Каргер [6]. (Розкопки в Переяславі-Хмельницькому відкрили фундаменти двох "двохстовпних" малих одноабсидних храмів, "характерних для архітектурних ансамблів князівських, а, можливо, і боярських вотчин другої половини XI ст." (Там же, с. 17). Відносячи до цього типу і Остерську божницю, як третій храм, який зберігся на території Переяславської землі, М. К. Каргер зазначає,

що "розроблений у другій половині XI ст. переяславськими архітекторами тип малого одноабсидного храму князівської та боярської (?) вотчини продовжував розвиватися аж до другої половини XII ст." (Там же, с. 19). Можна вказати додатково ще такі риси подібності Остерської божниці до нововідкритих переяславських церковок, як: заглиблення, "зазори", що відділяють півколо вітваря від "тріумфальної" арки; хрещаті кутові зовнішні пілястри.

Є й відмінності: два внутрішніх стовпи в Остерській божниці віднесені на захід, тоді як у переяславських церковках вони – східні, присунуті до вітваря. Ще: переяславські церковки по своєму призначенню – усипальні, тоді як Остерська божниця є "придворною капелою замка" [5, с. 118].

Опуклі знаки на бічній стороні цеглин Остерської божниці – півколо, що спирається на розвилку ("тризуб"), – це знаки власності Юрія Долгорукого. Те, що майсти ставили на цеглинах не своє персональне клеймо, а знак власності князя, вказує, що і самі вони були власністю, холопами Юрія [7]. Але знак Юрія являє собою мало відмінний знак його батька, Володимира Мономаха, і крім цього знака на цеглині божниці є й більш архаїчний знак – з двох скісних ліній кутом.

Живопис стін Остерської божниці в ряді інших пам'яток древньоруського живопису дає картину місцевого засвоєння візантійського мистецтва. Візантійський монументальний живопис часів імператорів-Македонян і Комненів пишноту церемоній візантійського двору переносив на небо: "Коли такі розкішні церемонії імператорського двору, то які ж вони при дворі царя небесного!", писав візантійський панегірист. Фрески (живопис водяними фарбами по сирій штукатурці) Остерської божниці, у яких дослідники схиляються бачити твори "майстрів київської або, точніш, чернігівської школи", "ясно показують, як ці майстри спромоглися дати оригінальне перетворення для всього, що здобуто зі сторони, і з якому напрямку йшов розвиток [8]. Церемоніальна нерухомість пожваблюється. Трактовка догматичної богословської теми проросає почуттям. У абстрактному церковному мистецтві посилюються елементи земної дійсності, людяності, реалізму.

У лобі вітварної ніші представлено урочисте моління. На церемоніальному помості, який підсовували під ноги імператорові, щоб підвищити його над оточуючими, стоїть з молитовно піднятими руками "цариця небесна". Почесну варту біля оранти ("тієї, що молиться") тримають двоє старших ангелів, архангелів, з військовими знаменами, у розшитих дорогоцінними каміннями одягах візантійського імператора (архангел від Марії зліва – це архангел Михайло, якому була присвячена божниця: над головою його ще читався напис "...ИХА..."). Ці три постаті, зближені в зеніті німбами, далі розходяться відповідно до течії ліній

вітарної ніші, яку вони розчленовують: Марія – по середній, ангели – по краях. "Імператорський" одяг архангелів виконано ще "відсталою" технікою фрески, що імітує мозаїку. Але середній жіночій фігурі притаманна нервовість, витонченість, витягнуті пропорції. І всі три фігури поставлено вже вільно, вони спирають вагу тіла тільки на одну ногу, одставивши другу.

Під цією групою цариці з її охоронцями, у дальшому ярусі вітарної ніші розгортається фризом виображення церковної відправи причащення (Євхаристії). Коло центрального стола з церковним посудом стоять ангели-диякони у білих одежах. Правору і ліворуч двічі повторена фігура христа-священника: він подає учням-апостолам, що підходять до нього по шестеро,-зліва хліб, справа чашу з вином. Така штучна композиція – це полемічний випад проти практики західної католицької церкви, де мирян причащали тільки хлібом, а хліб і вино одержували саме духовенство, клір.

Три довгих вікна абсиди, що поділяють окремі фігури церковників у третьому ярусі стінопису божниці, своїми заокругленими верхами врізуються у фриз євхаристії. Приневолений зважати на це, стінописець планує композицію в залежності від вікон. Над круглим вирізом центрального вікна, що йому вгорі відповідає постать оранти, художник надбудовує стіл ("престол") з балдахіном над ним ("киворій"). Тонкі, окреслені різнобіжними рисами, як на київській Михайлівській мозаїці, колонки киворія, розходячись до низу, убирають у себе округлий верх вікна. У проміжку між середнім та крайніми вікнами стінописець малює, симетрично праворуч і ліворуч, постаті ангелів-дияконів і двічі повтореного христа. Білі плями одяг ангелів, ледве порушені перебоєм збірок, зроблено у широкому фресковому прийомі.

Простим спокійним постатям ангелів, що ритмують з вертикалями колонок киворія, контрастує різко виражений дух христа, що зустрічає, над вирізом бічних вікон, такий самий відповідний рух головних апостолів, які підходять першими: ліворуч – Петра, праворуч – Павла. Постаті, що схляються над вікном: зближені руки; крива, лінія повислих плащів, – послідовно повторюють півкола верхів крайніх вікон праворуч і ліворуч і надзвичайно вдало використано для 12-тьох апостолів, що по 6 підходять до христа по причастя. Довелося показати тільки по три передні постаті, троє інших визирають з-за них, але цю тісноту розв'язано в бурхливому ритмі руху. Замість розміреної статичності мозаїчної євхаристії у Софії київській, ми бачимо в Остерській божниці стрімливий натиск схвильованого натовпу, вихор плащів.

"Композиція євхаристії (в Остерській божниці) дана у тому вільному мальовничому варіанті, що був, як видно, навіяний мозаїками Михайлівського монастиря" – це дає В.П. Лазареву підставу приписати

"напівстерті фрески Остерської божниці київським, або, що ймовірніше, місцевим чернігівським майстрам" [8, с. 212].

Під ярусом причащання апостолів в Остерській божниці є ще дві смуги живопису – отці церкви і "убруси", – декоративне драпіювання. Шестеро зображень на весь зріст церковників, укладачів літургійної служби, по одному між вікнами, по двоє по краях – відмінні і від Софіївських мозаїчних, графічно-психологічних, і від Кирилівських фрескових, монументально-ритмічних, що повільно схиляються і однаковим рухом розгортають свої сувої: у Остерській божниці вони переважно мальовничі. Жовтогарячий, на синьому тлі, одяг одного, жовті по омофору хрести другого, при старій простоличності й нерухомості постаті, говорять про суто колористичні завдання художника.

Зараз у нижній своїй частині ці виображення де-не-де осипалися. Це дає змогу бачити, що підготовчу під фреску штукатурку наведено на стіну зовсім такої-ж кладки, як зовнішню: з поясом блоків червоного пісковика, з чергуванням виступаючих рядів цегляних плит і відступаючих всередину, закритих цементом утоплених рядів цеглин, – навіть цементний ряд обрізаний вістрям до виступу цеглини, як і зовні. Можливо, що первісна Мономахова божниця і не мала на меті розпису: відомі такі церкви Юрія Долгорукого у Заліській Русі з білими кам'яними, позбавленими розпису стінами. Розписано Мономахову божницю вже після Михайлівської і Кирилівської київських, при останньому її відновителі, Всеволоді Велике Гніздо, 1195 року. Це розв'язує невідповідності: як то будова Юрія Долгорукого може зберігати у XII ст. мішану кладку? Якщо її виконані до руйнації божниці у 1152 році, як фрески можуть бути нав'язні пізнішими мозаїками Михайлівського монастиря і фресками Кирилівської церкви?

"Року 1695 полковник козацький Константин Мокієвський улаштував у Мономаховому храмі приділ св. Троїці: цей приділ був улаштований угорі при західній стіні храму на так званих полатях (хорах). На стінах була написана тоді битва козаків з татарвою і на першому плані бачили тут самого Мокієвського у повному козацькому вбранні". Про улаштований Мокієвським у храмі приділ, прикрашений світським живописом, оповідає "Описаніє Чернігівської єпархії?" [9]. Мономахів храм, не дивлячись на його малі розміри, міг мати при західній стороні хори: хід на хори міг бути зроблений у товщі стіни. Але вірніш буде припустити, що свій приділ Мокієвський улаштував у наново прибудованім до Мономахового храму притворі.

Руїни Остерської божниці були укріплені 1903 року архітектором П. П.Покришкіним "предохранительной крышей и подпорной (з півдня) стенкой"; було докладено і засклено вікна, верх прольоту абсиди був

забраній металевою заскленою переборкою, а внизу було влаштовано дерев'яну перегородку з дверима, що замикалися.

Після німецько-фашистської окупації Остра, комісія, що обслідувала стан божниці 11 липня 1949 року за дорученням виконкому Остерської районної Ради депутатів трудящих, установила такі пошкодження пам'ятника. З божниці зірвано було залізні листи покрівлі, – під час дощу і снігу стіна, прикрашена всередині фресками, намокла, штукатурка відставала і частини старого живопису обвалювались. Від верхньої частини перегородки зберігся тільки металевий перепліт, все скло було розбите. Нижня дерев'яна частина перегородки з дверима була вирвана. Вирвано було рами з вікон божниці, дощ заливав фрески і через вікна, і з того боку, де була перегородка, загрожуючи старому живопису подальшим змиванням.

Руйнувалась основа опорного контрфорсу південної сторони божниці, що могло привести до нового обвалу. Божницю ніхто не охороняв.

У 1960 році територію історичного пам'ятника площею 1 га обнесено по низу горба огорожею, і у цих межах вона не входить у число земель, закріплених згідно з Державним Актом у користування сільськогосподарської артілі ім. Леніна Старогородської сільради (Рішення №807 виконкому Остерської райради Депутатів трудящих від 2. XII. 1952 року). За цей час проведено такі роботи по відбудові пам'ятника: Божницю накрито новою залізною покрівлею. Встановлено все скло металевої переборки. Зроблено дерев'яну перегородку низа з дверима, що замикаються. Встановлено і засклено рами вікон. Докладено і укріплено опорного контрфорса південної сторони. Передбачене оголошення площі кремля Остерського городка художньо-історичним заповідником дасть змогу забезпечити охорону пам'ятника. Необхідно провести на його території планомірні розкопки; укріпити і скопіювати фрески, що осипаються; відкрити і укріпити фундаменти, що дають уявлення про план і конструкцію божниці; організувати на території кремля невеличкий музей старого Остра для екскурсантів, що відвідують пам'ятник. Зараз Юр'єва божниця у занедбаному стані. Останній раз її реставрували в 1975 році. У даний час немає коштів на її реставрацію.

Література

1. Воскресенская летопись, изд. 1856 г., с. 56.
2. Лаврентьевская летопись, изд. 1872 г, с. 391.
3. Константинович М.А. // Киевская старина Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке, год 15-й, том IV, ноябрь, с. 129-139,.
4. Сводная летопись, изд. 1876 г., с. 89.

5. Асеев Ю.С. "Архитектура периода феодальной раздробленности (XII-XIV в.). Академия архитектуры Украинской ССР, том 1, Киев, 1952 г., с. 119.
6. Рыбаков Б.А. "Советская археология", 1940 г., №6, с.249.
7. Лазарев В.Н. "Живопись и скульптура Киевской Руси" института истории искусств Академии Наук СССР, том 1, 1953 г., с. 212, 231-232, 458.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии", кн. 5. Чернигов, 1874 г., с. 422-423.
9. "Историко-статистическое описание Черниговской епархии", кн. 5. Чернигов, 1874 г., с. 422-423.
10. Бузун О.В. "Історія Остерщини". (нариси історії) вид. "Сіверянський літопис", м. Чернігів, 1998 р. "Деснянська правда", с. 16-18.
11. Остерський краєзнавчий музей "Збірник наукових праць і публікацій", вид. "Аспект Поліграф", м. Ніжин, 2008 р. с. 27-43.
12. Фонди Остерського краєзнавчого музею.
13. Чернігівщина – Енциклопедичний довідник, Київ, 1900 р. с. 584-588.
14. Історія міст і сіл Української РСР, Чернігівська обл., Київ. 1972 р., с. 313-325.
15. История городов и сел Украинской ССР, Черниговская область, Киев, 1983 г. с. 332-242.
16. Українська Радянська енциклопедія, т. 10. Київ, 1962 р. с. 411.

■■■■■■■■■■ **Андрій Редько**

ВХОДЖЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ УРСР НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Особливість розгляду адміністративно-територіальних змін у Східній Галичині періоду Другої світової війни визначається їхньою політичною обумовленістю, зокрема, офіційним тлумаченням радянського права як специфічної форми диктатури пролетаріату та реальним його розумінням як засобу політичного впливу компартійної олігархії. При аналізі легітимності, правового регулювання входження Західної України до складу УРСР в 1939 р. та міжнародно-правового визнання нового західного кордону СРСР до уваги беруться особливості радянської комуністичної командно-адміністративної системи як суб'єкта правозастосовчої діяльності і міжнародного права. Серед її характерних рис можна виокремити наступні:

- панування віри і примусу. Радянська комуністична система влади базувалася на вірі в харизматичного вождя, його виключні якості, винятковий авторитет, компетентність, здатність управляти суспільством

та на відвертому насильстві з боку бюрократичної тоталітарно-репресивної держави;

- провідна роль політики. Авторитет радянського комуністичного партійно-державного апарату утверджувався не через верховенство права й конституційну справедливість, а шляхом беззаперечного визнання однієї політичної ідеології та єдиної державної партії, що забезпечувалося адміністративно-репресивними методами;

- декларативний характер права. Радянське праворозуміння сформувалося на ідеях так званої "революційної правосвідомості", "революційної законності", "диктатури пролетаріату" як влади, ніяк не пов'язаної й не обмеженої законом, концепції про "відмирання держави" тощо. Ці теорії поширювали і утверджували в радянському суспільстві погляд на право як на щось тимчасове й малосуттєве та культивувало відвертий правовий нігілізм [1, с.13]. Виходячи, власне, із нігілістичного сприйняття права та тактичних міркувань, партійно-державне керівництво радянської Росії й погодилось на окрему державність в Україні та її конституційне оформлення, щоб зсередини підірвати український національно-визвольний рух [2, с.83].

Аналізуючи процес міжнародно-правового визнання нового західного кордону СРСР в 1939-1945рр. та радянське конституційно-правове закріплення входження Західної України до складу УРСР в 1939р., необхідно насамперед розглянути специфічні риси сталінського тоталітаризму, який, власне, і спричинив цей процес. Основою сталінського тоталітаризму, що виник в результаті встановлення монополії компартійної олігархії на владу та зрощування компартійного апарату з державними органами, була радянська комуністична адміністративно-командна система влади та управління. Вона включала в себе інститут номенклатури та нормативну сферу його функціонування. Інститут номенклатури об'єднував через суміщення посад партійний та державний апарат, партію та державу в єдине ціле, роблячи можливою надцентралізацію управління. Проте сам дозвіл на суміщення відповідальних посад в партійних та радянських органах з юридичної точки зору був незаконним. Як зазначав М.Дорошко, "не йшлося про існування номенклатурного принципу ні в статуті партії, ні в положенні про наркомати. Тобто номенклатура була, по суті, явищем утаємниченим – вона була і її нібито не існувало" [3,с. 87]. Це неузаконена влада діяла не зважаючи на юридичні рамки. Їй підпорядковувалась і правова сфера. Вона була надправовою. Саме тому в нормативній сфері радянської комуністичної системи влади та управління були одночасно присутні правова та надправова реальність. Правова реальність вміщала в себе правові норми, а надправова реальність – управлінські команди. Причому управлінські команди були

визначальними щодо правових норм. Такою була ієрархія нормативної сфери радянського суспільства комуністичного типу.

Зазначені специфічні риси радянської комуністичної адміністративно-командної системи влади та управління повною мірою виявили себе і на міжнародній арені, коли радянська система виступала суб'єктом міжнародного права, і у внутрішньополітичному житті, коли вона відігравала роль суб'єкта правозастосовчої діяльності.

У процесі міжнародно-правового визнання адміністративно-територіальних змін в Західній Україні за умов Другої світової війни можна виокремити три етапи. На першому етапі, який тривав від 17 серпня 1939р. до 10 червня 1940р., окреслився західний кордон СРСР завдяки входженню Західної України до складу УРСР та СРСР і визначився державно-територіальний статус західноукраїнських земель. На другому етапі, що охоплював період від 30 липня 1941р. до 16 серпня 1945р., державно-правовий статус західноукраїнських земель внаслідок перебігу Другої світової війни на західноукраїнських територіях став невизначеним. Нарешті, на третьому етапі, який тривав від 16 серпня 1945р. до 15 лютого 1951р., відбулося міжнародно-правове визнання нового західного кордону СРСР та остаточне закріплення державно-територіального статусу західноукраїнських земель в межах радянської системи.

Міжнародно-правове визнання нового західного кордону СРСР в період Другої світової війни та після неї супроводжувалося радянським конституційно-правовим врегулюванням входження Західної України до складу УРСР та СРСР. Приєднання Західної України на початку Другої світової війни до УРСР й СРСР та приведення її національно-державного устрою, адміністративно-територіального поділу, органів влади, основних прав та обов'язків громадян, виборчої системи у відповідність із суспільним ладом й чинним законодавством УРСР та СРСР базувалося на певних правових принципах й нормах що були представлені у Конституції СРСР 1936р. та Конституції УРСР 1937р., інших нормативно-правових актах того часу.

Легітимізація радянського комуністичного тоталітарного режиму в Західній Україні у 1939-1941рр. та 1944-1952рр. ідеологічно, офіційно та формально здійснювалася під впливом радянських конституційно-правових чинників, а реально, замасковано та утаємничено – під дією політичних чинників. Радянські конституційно-правові чинники, виступаючи каталізаторами процесів радянзації та комунізації Західної України, зокрема таких виявів названих процесів як націоналізація, колективізація та індустріалізація самі зазнали значних змін й доповнень, зворотного впливу адміністративних змін на соціальну дію радянського конституційного права. У зв'язку з входженням Західної

України до СРСР були внесені відповідні зміни до Конституції СРСР 1936р. – а саме до параграфів 29а, 29б, й доповнені глави 22,23,27,28 і 77 [4,с. 102-103].

4-11 лютого 1945 р. в Ялті західний кордон СРСР було визначено вздовж "лінії Керзона" з невеликими ухилами на користь Польщі, Східну Галичину віддано СРСР, а Білосточчину- Польщі [5,с.156]. Цей кордон фактично існував від 1944р., а формально був затверджений 16 серпня 1945р. польсько-радянською угодою у Москві. Польща віддавала СРСР усі свої українські та білоруські землі. Кордон майже цілком збігався з "лінією Керзона"1919р.- щоправда трохи від неї відхиляючись на користь Польщі. Польща зберігала за собою Перемишль у Галичині, а Україна анексувала Раву-Руську. Східна Прусія була поділена між СРСР та Польщею. Північна частина з Кенігсбергом, який став Калінінградом була анексована СРСР, південна частина – Польщею. Тут кордон проходив майже по лінії Браунсберг-Гольдап. На заході до Польщі відійшли всі німецькі території на схід від Одери в його пониззі та його притоки Несе, або Ниси-Лужицької, яка протікає через Згожелець (Герлиц) та Губін (Губен). Порт Штеттіні (Щеціні) а також Свінемюнде переходили до поляків. Отже, Польща одержала у своє володіння 524 км Балтійського узбережжя та контроль над гирлами Одери у Віслі. Вона отримала також Померанію та Сілезію. Її спільні кордони з Німеччиною значно скорочувалися. Загалом територія Польщі зменшилась із 338000 кв.км до 310000 кв.км. Понад 2 млн. німців були виселені з анексованих територій і поляки почали колонізувати їхні колишні населені пункти: близько 2 млн. поляків були репатрійовані з території переданих СРСР [6, с.391-392]. Обмін ратифікаційними документами відбувся лише 4 лютого 1946р., а до того часу, з точки зору міжнародного права мав силу той кордон, що був визначений Ризьким договором від 28 березня 1921р. [4, с.248]. Кордони Польщі було пересунуто зі сходу на захід більше ніж на 200 км [6, с.166].

Міжнародно-правове закріплення радянсько-польський кордон отримав у низці Паризьких мирних договорів від 10 лютого 1947р. з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією та Італією. У мирних договорах підтверджувалося включення західноукраїнських земель до складу УРСР. [7, с.60-61]. Верховна Рада УРСР ратифікувала ці договори 13 вересня 1947р. [8, с.337-338].

15 лютого 1951р. був підписаний "Договір між Польською Республікою і Союзом Радянських Соціалістичних Республік про обмін ділянками державних територій", який завершив міжнародно-правове закріплення західного кордону Союзу РСР. Сторони провели обмін ділянок, загальною площею по 480 кв.км.. До складу Української РСР увійшли райони Белз і Сокаль, так зване "коліно Бугу", Польща дістала ділянку тієї ж площі в районі Устрич Дольних. Це дало змогу СРСР відкрити кілька нових вугільних шахт поблизу Кристинополя

(Червонограда), а Польщі – збудувати греблю в Соліні на Сяні, а також дозавершити розробку майже вичерпаних нафтових родовищ у вказаному районі [4, с.285-286].

Література

1. Сайфуліна Ю. До питання про місце права й правової ідеології в Україні у період сталінського тоталітарно-репресивного режиму // Юридична Україна. – 2006. – №3.
2. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).-К.: Основи, 1996.
3. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). – К.: Ніка – Центр, 2008.
4. Макаруч В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945рр.). – К.: Атіка, 2004.
5. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 рр.
6. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.- К.: Основи, 1995.
7. Історія дипломатії. – М.: Изд. Полит. л-ры, Т.В., 1974.
8. Збірник законів Української РСР і указів Верховної Ради Української РСР. 1938-1973.

**Ольга Ростовська,
Роман Желєзко**

СОЦІАЛЬНА І КАДРОВА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ: ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ЧИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРУПОВИХ ІНТЕРЕСІВ?

У 2009 році виповнилося 300 років з дня смерті гетьмана Івана Мазепи – людини, особистість якої і понині не має однозначного твердження в науковій історіографії. Життю та діяльності гетьмана присвячено сотні праць різноманітного характеру. Проте й досі історія містить низку нез'ясованих питань, пов'язаних з особою І. Мазепи та його вчинками. Одним з них є з'ясування причин поразки гетьмана в його державотворчих процесах і виступі проти російського самодержавства, а саме: чому більшість населення України залишилась байдужою до намагань Івана Мазепи створити власну державу та визволити Україну за допомогою шведського короля?

Аналіз історіографії з означеної проблеми засвідчує, що такі історики як М. Грушевський, О. Гуржій, Ю. Мицик, С. Павленко, В. Смолій, Т. Яковлева та інші досить об'єктивно висвітлювали соціально-економічне становище Гетьманщини часів І. Мазепи, акцентувавши увагу на тій соціальній неоднорідності населення України та посиленні

соціальної напруги в суспільстві. Зокрема, О. Гуржій стверджує, що "остання чверть XVII століття... стала своєрідним перехідним етапом в процесі поступової ліквідації соціальних здобутків Національної революції й перетворення значної кількості в недавньому минулому відносно незалежних з економічного і правового погляду груп сільського населення в кріпаків" [1].

Відповідь на поставлене вище запитання слід шукати в характеристиці становища населення Гетьманщини 1687-1709 рр., участі станів в управлінні державою, захисті їх прав та свобод, завойованих в роки Хмельниччини. Найчисельнішим станом українського суспільства, як і в попередні часи, залишалось селянство. З часів Б. Хмельницького селяни були особисто вільними та володіли правом займати вільні після вигнання панів землі. Проте на кін. XVII ст. становище селян значно погіршилося. Козацька старшина поступово почала займати місце польських панів в соціальній структурі та розпочала активне захоплення вже зайнятих селянами земель і перетворення останніх на своїх підданих. Внаслідок цього значна частина селянства опинилася в опозиції до старшини та гетьмана, який, підтримуючи останніх, активно роздавав універсали на володіння селами та млинами посадженим ним полковникам та сотникам. Так, зберігся універсал І. Мазепи, наданий Філону Раценку на володіння млинами в селі Роїще від 11 березня 1701 р. Зокрема, гетьман постановив, що "... пан Филон Раценко, обозний полковий черниговский, при оказанню унѣверсалу на млин у селѣ Ройщах на рецѣ Стрижню стоячий, и на грунти, прозиваемые Беркилювщина... просил у нас уневерсального подтврждения...позволяем ему, пану Филону Раценку помененным млином владѣти и припадаючи з него доходы к пожитков своему отбирати, так же и грунтов тих, Беркилювщиною прозиваемых, спокойное заживати..." [2].

Загальну ситуацію невдоволених селян погіршував потік переселенців з Правобережжя, що було викликано фактичним винищенням населених пунктів того берега внаслідок постійних воєн між Польщею, Росією та Туреччиною. З цього приводу М. Грушевський писав: "Народ сей, не знаходячи свободних земель, мусів осідати на землях панських, церковних, старшинських і приймати на себе різні обов'язки данні і роботні, панщинні для свого "пана". Спочатку називають їх скромнішою назвою "підсусідків", а далі в повну силу входить звичайне "підданство" [3].

Користуючись безвихідним становищем селян, частина старшини закликала втікачів на створювані нею слободи. За даними радянських вчених, розорених селян селили в заздалегідь збудованих злидених хатах, давали їм невелику позику і, закабаливши таким чином, робили їх

своїми підданими. Гетьманська адміністрація, захищаючи інтереси верхівки, обмежувала кількість слобод, дозволяючи заселяти їх на підставі спеціальних універсалів [4].

За твердженнями радянської історіографії, яку змушений був підтримувати і М. Грушевський, вирішального удару по селянству завдав універсал 1701 р., згідно якого встановлювалась панщина – "два дні на тиждень і, крім того, дань вівсяна, і то все для селян, що сиділи на своїх власних ґрунтах, не були підсусідками" [5]. Проте, як і радянські заідеологізовані історики, так і спотворені ними праці М. Грушевського, подають лише частину універсалу І. Мазепи, що стосувався введення чи "відновлення" панщини. В оригіналі ж цього універсалу, що подається О.Лазаревським в його роботі "Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.)" (Київ, 1908 г.) насправді ж йдеться не про відновлення панщини, а про її обмеження, оскільки гетьман спробував зупинити розпочатий старшиною та українською шляхтою процес другого закріпачення селян. Зокрема, І. Мазепа наказував веркіївському сотнику Ніжинського полку Самуїлу Афанас'євичу не чинити утисків мешканцям села Смоляжі, наголошуючи, "...однако же не отбираем от него того села, но приказываем, аби больше, только два дні в тиждень, роботу ему панщиною отправовали, а інші дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса робочой товарини давали, надщо жодних датков, повинностей не маєть і не повинен будет он пан сотник вимагати, под неласкою нашою" [6]. Таким чином, документ засвідчує про узаконення дводенної панщини, що в умовах Північної війни (1700-1721 рр.) між Росією та Швецією, очевидно була більшою.

Відомо, що гетьман робив ставку на вищі кола суспільства і селяни, фактично залишені без його підтримки, ринули на Запорожжя, що теж було в опозиції до влади. У відповідь Іван Мазепа намагався зупинити процес показачення, про що свідчать, розіслані ним по полкам і сотням, універсали з категоричною забороною записувати селян в полки та виписувати з реєстру вже наявних.

Отже, зважаючи на загальний процес встановлення другої панщини в Україні та низку воєнних кампаній Північної війни, що тягарем лягало на плечі селянства, в очах останніх І. Мазепа та його оточення були ворогами, новими поміщиками, які забули про інтереси народу і думали лише про власне збагачення. Тому ні про яку підтримку гетьману, який стояв в авангарді цього процесу, не могло бути й мови, навіть коли це стосувалося антиколоніального повстання.

В схожій ситуації перебувало і рядове козацтво, яке протягом 1687-1709 рр., потерпало від постійних російських воєн, знущань російських воевод, утисків і поборів з боку гетьманської адміністрації та старшини. "Для забезпечення потреб адміністрації, суду, армії, зокрема артилерії, а

також чиновників стягувалися з козаків різні збори і податки. Козаки, що служили в армії, не платили за землю (але не звільнялися від інших обов'язків). Землеволодіння спонукало їх постійно і без грошової винагороди служити і війську, а це заважало успішному веденню господарства" [7], сприяло його розоренню. Продавати землю козакам заборонялося, тому вони переходили в підданство старшини, орендуючи в них землю.

Поступове зростання тиску старшинського і монастирського землеволодіння спричинило ряд козацьких повстань, підтриманих селянами. Так, у 1687 р. відбулося повстання козаків Прилуцького полку, де розлючені повстанці кинули живими у палаючу піч полковника Л. Горленка і полкового суддю. А в 1690-1691 рр. низка заворушень прокотилась по землях Київського і Ніжинського полків [8]. Дані виступи жорстоко придушувались гетьманськими військами та російськими підрозділами.

У період гетьманування І. Мазепи погіршилися і його відносини з Запорозькою Січчю, що вважала себе окремим державним утворенням і вела незалежну від Батурина політику. Справа в тому, що згідно Коломацьких статей 1687 р., на території пониззя Дніпра розпочалося будівництво російських фортець. З одного боку дане будівництво було викликане постійною загрозою з боку Османської імперії та Кримського ханства, що породжувало необхідність створити надійні пункти оборони, забезпечені боєприпасами та продовольством. Проте, з іншого боку, даний крок російського уряду, підтриманий І. Мазепою, давав Петру I можливість посилити свою владу над "свавільними й непевними січовими козаками" [9].

У 1688 р. було збудовано Новобогородицьку, а у 1689 р. – Новосергіївську фортеці, що викликало масове обурення січового товариства. Зважаючи на те, що в той час здійснювалися спільні українсько-російські антитурецькі походи за участю як реєстровців, так і січовиків, ніяких конфліктів не відбулося. Однак, із заключенням Константинопольського миру між Росією і Туреччиною у 1700 р., протистояння посилювалось. Воно було викликано втратою запорожцями частини своїх земель на користь Туреччини та початком будівництва у 1701 р. нової фортеці – Кам'яний Затон, допомогу в якому надавав і І. Мазепа, відправивши на будівництво 6 тис. лівобережних козаків. У відповідь січовики зруйнували на р. Самарі селітряні виробництва, що належали гетьману та старшині, забравши весь інвентар; здійснили напади на грецьких купців-підданих Туреччини, що породжувало небезпеку нової війни; розпочали постійні переговори з кримським ханом стосовно союзу проти Москви.

Гетьман І. Мазепа та російський уряд постійно роздавали запорожцям гроші та дарунки, але це не могло вирішити справу, оскільки січове товариство на чолі з К. Гордієнком стояло лише на позиції зруйнування Новобогородицької фортеці та Кам'яного Затону. Показово, що в "Листі К. Гордієнка до О. Українцеву з повідомленням про отримання царської грамоти та наполягання на незмінній позиції Війська Запорозького у справі захисту своїх земель" від 28 червня 1705 р., йдеться про невдоволення запорозької старшини відносно політики Москви в Подніпров'ї. Висловлюючи позицію всієї Січі, Кость Гордієнко нагадував О. Українцеву, що: "Толко ж, как писали мы в прежних листах наших к вельможности нашей, чтоб в Днепре никакой не было границы, так и всем ваша милость назначите черту граничную под городки землю..., они под городки в предыдущие времена, йако прехитрие люди и неправдивые и Днепр отмежевали, все наши добычные грунта к себе превращать захотят..." [10].

Отже, ігнорування Петром І та І. Мазепою інтересів Війська Запорозького, при проведенні своєї політики в Подніпров'ї, привело до напруженої ситуації у відносинах царя та гетьмана з козаками, що запросто могла перетворитися на криваву розправу. Справа дійшла до того, що у червні 1705 р. гетьман направив думному дякові Омеляну Українцеву кілька сотень Ніжинського полку з наказом "приборкати тих псів запорозьких." Ніжинці прибули на Запоріжжя, але доля вберегла їх від пролиття братерської крові, оскільки січовикам було виплачено нове пожалування [11].

Аналіз історичних фактів свідчить, що Січ не ухилялася і від участі в анти гетьманських повстаннях. Так, січовики активно підтримували виступи Петрика 1692-1695 рр., повстання Семена Палія 1699-1704 рр. та війну під проводом К. Булавина 1707-1708 рр. Зокрема, 4 тис. запорожцям, які підтримали К. Булавина, довелось боротись проти військ Петра І та І. Мазепи в районі Сіверського Дінця [12].

Отже, відносини І. Мазепи з козацтвом були досить напруженими, що відбилосся на ставленні до гетьмана під час укладання українсько-шведського договору 1708 р. та Полтавській битві 1709 р.

Протягом свого правління І. Мазепа фактично втратив підтримку серед селянства, подекуди міщанства та рядового козацтва. Тому, за переконливим твердженням С. Павленка, гетьман зробив ставку на сильну авторитарну владу та орієнтацію на вищі верстви суспільства. Команда співпрацівників, оточення гетьмана підбиралось ним, у першу чергу, як відданий персонал, для якого його думка і воля були визначальні (що не можна сказати про незалежну та нестабільну в політичному відношенні Січ). При цьому перевага надавалася освіченим кандидатам, здібним давнім приятелям – "дорошенківцям", родичам,

своjakам. "Як нам видається, він змушений був це робити не тільки у зв'язку з природнім побоюванням втратити високе становище, а й через глибоке переконання в слушності саме таких дій, орієнтованих на створення сильної влади в інтересах України" [13]. Навіть церковні обрання не вирішувались без його відома.

Формування власної кадрової команди було неможливо без усунення опозиціонерів, котрі бажали переглянути рішення Коломацької ради. На полкові і сотенні посади відтепер призначались особи вірні гетьману, при чому порушувалась їх виборність за участю козацького товариства.

Кадрова політика гетьмана мала, – за визначенням С. Павленка, три етапи формування команди І. Мазепи. Хронологічні межі першого охоплюють 1687 – першу половину 1693 рр., другий тривав з другої половини 1693 р. по 1707 р., а третій, завершальний, охопив 1708 р.

Протягом першого етапу, метою якого було визволення України з-під влади Москви за допомогою Криму, кадровий потенціал Гетьманщини оновився майже на 70% [14]. Лише в Переяславському та Ніжинському полках довгий час існували посади наказних полковників, на яких перебували С. Томара та Л. Жураківський. Гетьман довгий час не призначав до цих полків повноправних полковників, тримаючи ці дві впливові посади для свояків (зокрема для племінника А. Войнаровського) [15]. Утворена команда, незважаючи на незначні зміни, протрималась аж до 1708 року.

Внутрішня нестабільність Кримського ханства не дала змоги І. Мазепі виступити спільно з ними проти Росії і гетьман змушений був зволікати до слушного часу. На думку С. Павленка, дане зволікання і стало причиною доносу В. Кочубея у Москву. "Напередодні цього в колі однодумців та соратників І. Мазепи визріла опозиція, невдоволена його пасивністю в обороні українських прав і свобод, тривалим самовладним правлінням. Саме це спонукало одного з лідерів старшинської еліти В. Кочубея спробувати за допомогою Петра I привести до влади нового керманіча, який би рішуче захищав Гетьманщину в реаліях наступу російського абсолютизму" [16]. Цей донос змусив нарешті гетьмана та його команду до рішучих дій по організації повстання, але тепер союзником України виступало не Кримське ханство, а Швеція.

Вивчення низки документів тих часів, розміщених в збірнику документів "Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко" (К., 2007), дає змогу визначити хто саме формував коло прибічників гетьмана. Про-перше, це було його найближче оточення та впливова козацька старшина, яку з гетьманом поєднувало спільне прагнення по збереженню багатств та земельних володінь; по-друге, компанійські та сердюцькі козацькі формування, що фінансувалися

безпосередньо з батуринської скарбниці і були альтернативним джерелом втримання влади в Україні поряд з нестабільним Запорозжям та невдоволеним рядовим козацтвом; по-третє, українське духовенство, яке зважаючи на масштаби монастирського землеволодіння та ідеологічний вплив на населення, могло надати гетьману значну підтримку ресурсами і пошуком нових прихильників серед православного населення.

Яскравою зміною у внутрішньополітичному розвитку Гетьманщини кін. XVII ст. є еволюція ролі козацької старшини, зокрема, процес її збагачення за рахунок нижчих станів. Показовим чинником є зростання старшинського землеволодіння. Лише І. Мазепа, ставши гетьманом, отримав на ранг 19654 двори, в яких мешкало понад 100 тис. селян. Вони розміщувались у 72 селах і слободах Прилуцького, Стародубського, Ніжинського, Чернігівського, Гадяцького, Переяславського та Київського полках [17]. У даному контексті доцільними є слова М. Грушевського: "Внуки козацькі, потомки тих, що з Б. Хмельницьким повставали і розвалювали шляхетське панування на Україні, проганяли магнатів-королеват, тепер самі поставали панами і магнатами, правдами й неправдами назбиравши великі маєтності, залишили народ їх безправними підданими" [18].

Про формування навколо І. Мазепа потужного старшинського угруповання свідчить і кількість гетьманських універсалів, присвячених наданню тим чи іншим особам на тимчасове користування чи у спадкову власність гребель, млинів та низки сіл. Із 140 універсалів І. Мазепа, поданих у збірнику матеріалів "Доба гетьмана Івана Мазепа в документах. Упорядник С. Павленко" (К., 2007), 69 присвячено саме даному процесу. Отже, досить суперечливим є твердження про те, що головна причина байдужості народу до планів і задумів І. Мазепа, полягала лише в репресіях з боку царських військ і чиновників.

Другою ланкою опори гетьмана були компанійські та сердюцькі козацькі формування. Даних військових відрізняло від рядових козаків те, що вони мали гарну стабільну платню, державне утримування, різноманітні привілеї та першість при одержанні від гетьман управлінських посад. Крім того І. Мазепа продовжував розвивати започаткований І. Самойловичем такий вид козацької еліти, як "бунчукові товариші" (вслуга перед власником бунчука – гетьманом), а також започаткував ще й посади "значкових" та "знатних військових товаришів" (заслуги перед Військом Запорозьким), за якими закріплювались особливі привілеї. Це була нова сила, що повинна була віддано служити гетьману, за що отримувала винагороди. Так, зберігся універсал І. Мазепа "На млини значковому товаришу Якову Жураковському" [19].

Історичні краєзнавчі документи донесли до нас прізвища відомих сердюцьких полковників: Д. Чечель, Я. Покотило, І. Максимович, Г. Бурляй та інші, які відзначилися, зокрема, в обороні Батурина 1708 року. Однак, виникнення цих військових формувань лише посилювало розрив між гетьманом і рядовим козацтвом, що відбулось на ході подій 1708-1709 рр.

В українській історіографії гетьман І. Мазепа відомий як щедрий меценат. За підрахунками істориків, гетьман своїм коштом збудував 12 та відреставрував 20 церков, а також сприяв розвитку церковного землеволодіння. Протягом 1687-1709 рр. низка монастирів отримали право на володіння селами, млинами та залежними селянами та "підсусідками." Останні, зокрема, змушені були виконувати ряд повинностей. Так, універсал І. Мазепи 1704 р. забороняв козакам села Мороське приховувати підсусідків від "роботизн" київському Софіївському монастиреві [20]. До нашого часу зберігся універсал-наказ І. Мазепи, згідно з яким мешканцям села Хибалівки в Ніжинському полку заборонялося ловити рибу в Лавницькому озері, власності Свято-Преображенського Максаківського монастиря [21].

Тому цілком зрозумілим є те, що в списку репресованих, так званих "мазепинців", можна знайти і представників духовенства. За даними С. Павленка, у 1708-1710 рр. було репресовано представників Глухівського Успенського жіночого монастиря в Ніжинському полку. Зокрема, до репресованих належали намісниця монастиря племінниця І. Мазепи – Марфа, келійниця Марфа та онука гетьмана – Катерина. Був репресований і Семен Остаф'єв – чернець Батуринського Крупицького чоловічого монастиря [22].

Отже, представники лише трьох груп (старшина, компанійські та сердюцькі козацькі формування, духовенство) залишилися на боці гетьмана під час його виступу проти Росії. Виняток становила хіба антиросійськи налаштована частина запорожців на чолі з Костем Гордієнком, які приєдналися до Івана Мазепи після укладання українсько-шведського військово-політичного союзу. Більшість рядового козацтва та селянства була байдужою до справи І. Мазепи, зважаючи на гіркий досвід минулих років його правління. Тому в списку тих, хто пішов з гетьманом в еміграцію до Бендер, ми знаходимо прізвища частини старшин та найманих формувань. Показово, що інша частина старшини, бажаючи зберегти свої володіння та бачачи безперспективність виступу, перейшла на бік Петра І. За даними В. Кривошеї, до списку емігрантів входили такі козацько-старшинські родини: Апостоли, Бистрицькі, Болботи, Волковицькі, Галагани, Гамалії, Герцики, Горбаненки, Горлянки, Довгополи, Зеленські, Кандиби, Карпеки, Кожуховські, Красноперичі, Лизогуби, Ломиковські, Максимовичі, Малами, Миновичі,

Мокієвські, Нахімовські, Новицькі, Орлик, Покотили, Рузановичі, Сулими, Сергієнки, Третяки, Царевичі, Чучелі, Чуйкевичі, Яновські, Яснопольські [23]. З Іваном Мазепою пішли також і представники Війська Запорозького: 9 сотників Прилуцького полку, писар полковий лубенський, канцеляристи Генеральної військової канцелярії та генеральний осавул (в минулому писар Ніжинського полку) Д. Максимович [24].

Отже, соціальна та кадрова політика гетьмана, спрямована на утвердження України-Гетьманщини як державного суб'єкту, не знайшли підтримки в широких колах українського суспільства. Батуринський володар перш за все захищав інтереси окремих груп суспільства, що були його опорою, а потім вже, зважаючи на співпрацю груп, здійснював державотворчі процеси. На відміну від Б. Хмельницького, І. Мазепа не був виразником та захисником прав та інтересів всіх станів. Гетьманська політика спрямовувалася на формування сильної групи його прихильників, де провідну роль відігравали козацька старшина (родичі, свояки гетьмана, колишні "дорошенківці"), компанійські і сердюцькі козацькі формування та православне духовенство. Об'єднання цих трьох груп призвело до отримання ними, за підтримки І. Мазепа, низки привілеїв, формування монастирського та старшинського землеволодінь, внаслідок чого селянство, рядове (в тому числі і Січ) козацтво і міщанство залишились поза управлінням державою та були позбавлені колишньої ваги у внутрішньому житті Гетьманщини. Все це призвело до виникнення опозиції відносно політики І. Мазепа, що яскраво простежується на прикладах селянсько-козацьких виступів у Ніжинському, Прилуцькому, Київському полках кін. XVII ст., конфліктах гетьмана з Січчю, формуванні в населення образу гетьмана-відступника від свого народу, поразці виступу проти Петра I на боці Швецького королівства. Надання гетьманом переваги груповим інтересам на протигагу народним, призвело до того, що саме з першої чверті XVIII ст. остаточно сформувався глибокий розкол між владою та народом у системі управління Гетьманщиною.

Література

1. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. Том 8. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1999. – С. 79.
2. Доба гетьмана І. Мазепа в документах. Упорядник С. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 77.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 339.
4. Історія Української РСР. Том I. – К.: АН УРСР, 1953. – С. 316.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 340.

6. Лазаревський А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.). – К., 1908. – С. 24-25.
7. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2001. – С. 71-72.
8. Історія Української РСР. Том I. – К.: АН УРСР, 1953. – С. 317.
9. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2001. – С. 38.
10. Доба гетьмана І. Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С.946.
11. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. до кін XVII ст. – К.: Наука-сервіс, 2001. – С. 206.
12. Там же. – С. 130.
13. Павленко С. Оточення гетьмана І. Мазепи: соратники та прихильники. – К.: Києво-Могилянська академія. – С. 19-20.
14. Там же. – С. 26-28.
15. Там же. – С. 31.
16. Там же. – С. 31.
17. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2003. – С. 213.
18. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992 – С. 348.
19. Доба гетьмана І. Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 39.
20. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. Том 8. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1999 – С. 91.
21. Доба гетьмана І. Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 105.
22. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – С. 252-253.
23. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. – К.: Стилос, 2004. – С. 243-244.
24. Ніжин із глибини віків... Упорядник Л. Петренко. – Ніжин: Аспект Поліграф, 2008. – С. 121.

Сергій Савін

ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКО-БРИТАНСЬКИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1991-2006 РР)

У системі дій, спрямованих на інтеграцію України до європейських та євроатлантичних структур, особлива роль належала двосторонньому політичному діалогу з Великою Британією. Саме вона репрезентувала той рівнодіючий вектор, що урівноважував позиції країн Старої Європи і США, Західної і Центральної Європи, нарешті, європейських провідних держав, що різнилися принциповими підходами до "східної політики" ЄС.

** йдеться, зокрема, про консервативну позицію Франції та Іспанії, ліберальні підходи Швеції та Португалії, поміркований курс Німеччини та*

Відносини України з Великобританією в контексті інтеграції України до ЄС стали потребою, що її диктував об'єктивний хід розвитку подій у період розбудови нової європейської системи.

Процес розпаду Радянського Союзу і постання незалежної України відбувалися одночасно із інтенсифікацією європейської інтеграції на Заході, що позначилось об'єднанням Німеччини (жовтень 1990 р.) і процесом узгодження тексту Маастріхтського договору (грудень 1991 р.).

Україна, ще до того як бути визнаною міжнародною спільнотою (в тому числі Британією), прийняла ряд законодавчих актів, в яких засвідчила своє прагнення бути активним учасником загальноєвропейського процесу і брати участь у загальноєвропейських структурах.

Євроінтеграційний контекст двосторонніх українсько-британських відносин було винесено на порядок денний практично відразу після офіційного визнання України Сполученим Королівством 31 грудня 1991 року. За сприяння Великобританії Рада ЄЕС 2 березня 1992 р. вирішила продовжити підготовку до укладення угоди про торгівлю і кооперацію з Україною і розширити участь ЄЕС у наданні продовольчої допомоги усім пострадянським країнам.

Одним з пріоритетів політики британського уряду під час президенства в Раді ЄЕС в другому півріччі 1992 року було визначено сприяння демократії і реформам в країнах колишнього СРСР і Східної Європи [1]. Саме під час головування Великої Британії в ЄС у Лондоні відбулися консультації України з "трійкою" ЄС (Великобританія, Данія, Португалія). Обговорювалося широке коло питань зовнішньої політики, в тому числі підписання Україною угоди з ЄС.

У Спільній декларації між Україною і Великобританією (15 вересня 1992 р.) передбачено, зокрема, співробітництво у подальшому розвитку ефективних зв'язків між Україною і Європейським співтовариством" [2]. У статті 10 Договору про принципи відносин і співробітництва між Україною і Великобританією від 10 лютого 1993 року було передбачено, що двосторонні відносини поповнюватимуть і розширюватимуть відносини України з Європейським Співтовариством, а Великобританія сприятиме подальшому розвитку відносин між Україною та ЄС [3].

Слід зазначити, що у першій половині 90-х років процес європейської інтеграції набрав динаміки. Зокрема, Копенгагенський самміт ЄЕС 21-22 червня 1993 р. визначив необхідним завершення інтеграції до ЄЕС Австрії, Фінляндії, Швеції і Норвегії до 1 січня 1995

Австрії.

** Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Постанова Верховної Ради України про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин від 25 грудня 1990 р., Звернення до парламентів і народів світу від 5 грудня 1991 року.*

** Європейське Економічне Співтовариство*

року.** Було визначено також критерії вступу до ЄЕС (Копенгагенські критерії) країн Центральної і Східної Європи, з якими на той час вже було укладено, або планувалося укласти договори про асоціацію.

Прискорення євроінтеграційних процесів спонукало Україну до цілковитої визначеності. 16 липня 1993 року Верховна Рада України прийняла Постанову про основні напрями зовнішньої політики України, де асоційоване, а потім і повне членство України в ЄЕС характеризувалися як основний інтеграційний вектор [4].

Великобританія ще з 1991 року стабільно і послідовно виступала за приєднання до ЄЕС країн Центральної Європи – колишніх радянських сателітів. Таким чином, ще за правління консерваторів уряду Мейджора Великобританія затвердилася як прихильник наступного розширення Євросоюзу.

У рамках бачення своєї геополітичної ролі британці намагаються зміцнити атлантичні зв'язки й не допустити військово-політичне дистанціювання Європи від США. Українські експерти справедливо зазначають, що послідовна позиція Великобританії на підтримку розширення ЄС, у тому числі за рахунок держав Східної Європи, має на меті стримати й загальмувати подальший розвиток вглиб інтеграційних процесів, зупинити "федералізацію" Європи і в такий спосіб, зокрема, сприяти збереженню тісних відносин Європа-Сполучені Штати Америки. Підтвердження цьому бачимо і в офіційних виступах і заявах британських офіційних осіб [5, с. 74]. У цьому контексті залучення в перспективі України до ЄС відповідає геополітичній концепції Великої Британії.

Принципове позитивне ставлення Сполученого Королівства до процесу розширення ЄС на Схід, що передбачає перспективу залучення до нього і України, є тим більш важливим і цінним, якщо взяти до уваги позицію інших європейських країн. Зокрема, європейський вектор зовнішньої політики Франції протягом 90-х років характеризувався негативним ставленням до розширення ЄС на Схід, оскільки це ускладнює проблеми внутрішнього розвитку Союзу [6, с. 171].

Успішне вирішення питання ядерного роззброєння і приєднання України до ДНЯЗ³ започаткували новий етап наближення України до ЄС. 16 грудня 1994 року відбулося підписання Угоди про партнерство і співробітництво України з ЄС (УПС). Починаючи з 1995 року тема сприяння Великобританії в реалізації стратегічної мети України – інтеграції до ЄС стає однією з основних порядку денного політичних українсько-британських відносин. Ця тема обговорюється під час

* Австрія, Фінляндія і Швеція успішно приєдналися до ЄС 1 січня 1991 року. Референдум у Норвегії відхилив вступ країни до Євросоюзу.

* Договір про нерозповсюдження ядерної зброї

більшості двосторонніх візитів і обмінів делегаціями, здійснених починаючи з другої половини 90-х років.

Важливою стала підтримка Великобританією вступу України до ради Європи. Як згадує у своїх мемуарах колишній міністр закордонних справ України Анатолій Зленко, для України це було питанням честі [7, с. 123]. У 1995 році Україна першою із країн СНД стала повноправним членом цієї організації.

Розвитком цього процесу стала ратифікація Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським союзом і Україною. Великобританія стала другою після Іспанії країною – членом ЄС, яка завершила процедуру її розгляду та підтримки. В одному з офіційних повідомлень за 1995 рік, зокрема говориться : "...Уряд Великобританії прагне, аби ця угода набула чинності якнайскоріше, та рекомендуватиме іншим країнам – членам ЄС прискорити її ухвалення" [8, с. 2].

Даною угодою було закладено фундамент подальших відносин між Україною та ЄС. Визнанням особливо вагової ролі України як партнера ЄС став той факт, що з усіх аналогічних угод лише УПС з Україною і Росією передбачають механізм взаємодії на вищому (президентському) рівні. Важливо також зазначити, що під час обговорення УПС в британському парламенті, Україна не отримала суттєвих претензій, тоді як Росія насторожила Захід війною у Чечні [9].

Оскільки процес ратифікації УПС іншими державами-членами ЄС традиційно мав затягнутись*, Сполучене Королівство підтримало підписання Тимчасової угоди Європейського Союзу з Україною. Згідно з нею 1 лютого 1996 року набули чинності окремі положення УПС, що стосуються торгівлі.

Значною мірою перехід до концепції розширення ЄС на Схід був викликаний успішним приєднанням до Союзу Австрії, Фінляндії і Швеції (1 січня 1995 р.). Амстердамський договір, підписаний 2 жовтня 1997 року, надав цьому процесу початкового імпульсу. Новий лейборський уряд Т. Блера, що прийшов до влади на виборах того ж року, визнав сприяння центральноєвропейським країнам у приєднанні до ЄС одним із своїх зовнішньополітичних пріоритетів. Закономірно у цьому зв'язку, що переговори з розширення Союзу розпочалися саме під час головування Великобританії в ЄС у 1998 р. Так само послідовно Великобританія демонструвала підтримку Україні в рамках консультативної наради Трійки ЄС у 1998 р.

Слід зазначити, що британська політична еліта традиційно відзначаючи важливе місце України в Європі забезпечувала спадковість політики офіційного Лондона у двосторонніх відносинах. Цей курс було

* *затягнувся аж на 4 роки*

збережено й після перемоги лейбористів на виборах у 1997 році [10, с. 11]. Разом з тим, послідовність про європейського курсу України була засвідчена призначенням міністром закордонних справ Бориса Тарасюка – досвідченого дипломата, відомого своєю про європейською та проатлантичною позицією.

Велика Британія відіграла активну роль у визнанні країнами ЄС європейської перспективи України. За її підтримки на Гельсінському саміті ЄС (грудень 1999 р.) було ухвалено Спільну Стратегію Євросоюзу щодо України [11, с. 108]. Проте, незважаючи на відчутний прогрес у відносинах, Україна так і не отримала однозначної, вираженої у конкретних формулах і термінах підтримки у наданні їй перспективи членства в ЄС. Те, що на відміну від України, Туреччина була названа серед країн другого кола, з якими мали бути розпочаті переговори про вступ, тільки посилювало розчарування.

Великобританія виявилась серед країн, які вважали "передчасним" окреслення стратегії повноправного членства України в Євросоюзі. Аргументуючи таку позицію країн-членів ЄС британський посол в Україні Роланд Сміт, зокрема, вказав на те, що Україна не виконала багато пунктів підписаної угоди про партнерство і співробітництво [12, с. 3]. Слід визнати, що цей аргумент є справедливим. Повільність економічних реформ в Україні залишається важливим негативним чинником, що суттєво гальмує її просування на шляху європейської інтеграції. Невипадково ще у березні 1998 р., під час президенства в ЄС Великобританії, Україну не було запрошено до участі у роботі Європейської Конференції. Тільки у наступному 1999 р. з боку низки британських експертів (зокрема Алана Мейю) пролунали пропозиції підключити Україну до співпраці в рамках цього форуму [13].

Важливим аспектом українсько-британського політичного співробітництва було сприяння адаптації сусідів ЄС до нової міжнародної конфігурації сил. У Третій доповіді Парламентського Комітету з закордонних справ Великобританії за 1999 рік, зокрема, містилися рекомендації уряду сприяти тому, щоб ЄС надавав більшої уваги наслідкам процесу геополітичного розширення, стабілізації відносин між країнами в регіоні [14]. Британські парламентарі, хоча й розуміли неможливість у найближчому майбутньому відмовитись від візового режиму з Україною, тим не менш наполягали на укладенні з нею спеціальних візових правил, так само як і з іншими країнами-сусідами ЄС.

Великобританія із розумінням поставилася до занепокоєння України і її західних сусідів – майбутніх членів ЄС, щодо можливих негативних наслідків розширення. Особливо болючим було питання запровадження нового прикордонного режиму, що загрожувало ускладнити налагоджені

економічні та культурні зв'язки. У цьому контексті уряд Великобританії однозначно висловився за недопущення створення нових ліній поділу в Європі і за пошук механізмів мінімізації можливих негативних наслідків розширення ЄС.

З боку Великобританії Україні було надано консультативну допомогу з питань прикордонної політики в умовах розширення ЄС. Продовженням цього курсу став ініційований Великою Британією діалог у тристоронньому форматі: Україна-Польща-Британія.

Розширення Євросоюзу до кордонів України, заплановане на 2004 рік, визначало її особливий геополітичний статус. Особливе місце України в геополітичному полі Євросоюзу змушувало європейські країни шукати компромісного вирішення українських проблем, не вдаючись до ізоляціоністської політики, незважаючи на загальне охолодження відносин України із Заходом у 2001-2004 рр., пов'язане з авторитаризацією режиму Л. Кучми, внутрішньополітичними та міжнародними скандалами.

Навіть у період кризи у відносинах, Великобританія підтримала залучення України до більш тісної співпраці з ЄС у створенні єдиної європейської політики в сфері безпеки і оборони. Зокрема, у 2002 році Ніцький саміт ухвалив можливість залучення країн-сусідів до військових операцій Євросоюзу. Крім того, уряд Великобританії привітав підписання між Україною і ЄС Плану дій у сфері юстиції і внутрішніх справ, а також участь України у засіданні розширеного формату Європейської Конференції (жовтень 2001 р.). Комплексним вирішенням проблеми стала запропонована Великою Британією спільно із Швецією Європейська політика сусідства (2002 р.). Її оцінка виявилась неоднозначною, оскільки нова політика не передбачала членства України в ЄС. У той же час це був крок на шляху створення сприятливого для ЄС прикордонного середовища. Нова політика сприяла також інтенсифікації діалогу України з ЄС.

Британія виступила за диференційований підхід до нових країн – східних сусідів ЄС (України, Молдови і Білорусі), оскільки вони перебували на різному рівні економічного й політичного розвитку і потребували врахування їхніх об'єктивних можливостей.

Європейська політика сусідства передбачала розробку Плану дій для кожної країни-сусіда, який, у випадку з Україною передбачав, у політичній сфері, проведення демократичних президентських виборів (2004 р.) і парламентських виборів 2006 року. Великобританія розглядала президентські вибори 2004 р. в Україні як тест на її готовність продовжувати ефективний розвиток відносин з ЄС і НАТО [16].

Офіційний Лондон і ЄС в цілому визнали результати другого туру українських виборів у листопаді 2004 року такими, що не відповідали демократичним стандартам. Під час масових акцій протесту в Україні консолідована позиція Євросоюзу полягала у тому, аби не допустити насилля. Британські урядовці підкреслювали необхідність забезпечення реалізації права вільного вибору українського народу. При цьому вони відзначали різку поляризацію українського суспільства.

Обрання президентом України В. Ющенка відкрило новий етап у відносинах України із західними державами і ЄС. 21 лютого 2005 року Рада з питань співпраці Україна-ЄС схвалила План дій Україна-ЄС. Під час зустрічі у Лондоні з британським прем'єром Т. Блером (жовтень 2005 р.) і виступу в Королівському інституті міжнародних відносин (Четем Хауз) український президент заявив про європейське спрямування політики України і закликав Великобританію підтримати її на цьому шляху [17].

Таку підтримку було надано. Зокрема, під час саміту Україна-ЄС 1 грудня 2005 року у Києві, на якому був присутній Т. Блер, як представник держави головної в Раді ЄС, було прийнято спільну заяву, що відзначала інтенсифікацію співробітництва України з ЄС [18]. Результатом соціально-економічних перетворень стало визнання України країною з ринковою економікою (рішення Ради ЄС від 23 грудня 2005 р.).

Отже, можна констатувати, що українсько-британські відносини в контексті європейської інтеграції розвивалися у відповідності з інтенсифікацією євроінтеграційного процесу. Незважаючи на тимчасові ускладнення 2002-04 років, перетворення Євросоюзу в безпосереднього сусіда України (травень 2004 р.) визначало новий формат двосторонніх відносин. Великобританія і сьогодні залишається надійним союзником України, що послідовно продовжує підтримку європейських і євроатлантичних прагнень нашої держави.

Література

1. House of Commons Hansard Debates for 4 Mar 1992. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/cgi-bin/newhtml_hl?DB=semukparl&STEMMER=en&WORDS=ukrain&ALL=Ukraine&ANY=&PHRASE=&CATEGORIES=&SIMPLE=&SPEAKER=&COLOUR=red&STYLE=s&ANCHOR=Writtens-4_spnew62&URL=/pa/cm199192/cmhansrd/1992-03-04/Writtens-4.html
2. Спільна декларація між Україною і Сполученим Королівством Великобританії та Північної Ірландії від 15.09.1992. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>
3. Договір про принципи відносин і співробітництва між Україною і Сполученим Королівством Великобританії та Північної Ірландії від 10.02.1993 р. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>

4. Постанова про основні напрями зовнішньої політики України від 16.07.1993 р.. [Електронний. Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>

5. Капитонова Н. К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990-1997 г.) Московский гос. ин-т. международных отношений (Ун-т). / Н.К. Капитонова – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН); 1999. – С. 74.

6. Копійка В.В. Великобританія у Європейському Союзі: очікування та наслідки / В. В. Копійка // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – К., 2001, Вип. 5. – С. 171.

7. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. / Зленко А. М. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 123.

8. Ратифікація угоди // Урядовий кур'єр. – К., 1995. – №101. – С. 2.

9. House of Commons Hansard Debates for June 8 1995. [Електронний. Ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/cgi-bin/newhtml_hl?

DB=semukparl&STEMMER=en&WORDS=ukrain&ALL=Ukraine&ANY=&PHRASE=&CATEGORIES=&SIMPLE=&SPEAKER=&COLOUR=red&STYLE=s&ANCHOR=Debate-5_spnew0&URL=/pa/cm199495/cmhansrd/1995-06-08/Debate-5.html

10. Олійник О. З Великої Британії – з надією / О. Олійник // Урядовий кур'єр. – К., 1997. – №145-146. – С.11.

11. Активний розвиток контактів // Політика і час – К., 2000. – травень-червень, – №5-6. – С. 108.

12. Олійник О. Англійські інтереси в Україні. Чи існують вони? / О. Олійник // Урядовий кур'єр. – 2000. – 13 травня. – №85. – С. 3.

13. House of Commons – Foreign Affairs – Third Report [Електронний. Ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/cgi-bin/newhtml_hl?

DB=semukparl&STEMMER=en&WORDS=ukrain&ALL=Ukraine&ANY=&PHRASE=&CATEGORIES=&SIMPLE=&SPEAKER=&COLOUR=red&STYLE=s&ANCHOR=muscat_highlighter_first_match&URL=/pa/cm199899/cmselect/cmcaff/86/8609.htm

14. House of Commons – Foreign Affairs – Third Report 1999 [Електронний. Ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/cgi-bin/newhtml_hl?

DB=semukparl&STEMMER=en&WORDS=ukrain&ALL=Ukraine&ANY=&PHRASE=&CATEGORIES=&SIMPLE=&SPEAKER=&COLOUR=red&STYLE=s&ANCHOR=muscat_highlighter_first_match&URL=/pa/cm199899/cmselect/cmcaff/86/8607.htm

15. House of Commons Hansard Written Answers for 9 Jan 2002 [Електронний. Ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/cgi-bin/newhtml_hl?

DB=semukparl&STEMMER=en&WORDS=ukrain&ALL=Ukraine&ANY=&PHRASE=&CATEGORIES=&SIMPLE=&SPEAKER=&COLOUR=red&STYLE=s&ANCHOR=20109w27.html_wqn4&URL=/pa/cm200102/cmhansrd/vo020109/text/20109w27.htm

16. House of Commons Hansard Written Answers for 10 Mar 2004 [Електронний. Ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/cgi-bin/newhtml_hl?

parliament.uk/cgi-bin/newhtml_hi?
DB=semukparl&STEMMER=en&WORDS=ukrain&ALL=Ukraine&ANY=&PHRASE
=&CATEGORIES=&SIMPLE=&SPEAKER=&COLOUR=red&STYLE=s&ANCHOR
=40310w13.html_wqn1&URL=/pa/cm200304/cmhansrd/vo040310/text/40310w13.
htm

17. Тези до виступу Президента України В.А. Ющенко у Королівському Інституті міжнародних відносин (Четем Хаус) 17 жовтня 2005 [Електронний. Ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/1458.html>

18. Спільна заява лідерів Європейського Союзу та України 1 грудня 2005 [Електронний. Ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/1845.html>.

■■■■■■■■■■ *Марина Семенова*

КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ПОЛІСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ: НА ПРИКЛАДІ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ КІН. ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.

Чернігівщина – регіон Полісся, який за характером свого історичного розвитку та географічного розташування має тісні зв'язки, зокрема культурні, із сусідніми державами. Етнокультурна специфіка краю стала предметом дослідження етнографів та лінгвістів, проте питання культурних контактів потребують вивчення.

Загалом регіони, що мають порубіжне розташування, потенційно підлягають культурним взаємовпливам. Природно-географічні умови, історичні процеси, міграції, культурні контакти зумовили історико-етнографічне районування України [1].

Процес формування регіональної етнічності дослідники поділяють на три основних етапи [2]. Перший охоплює VI – IX ст. і пов'язаний із етноплемінними утвореннями, самоназви яких свідчать про усвідомлення людьми їхньої причетності до окремих племен, племінних союзів. Другий етап триває протягом X – XIV ст. у зв'язку з процесом дроблення держави на окремі етнотериторіальні частини, головною одиницею серед яких була земля. Це – Київщина, Галичина, Чернігівщина, Сіверщина, частково Переяславщина, Підкарпатська Русь, Холмщина, Перемишлянщина, Берестейщина, Підляшшя, Волинь, Поділля, Надбужжя. Здобуття окремими територіальними утвореннями статусу землі фіксувалося офіційними документами – грамотами, що означало їх відносну самостійність. Тривалість такої самостійності відбивалася на етнокультурних особливостях населення землі, спричинившись до поступової її трансформації як політично-територіального утворення в етнічну землю.

На третьому етапі – XV-XIX ст. регіональна своєрідність етнічності населення України різко окреслюється у зв'язку з колонізацією її окремих земель сусідніми державами: Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австрією, Туреччиною, Румунією, Росією. Цей поділ територіально роз'єднав український етнос і не сприяв його етнокультурній консолідації, формуючи водночас регіональність культури. Кожна держава, в складі якої перебували українські землі, характеризувалася особливостями політичного устрою, соціально-економічного розвитку, національного складу, релігійної приналежності. Зазнавав деформацій етнічний склад регіонів під впливом міграції населення з країн-колонізаторів. Усе це сприяло локалізації етнокультурної спільності, а колонізація відбувалася без врахування кордонів колишніх земель чи етноплемінних союзів (за виключенням етнокультурних кордонів Підкарпатської Русі та Буковини).

Історично склалося, що на території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць, в основі формування яких були різні чинники: межі літописних східнослов'янських племен, союзів племен, земель, кордони колонізованих сусідніми країнами районів, межі новоосвоєних українським населенням земель [3].

Певне значення для етнорегіональної розмаїтості мала також географічна своєрідність країни: рівнинна, гірська, поліська природні області, в межах яких історично розселялися різні племінні утворення. Вони навіть при відмінній первинній культурній основі, тривало проживаючи в однакових природних умовах, згодом набували схожих культурних рис з іншими племенами цієї природної зони. Така етнокультурна трансформація з часом визначила зональність регіональної культури, що залежала ще й від характеру міжплемінних, міжземельних або міжетнічних спілкувань.

Розмаїття територіальної етнічності населення України, що формувалося історично та під впливом природних чинників, дослідники подають у вигляді системи різнорівневих етнотериторіальних одиниць: 1. Природно-історичні області; 2. Історично-етнографічні регіони; 3. Історичні зони; 4. Етнографічні райони [4].

Найбільш усталеною одиницею науковці вважають природно-історичну область, оскільки визначальним ядром у ній є географічне середовище, яке відбилосся на формуванні спільних рис у заняттях і культурі, як правило, кількох етноплемінних утворень або земель. В Україні можна виділити чотири основні природно-історичні області: Полісся, Карпати, Лісо-Степ (Рівнину) та Степ, кожна з яких поділяється на зони. Так, Полісся – на Західне (Волинське), Центральне (Київське) та Східне (Чернігівське). Історично-етнографічний регіон – це

етнотериторіальне утворення в рамках усього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви зафіксовані в історичних документах, крайовій символіці та в історичній пам'яті людей. Це – основна одиниця в системі районування, оскільки пов'язана із давнім етнічним корінням, ґрунтуючись, як правило, на племінній основі, оскільки її історично-етнографічні особливості визначалися і певною своєрідністю природних умов. (В Україні історично склалося п'ятнадцять історично-етнографічних регіонів: Середня Наддніпрянина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна), Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запорізька Січ, Донщина, Слобожанщина і Сіверщина) [5].

Щодо Полісся – це північні області України, що межують з Білоруссю та Росією. Назва "Полісся" трапляється в давньоруських літописах. Як самостійна земля Полісся відоме з XIV ст. і пов'язувалося переважно з Надприп'ятщиною, що складала основу Турово-Пінського та Чернігівського князівств. Саме в цьому регіоні сусідили декілька слов'янських племен: поляни, сіверяни, деревляни, волиняни та дреговичі. Полісся потрапляло в залежність від Київського, Галицько-Волинського, Чернігово-Сіверського князівств, що заважало стабілізації його становища та усталеності кордонів.

У XIV ст. Поліські землі включені до Великого князівства Литовського, що сприяло локалізації регіону: кожна земля здобувала більш чітку визначеність і етнографічну своєрідність – окремо Сіверщина, Київщина, Біла Русь, Чорна Русь і окремо – Полісся. Щодо Полісся, то воно у XVII ст. було поділене на дві частини: на Лівобережну, що потрапила під вплив Росії, і Правобережну – під владу Польщі. На цій основі сформувалися дві етнографічні зони Полісся: Наддеснянська (Лівобережна, або Чернігівська) і Надприп'ятська (Правобережна), вододілом між якими став Дніпро. Відповідно до нинішнього адміністративного устрою України Полісся як історично-етнографічний регіон включає Чернігівську область, північні райони Київської та Житомирської областей [6].

Східне Полісся належить до небагатьох архаїчних зон сучасної України, здавна заселених слов'янами (у сучасному слов'янському світі до таких зон науковці відносять Полісся і Карпати). Старожитні північні (поліські) говори зберігають у своїй структурі елементи різних періодів мовної історії автохтонного населення Полісся, даючи значну інформацію для пізнання етапів розвитку української та інших слов'янських мов [7]. На сучасному етапі на етномовних та етнокультурних особливостях Лівобережного Полісся позначається його прикордонне розташування з Росією та Білоруссю.

Культурні взаємовпливи – явище, що займає важливе місце в культурних процесах населення порубіжних регіонів, до яких належить і Чернігівщина.

Заклади культури і мистецтв Чернігівської області підтримують дружні зв'язки з установами культури Гомельської та Брянської областей. Між управліннями культури цих трьох областей у 1994 році була підписана угода про творчу співдружність за напрямками: народна творчість (народні пісні, танці, звичаї, декоративно-прикладні вироби), естрадне мистецтво (щорічний фестиваль "Дружба", що проводиться по черзі у Брянську, Гомелі, Чернігові), професійне мистецтво (щорічний міжнародний фестиваль "Слов'янські театральні зустрічі" [8].

У 2001 році підписано договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між Гомелем, Брянськом і Черніговом [9].

Розвиваються зв'язки між музейними закладами Чернігівщини та російськими й білоруськими музеями: експонування виставки "Побут української козацької старшини" з фондів Чернігівського історичного музею у філіалі Мінського художнього музею та Ветківського музею народної творчості Гомельської області [10], у рамках міжнаціонального фестивалю "Дружба" працівники Чернігівського історичного музею беруть участь у створенні комплексних виставок (наприклад, "Слов'янські узори"), спільна етнографічна виставка творів народно-декоративного мистецтва з фондів Гомельського і Чернігівського музеїв (1994 р., Гомель) [11].

Інші культурні установи – бібліотеки Городнянського, Семенівського, Ріпкінського, Новгород-Сіверського районів співпрацюють із бібліотеками Стародубського, Клімівського районів Брянської області, Добрушського і Гомельського районів Гомельської області: проводяться спільні семінари-практикуми, конкурси. Так, у 1995 році відповідно до програми "Збереження і розвиток культури" на базі бібліотек Новгород-Сіверського і Трубчевського району Брянської області відбувся міжрегіональний семінар "Слово о полку Ігоревім" – пам'ятка культури давніх слов'ян" [12].

Щороку обласний музичний драматичний театр ім. Т.Шевченка та Гомельський драмтеатр проводять обмінні гастролі, в обласних центрах проходить конкурс учнів музичних училищ, культурному обміну сприяє регіональний фестиваль пісні і музики Росії, Білорусі і України "Дніпровські голоси в Дубровному", Міжнародний фестиваль народної музики в м. Постави Вітебської області [13].

Особливе місце у розвитку культурних зв'язків Чернігівщини із сусідніми прикордонними територіями належить фестивалю "Мелодії дружби", що проходить щорічно в с. Сеньківка Городнянського району [14]. Саме неподалік цього населеного пункту Чернігівщини, де сходяться кордони України, Росії та Білорусі знаходиться монумент Дружби трьох народів. На полі, де знаходиться монумент за традицією, мешканці навколишніх районів трьох країн щороку у червні збираються

на свято дружби, яке передбачає виступи митців і самодіяльних творчих колективів, виставки народних промислів і товарів народного споживання, а головним залишаються культурні контакти жителів порубіжжя: Чернігівщини, Гомельщини, Брянщини. Свято молоді й дружби сусідні області трьох країн організують по черзі, обов'язковим в урочистостях є підняття прапорів трьох держав, звучання державних гімнів, театралізоване дійство, великий спільний концерт.

Важливу роль у розвитку культурних контактів та поглибленні дружніх зв'язків між сусідніми народами порубіжного регіону належить театральній сфері. Яскравим прикладом стабільної культурної співпраці на терені театального мистецтва стали "Слов'янські театральні зустрічі".

Історія фестивалю "Слов'янські театральні зустрічі", на думку його дослідників, бере початок з кінця 80-х років ХХ століття, коли вперше зустрілися три обласні театри: Брянський, Чернігівський, Гомельський [15]. Фестиваль починався в 1989 році з ініціативи Брянського театру драми з метою збереження спільностей традицій культури та загального для трьох народів культурного простору.

У 1994 році Гомель організував свій власний фестиваль "Слов'янські театральні зустрічі", який набув статусу Міжнародного театального фестивалю. Проведення фестивалю у Гомелі мало свій сенс: там межують держави-сусіди, проте творчі зібрання почали проводитись по черзі – у Брянську, Чернігові і Гомелі [16].

У практику фестивалю ввійшов показ кращих спектаклів театральних колективів Гомельської, Брянської, Чернігівської та Житомирської областей, а також вистав із театального світу столиць трьох держав – Мінська, Москви, Санкт-Петербурга і Києва. Традиційно головне місце залишається за театрами Гомеля, Брянська, Чернігова – театрами близькими за розташуванням, за статусом, за своїми творчо-організаційними проблемами. А стан культурної інтеграції їхніх театральних колективів настільки значний, що театри обмінюються акторами, режисерами і навіть спектаклями.

1994 року фестиваль був присвячений майбутньому 50-річчю Великої Перемоги. Фінансові труднощі не дозволили задовольнити заявки на участь у ньому всіх колективів-претендентів. Україну представляли облмуздрамтеатри Чернігова та Житомира, Росію – театр Брянська, Білорусь, крім театру Гомеля, презентував Національний академічний білоруський театр ім. Я. Купали з Мінська [17].

Поступово розширюється коло учасників, урізноманітнюється жанрова палітра. Так у програмі фестивалю 1997 року, крім колективів-засновників сусідніх міст, – спектаклі Московського драматичного театру ім. М. В. Гоголя, Санкт-Петербурзького "Класичного театру", Київського молодіжного, Національного академічного театру ім. Я. Купали (Мінськ). У 1998 році репертуарна афіша фестивалю була наповнена

незвичайними жанрами: "карнавальне видовище", "театральна літургія", "пластичний комік", "дума-опера". Фестиваль був особливо плідний на контакти, поглиблення взаєморозуміння з шанувальниками драматичного мистецтва.

На Міжнародному театральному фестивалі "Слов'янські театральні зустрічі" у 2003 році глядачі та фахівці мали можливість ознайомитися з процесами у театральному світі Білорусі, Росії, України та переконатись у необхідності взаємозв'язків культурного простору. Значно розширилось коло учасників і вийшло далеко за межі порубіжжя (у фестивалі брали участь від Білорусії: Мозирський драматичний театр ім. І. Мележа, Гомельський обласний драматичний театр, Національний академічний театр ім. Я. Коласа, Гомельський міський молодіжний театр, Національний академічний театр ім. Я. Купали, Республіканський театр білоруської драми; від України: театр Одеського міжобласного відділення СТД, Київський державний академічний театр драми і комедії на лівому березі Дніпра, Житомирський музично-драматичний театр ім. І. Кочерги, Чернігівський академічний музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка; від Росії: Санкт-Петербурзький державний театр сатири на Васильєвському острові, Брянський обласний театр драми ім. О. К. Толстого, Московський драматичний театр "Бенефіс", Московський театр драми "Камерна сцена"), основною тенденцією фестивальної афіші було освоєння класичного матеріалу, але із залученням новаторських шляхів і тенденцій. У 2005 році у фестивалі брали участь колективи 11 театрів з Білорусі, Росії і України, а в репертуарній програмі фестивалю було заявлено ряд спектаклів військової тематики – держави відзначали 60-річчя Великої Перемоги.

Здобутки і напрацювання фестивалю "Слов'янські театральні зустрічі" впроваджуються в сучасне театральне життя, його естетичні і художні критерії вдосконалюються під впливом реальної театральної практики, учасники фестивалю – численні і дієздатні театральні колективи, зорієнтовані на вирішення актуальних соціальних і мистецьких завдань, що стоять перед театром сьогодення [18]. Цей фестиваль є унікальною і своєрідною лабораторією авторського театального мистецтва, яка формує свою програму за принципом актуальності. За час проведення він перетворився на активну складову міжнародного театального процесу. Загалом фестивалі стають не лише оглядами театального мистецтва, але й важливими чинниками культурного розвитку. Фестивальний рух відіграє істотну роль у досягненні таких цілей як збереження та розвиток культури українців, білорусів, росіян, виховання у них толерантності, поваги до культурних цінностей, створення умов для міжетнічного діалогу та співпраці, знайомство зарубіжного глядача з розмаїттям, багатством культурної спадщини сусідів, їх сучасних досягнень і проблем.

На новому етапі історичного процесу культурна інтеграція сприяє поглибленню дружніх відносин сусідніх держав. Розвиток культурних контактів збагачує зміст кожної культури, сприяє виробленню загальних гуманістичних ідеалів. Чернігівщина як регіон порубіжжя демонструє необхідність та позитиви таких культурних взаємозв'язків.

Література

1. Українська етнологія / За ред. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 44.
2. Там само. – С. 45.
3. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України / А. Пономарьов. – К., 1996. – С. 83.
4. Там само. – С. 85.
5. Там само. – С. 87.
6. Там само. – С. 101.
7. Куриленко В.М., Приймак В.В. Східне Полісся (лінгвістичний та історико-археологічний аспекти) / В.М. Куриленко, В.В. Приймак. – Полтава – Глухів, 2006. – 76 с.
8. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2258, арк.41.
9. Кириєнко В. Слов'янському братерству міцніти / В. Кириєнко // Деснянська правда. – 2001. – 12 червня. – С. 3.
10. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 48.
11. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2258, арк. 42.
12. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 59.
13. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2258, арк. 41.
14. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2258, арк. 42.
15. Данчук Л.І., Данчук П.І. Слов'янські театральні зустрічі / Л.І. Данчук, П.І. Данчук. – Житомир, 2007. – С. 16.
16. Там само. – С. 17.
17. Там само. – С. 41.
18. Там само. – С. 140.

**Марина Семенова,
Тетяна Чонка**

СУЧАСНЕ ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО У СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В умовах суспільно-політичної нестабільності та соціально-економічних криз консолідувати українське суспільство може культура. Очевидно, що рівень її розвитку визначається загальноісторичною ситуацією, але від нього залежатиме майбутній розвиток держави, тому держава має спрямовувати зусилля на вироблення потреби в культурі як фундаменті духовності суспільства та особистості. У переліку складових компонентів культури своє місце займає театр – мистецький

заклад, функціонування якого вирішує надзвичайно важливі питання, пов'язані з духовністю нації.

Театральне мистецтво як естетичний вид мистецтва викликає позитивні емоції, позитивно впливає на стан соціального здоров'я, допомагає у пошуку відповідей на філософські питання життя. Театральне мистецтво – це вирішення психолого-педагогічних проблем, адже передбачає формування художньо-естетичного смаку, розвиток комунікативності особистості, пам'яті, уяви, мови, моральне виховання, створення позитивного емоційного настрою. Театр сприяє формуванню людини і, водночас, виховує перспективного глядача, що завітає на вистави, шукаючи відповіді на чергові питання життя [1]. Театр – це правдиве відображення почуттів, ідей і поривань, що збуджують свого часу суспільство, і в особі кращих своїх представників, мусить бути виразником самосвідомості нації у даний період [2]. Безперечно, театральне мистецтво має значні можливості впливу на особистість – на її інтелектуальний і духовний стан; формує світогляд і світобачення людини, має великий вплив на суспільну думку, визначає рівень культурного розвитку суспільства.

Ключовим питанням, над яким працюють дослідники є питання про роль та значення театру у суспільстві [3].

У 90-х роках ХХ ст. помітно розширилася мережа державних театрів за рахунок надання бюджетного фінансування новоствореним театрам-студіям та виникнення недержавних культурно-мистецьких організацій. Театральне мистецтво сучасного періоду переживає справжній розквіт. Творча самостійність художніх колективів, які працюють в умовах вільної конкуренції, розширює стильові й тематичні межі театрального мистецтва. Зростає популярність театрів. Щороку відбувається до 40 тис. вистав, що їх переглядають майже 20 млн. глядачів [4]. Разом з тим у нашій країні відвідування театру не є необхідністю: більшість громадян України віддають перевагу перегляду телевізійних програм та серіалів, показник відвідувань театру є досить низький: за середньостатистичними даними він складає 12 на 100 осіб [5].

Проте театр своєю популярністю не поспішає поступатися кіно чи телебаченню, залишається однією з найважливіших галузей культури. Він є мистецтвом втілення драматичних творів на сцені, поєднує художнє слово, музику, спів, танець, сценографію та акторську майстерність. Театр – заклад, що здійснює постановку п'єс, маючи для цього всі необхідні засоби й умови, це – соціальний інститут, який функціонує з античної епохи і відіграє важливу роль у духовному житті суспільства, розважаючи, освічуючи, виховуючи, надихаючи своїх шанувальників.

У сучасному законодавстві України театр визначається як заклад культури (підприємство, установа чи організація) або колектив, діяльність якого спрямована на створення, публічне виконання та публічний показ творів театрального мистецтва [6]. Театр продовжує залишатися великою цінністю, яка має надзвичайне моральне, культурне і громадське значення як школа, що безпосередньо дає населенню те, що стало набутком життя, науки і знання.

Ще в античні часи грецький комедіограф Аристофан відмічав, що люди люблять театр і цінують його майстрів за правдиву мову, за добру раду й за те, що розумнішими й кращими роблять громадян рідної землі [7]. У цих словах – зміст естетично-морального, духовного, суспільного призначення театру.

Відвідати театр може людина, у якої сформовані естетичні смаки, яка розуміє зміст театральної дії, яка аналізує побачене на сцені. Для багатьох людей у цивілізованому суспільстві відвідування театру є культурною й моральною потребою. Разом із глядачем театр утворює неподільну єдність, своєрідний тандем. Єжи Гротовський, теоретик і діяч світового та польського театру, вважає театр ритуалом, існуванням психологічних взаємин акторів і глядачів [8].

Людський розум нічого шляхетнішого від театральних видовищ не винайшов як для вдосконалення, так і для очищення звичаїв, вважав свого часу Вольтер. Лесь Курбас визначав роль театру: "Мистецтво, особливо театр... – могутній засіб перетворення грубого в тонке, підняття у вищі сфери..." [9].

Театральне мистецтво – це естетичний вид мистецтва, що допомагає людині зрозуміти своє місце в житті. Інша соціальна функція полягає в тому, що викликаючи позитивні емоції, це мистецтво опосередковано сприятливо діє на організм, на обмін речовин, розумову працездатність, діяльність серцево-судинної системи тощо. Театр є й прекрасним психотерапевтом, бо знімає наслідки стресів.

Репертуар сучасних українських театрів (класика і авангард, зарубіжна і українська драматургія, розважальний жанр і філософська, драма) може зацікавити глядача різних художніх смаків, поглядів, професійних інтересів, вікових категорій. Він постійно поповнюється новими виставами, відбувається оновлення (модернізація) вистав, поставлених раніше. У репертуарі наших театрів є п'єси, які спонукають до серйозних роздумів, а інші дозволяють добре відпочити, емоційно розслабитися, відсторонитися від повсякденних проблем. Недаремно актриса Софіко Чіаурелі влучно назвала театр островом порятунку в житті [10]. Теоретик театру Станіславський наголошував, що театр потрібен людям у дні миру і війни, голоду і врожаю, спокою й революції.

Коли весело і радісно, то люди йдуть у театр, щоб веселитися, коли голодно, тяжко, тоскно на душі – щоб абстрагуватися й заспокоїтися [11].

Повноцінне існування театру в соціумі передбачає насамперед масштабні прем'єри, розквіт самобутніх сценічних індивідуальностей, нарешті – аншлаги, що створюють необхідну духовну напругу між сценою і залом [12]. Активізувати та популяризувати театральне мистецтво, підвищувати культурний рівень населення покликані театральні фестивалі, що ставлять перед собою завдання: "відродження національної духовності, залучення до духовних цінностей широких верств населення, відродження та збереження кращих національно-культурних та духовних здобутків, виявлення та підтримки нових театральних тенденцій" [13].

Рівень культурного розвитку українського суспільства – це не лише рівень дорослого глядача, а й потенціал молоді, а тому необхідно виховувати підрастаюче покоління в позитивній емоційній атмосфері, яку може дати театр. Казка-театр дозволяє вирішити безліч актуальних проблем сучасної педагогіки і психології. Перш за все – це формування художньо-естетичного смаку, розвиток комунікабельних якостей особистості, пам'яті, уяви, ініціативи, фантазії, мови, моральне виховання, створення позитивного емоційного настрою [14].

Театр для юних глядачів, є своєрідною моделлю світу, який має пізнавати дитина. Він сприяє формуванню людини і, водночас, виховує перспективного глядача, що вже у дорослому віці завітає на вистави, шукаючи відповіді на чергові питання життя [15].

Загалом щодо соціальної ролі театру думки різняться полярністю: від ідеї, що театр майбутнього буде таким, яким буде його глядач, його суспільство і його держава [16], до тези, що – мистецтво потрібне самому мистецтву, без творця і споживача [17]. На думку одних, незважаючи на те, що театральні вистави повинні підказувати розв'язання життєвих проблем і виховувати інтелект, усі нинішні вистави, не відповідають цим критеріям [18], інші переконані, що театральне мистецтво залишається одним з найвизначніших вершителів нашого духовного життя [19].

Театр володіє найширшим впливом на інтелектуальний і духовний стан людини, формує світогляд і світобачення людини, має можливості впливу на підвищення культурного рівня українського суспільства. У сучасних умовах перед театральним мистецтвом поставили нові завдання: глибоке осмислення творчих процесів, пошук достовірних засобів мистецтва театру, що безпосередньо пов'язані з новими проявами суспільного життя, нових засобів відображення на сцені сучасної дійсності.

Театральні діячі відмічають, що в історії театру неодноразово йшлося, що він (театр) – це застаріле мистецтво і не має перспектив (прикладом є стаття видатного кінорежисера М. Ромма у 1960-х роках в "Известиях", в якій йшлося про те, що з розквітом кіно, телебачення театр стане зовсім непотрібним). Але історія довела, що театру заміни немає – це унікальне синтетичне мистецтво, з яскравим самовираженням людини, з включенням глядача в безпосереднє переживання – дію на сцені; театр не перестане існувати, оскільки не може бути об'єктивно замінений жодним з існуючих видів мистецтв.

Театр має важливу особливість: здатність у фізично обмеженому просторі сценічного майданчика відтворити неосяжний Всесвіт. Театр у цивілізованих розвинутих культурах є не просто одним з певних видів мистецької творчості, а провідним видом мистецтва, який сприяє саморозвитку національної літератури, музики, образотворчого мистецтва і архітектури, екранних видів мистецтва. Варто звернути увагу ще на одну з важливих особливостей театру: він не може обійтися без живого, безпосереднього глядача, його зустрічної енергетики, а отже – театральне мистецтво самою природою призначено служити інтересам суспільства [20].

Театр, як вид мистецтва, за три тисячоліття своєї історії не змінив основної суті: сценічне мистецтво проявляється через людину і для людини. Перспектива розвитку театру – в живому (безпосередньому) розвитку мистецтва і в живому контакті актора з глядачем. Дослідники вважають, що театр у XXI столітті стане більш синтетичним і буде розвиватись, опираючись на всі виразні форми, які використовуються на сцені, – музику, сценографію, освітлення, новинки, що пропонує науково-технічна думка [21]. А в епоху так званого "технологічного" мистецтва – кіно, телебачення, відео- комп'ютерних технологій – культурна людина прагнучиме живого мистецтва, яким є театр, що піднісся до рівня особливого мистецтва, у якого є свої мова і методи існування, які постійно ускладнюються.

Література

1. Найперше – особистість // Українська культура. – 1999. – № 11–12. – С. 14-15; Настоящее и будущее нашего театра // Театр. – 1994. – №2.
2. Соколенко А. Звітуємо перед тими, хто любить театр // Вісті. – 2006. – 28 липня. – С. 5.
3. Глядач і театр: соціодинаміка взаємовідносин: Соціол. дослідж. / І.Д. Безгін, О.М. Семашко, К.В. Юдова-Романова. – К., 2006. – 365 с.
4. Бокаль В.А., Польовий Л.П. Історія культури України: [навч. посіб.] / В.А. Бокаль, Л.П. Польовий. – К., 2001. – 256 с.

5. Яремчук А. Отже, рік культури / А. Яремчук // Українська культура. – 2003. – № 1. – С. 1.
6. Закон України "Про театри і театральну справу" // Голос України. – 2005. – 25 червня. – С. 14-16.
7. Давыдова М. Что такое современный театр? / М. Давыдова // Театральная жизнь. – 2006. – №2. – С. 1-9.
8. Гротовський Є. До бідного театру / Є. Гротовський // Український театр. – 1993. – № 3. – С. 22-24.
9. Чепалов О. Під "брендом" Курбаса / О. Чепалов // Дзеркало тижня. – 2007. – 8-14 грудня. – С. 14.
10. Острів скарбів у бурхливому морі повсякденності // <http://postup-brama.com>
11. Чепалов О. Актор – то дивовижний світ / О. Чепалов // Український театр. – 2006. – №6. – С. 10-11.
12. Остапенко Д. Український театр. Здобутки, реальність, проблеми / Д. Остапенко // Український театр. – 1997. – № 3. – С. 2-4.
13. Германюк І. Симфонія пошуку / І. Германюк // Українська культура. – 2006. – №7. – С. 26.
14. Горянська І. Нащадки славних корифеїв / Горянська І. // Вісті. – 2008. – 21 березня. – С. 6.
15. Найперше – особистість // Українська культура. – 1999. – № 11-12. – С. 14-15.
16. Заболотна В. Театральні сновидіння на межі століть / В. Заболотна // Український театр. – 2000. – №1-2. – С. 2.
17. Ілляшенко В. Кому воно треба, те мистецтво / В. Ілляшенко // Українська культура. – 2003. – № 1. – С. 8.
18. Соколенко Н. Енергія супротиву / Н. Соколенко // Український театр. – 2005. – № 4. – С. 4.
19. Нужна Л.А. А справжнє мистецтво безсмертне / Л.А. Нужна // Освіта. – 1994. – 23 березня. – С. 15.
20. Данчук Л. І., Данчук П. І. Слов'янські театральні зустрічі / Л.І. Данчук, П. І. Данчук. – Житомир, 2007. – С. 142.
21. Там само.

■■■■■■■■■■ А. Тропина

**ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ, КАК ИСТОЧНИКА
ПО ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ КОРЕНИЗАЦИИ,
ПРОВОДИМОЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТЬЮ В КРЫМСКОЙ АССР
В НАЧАЛЕ XX В.**

В полиэтнических государствах переходного периода самым трудным является решение национальных проблем. Предельной остроты политическая борьба по национальному вопросу достигала, как правило, в наиболее критические моменты истории прошлого века, когда происходило крушение того или иного режима. Так, крах авторитаризма в феврале 1917 г. вызвал цепную реакцию распада Российской империи. Ликвидация тоталитарной системы в начале 90-х гг. XX в. привела к распаду СССР. Все это с предельной ясностью показало, что ни тому, ни другому режиму, в конечном счете, так и не удалось найти оптимального решения национального вопроса. К сожалению, на уровне представительной и исполнительной власти до сих пор не найдено путей и не выработано способов цивилизованного и демократического решения национального вопроса в пределах украинского государства.

В частности, крымский регион остается полиэтничным по сегодняшний день, и многие национальные и языковые проблемы остаются открытыми и требуют своего решения. Поэтому национальное строительство советского правительства, не смотря на во многом отрицательный опыт нуждается в детальном и подробном изучении, для построения такого курса национальной политики в Крыму, который бы отвечал интересам проживающих в регионе национальностей и не обострял бы национальную рознь.

Изучение особенностей национального курса коренизации проводимого советской властью в Крымской АССР в начале XX в., требует привлечения большого количества разнообразных письменных исторических источников. Так как, только анализируя и систематизируя полученную из них информацию, можно более глубоко и детально рассмотреть данную проблему.

При исследовании советского периода истории СССР в качестве исторического источника большое значение приобретает периодическая печать. Ценность советской печати как источника состоит в том, что в ней освещаются самые разнообразные стороны советской действительности: внешняя политика СССР, партийное, государственное и хозяйственное строительство, политическое просвещение, культурное и национальное строительство и т. д. Выполняя свои социальные функции, прежде всего информационную, печать обязана хранить и передавать самые различные виды источников. В ней печатаются законодательные, делопроизводственные, статистические документы, мемуары и пр.

Периодическая печать открывает перед исследователем национальной политики большие возможности. Так как, печати как важному средству массовой информации и пропаганды

коммунистическая партия отводила одно из ведущих мест в системе руководства социально – политическим, экономическим, культурным и национальным строительством. Посредством печати коммунистическая партия доводила до широких масс свои директивы и решения, разъясняла и пропагандировала их, организовывала их выполнение, обобщала опыт и контролировала деятельность различных органов.

Важное методологическое значение имеет научная классификация печати. В ее основу могут быть положены различные критерии, например хронология, периодичность, характер издания и др. В последнем аспекте обычно выделяют три вида периодики: газеты; журналы; повторяющиеся издания (научные сборники, бюллетени и т. д.). По характеру происхождения или территориальному признаку периодические издания подразделяются на центральные, республиканские, краевые, областные, городские, районные и низовые (многотиражные). В зависимости от издающего органа периодика делится на издания коммунистической партии, государственных органов, профсоюзов, комсомола, общественных организаций, научных учреждений и т. д. [13, с. 108].

В зависимости от содержания и тематической направленности печати выделяют общественно-политические, экономические, литературно-художественные и специальные отраслевые издания. Для историков особую значимость имеют журналы "Вопросы истории КПСС", "История СССР" [1, с. 45].

Классификация по издателям предполагает классификацию по организациям, которые издают периодические органы печати. Следует выделить четыре основных группы издателей: партийная печать, советская печать, печать общественных организаций, печать научных организаций и различных обществ [2, с. 32].

Различные типы периодических изданий предназначены для определенных читательских групп. Назовем некоторые из них: 1) общеполитические издания для всех слоев общества; 2) издания для определенных социальных групп (рабочих, крестьян, интеллигенции) и общественных организаций (ВЛКСМ, профсоюзы); 3) профессиональные производственно-отраслевые издания для специалистов разных областей; 4) административно-территориальные издания с учетом административного деления для определенных регионов; 5) издания с учетом возрастных особенностей населения – для детей и юношества [12, с. 78].

Выполняя свои социальные функции, прежде всего информационную, печать обязана хранить и передавать самые различные виды источников. Эта видовая особенность определяет сложность структуры заключенной в прессе информации, одну группу

которой составляет публикуемый материал, а другая создается самой периодикой за счет собственных источников и в своих характерных формах. Методика работы с ними различна: в первом случае используются источниковедческие приемы анализа указанных видов документов, во втором – приемы, применяемые историками журналистики [11, с. 105].

В первой группе материалов прессы можно выделить типичные для нее и особенно важные как исторический источник официальные документы (тексты законов, правительственные сообщения, указы о награждениях, стенографические отчеты и протоколы съездов, конференций) и документы, созданные общественными организациями, коллективами (приветствия, отклики на события, письма, обращения, воззвания, резолюции собраний, договоры о соцсоревновании и т. п.) [11, с. 96].

Также, надо отметить, что на протяжении 1917 г. – середины 30-х годов сложились основные типы газетной периодики в территориальном разрезе: всесоюзная, республиканская, краевая и областная, автономных республик и областей, городская, низовая. Возникли новые типы газет. Важнейшим источником по курсу национальной политики коренизации, проводимой советской властью в Крымской АССР в начале XX в. являются периодические издания, 1920-х – середины 1930-х гг. в которых содержится богатый фактический материал о национальных меньшинствах [8] и их национальных административно-территориальных образованиях [7]. Кроме этого, материалы прессы позволяют ощутить общественно – политическую атмосферу того времени, ее малейшие колебания и изменения, которые неминуемо отражались на положении нацменьшинств [4].

В 1920 – 30-е годы в СССР выходило большое количество периодических изданий, посвященных жизни национальных меньшинств. Это не только центральные, но и местные издания. Среди центральных изданий необходимо отметить еженедельный орган Наркомнаца "Жизнь национальностей". В нем нашли отражение важнейшие партийные и государственные документы по национальному вопросу. Газета показывала преимущественно деятельность Наркомнаца, жизнь автономных республик РСФСР и нужды национальных меньшинств, работу учебных заведений по подготовке национальных кадров [6, с. 74]. Ценность источников данной группы велика. Так как опубликованные на страницах периодики 1920 – 30-х годов решения советских и партийных органов, информационные материалы, статьи руководителей различных органов способствуют более глубокому пониманию реализации основных положений национальной политики, как в центре, так и на местах. Эти материалы

помогают воссоздать исторический фон описываемых событий, взглянуть на многие проблемы глазами современников [5, с. 67].

Интересный материал о формировании и деятельности органов власти и управления Крымской АРСР находится в периодической прессе: журналах и газетах, которые выходили русским и татарским языками. Эти издания обстоятельно освещали текущие вопросы советского строительства в Крыму. Авторами статей были партийные и государственные руководители Крымской автономии, журналисты, обычные граждане. Они отслеживали всю сложность процесса советского строительства Крымской автономии, указывали на позитивное и недостатки, нерешенные проблемы, о которых не было информации в материалах съездов и совещаний [9, с. 123].

Например, в "Вестнике административной жизни Крыма", который издавался Народным комиссариатом внутренних дел Крымской автономии, печатались все документы текущего и перспективного государственного строительства, как русским, так и татарским, языком. В журнале "Пути коммунистического воспитания" анализировалось состояние советского строительства, деятельность советов, их национальный состав, другие данные [3, с. 211].

При систематизации информации периодической печати советского периода по национальному вопросу в Крымской АССР следует сочетать все виды газетных материалов, ибо только в такой совокупности они позволяют всесторонне исследовать данное историческое явление и выявить те закономерности, которые лежат в его основе [10, с. 98].

Таким образом, периодическая печать является настолько многообразным и сложным источником по истории СССР, что к ней нельзя подходить с единой меркой, а следует исходить из особенностей каждой газеты и журнала. Однако при работе с периодической печатью советского периода надо помнить о том, что кроме фактов в периодике дается их оценка, печать используется как средство воспитания, идеологического воздействия, социальной ориентации. Воспитательная функция диктует строгий отбор информации в определенных идеологических целях. То есть советская пресса является, прежде всего, средством пропаганды коммунистической идеологии. В силу этого направление пропагандистской и управленческой деятельности прессы определяется на основе директив КПСС. Поэтому, не смотря на большую информативность прессы советского периода, к данному виду источников надо подходить критически. Наконец, в газетах могут быть опубликованы материалы, не прошедшие достаточной проверки и не соответствующие действительности. Поэтому следует проводить глубокий критический анализ газетных материалов.

Сложность системы периодических изданий обуславливает разнообразную классификацию прессы. В зависимости от конкретных

задач исследования она может проводиться по таким признакам, как административно – территориальный, периодичность, язык, издатель, содержание, читательское и целевое назначение.

Литература

1. Антонова С. И. и др. Источниковедение истории СССР. Метод. указания для студентов заоч. и Ист. фак. гос. ун-тов. – 2-е изд доп. – М.: изд-во Моск. ун-та, 1968 г. – 345 с.
2. Антонова С. И. Периодическая печать как исторический источник по истории СССР (1895-1917 гг.) для студентов заочников ист. фак. гос. ун-тов. – Вып. 1. – М., 1966 – 55 с.
3. Варшавчик М. А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. М., 1967. – 360 с.
4. Власть Советов. Журнал Наркомата внутренних дел. – М., 1918-1938.
5. Григорьева И. В. Источниковедение истории Нового и Новейшего времени. Методические указания для студентов – заочников. – М., 1966. – 306 с.
6. Документы великого созидания: Источники по истории Украинской ССР. / В. А. Замлинский, А. Е. Бранштейн и др. – К.: Вища школа, 1986. – 213 с.
7. Журнал Наркомата по делам национальностей. М, 1922– 1924.
8. Жизнь национальностей. Газета Наркомата по делам национальностей. М., 1918 – 1921.
9. Источниковедение истории СССР: Учебник / Под ред. И. Д. Ковальченко. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1981. – 456 с.
10. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1998.- С. 335.
11. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы / Под ред. С. О. Шмидта. – М.: Наука, 1969. – 234 с.
12. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории ССР (Учебное пособие) – К.: Вища школа, 1976. – 128 с.
13. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР (Советский период) [Учебное пособие для исторического факультета вузов] М.: Высшая школа, 1966. – 343 с.

■■■■■■■■■■ *Михайло Ярошенко*

**КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ
ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Корупційні правопорушення, як негативне соціально-політичне явище існували в органах державної влади та місцевого самоврядування Російської імперії, підриваючи економічні на суспільні засади громадського життя. Підросійська Україна не була виключенням, зловживання посадовців, в тому числі місцевого рівня набували дедалі більшого розголосу.

Зокрема, в Київській губернії корупційні правопорушення теж були дуже поширені. Так, в секретній частині канцелярії київського губернатора 21 квітня 1890 року була заведена справа про зловживання службовим становищем Бердичівського міського голови Петра Жигаловського. Встановлено таємним розслідуванням, що Петро Жигаловський мав наступні зловживання при вчиненні певних, функціональних посадових дій, а саме: 1) при наймі приміщень для квартирування війська; 2) при складанні списків призовників на військову службу; 3) при складанні граничних, експертних цін на кошерне м'ясо для єврейського населення; 4) при дозволах на видання грошей на розходи єврейських благодійницьких установ; 5) надання посвідчень про рід торгівлі [1].

Щодо першого зловживання, то в Бердичеві в якому проживала значна кількість єврейського населення щорічно наймалося приміщень для квартирування війська на 48 000 рублів. Наймодавці за хабар домовлялися з членами міської Думи, які вирішували питання найму за державні кошти про найом будинків за певну суму та на певний період. Наймодавці мали конкретний інтерес мати завищену ціну за житло і бажано на значні терміни (як правило – це три або п'ять років). Петро Крижанівський, почесний громадянин здавав в найом чотири будинки в 1885, 1886 роках. Він передавав гроші в сумі 250 рублів щорічно єврею Ратнеру для передачі грошей членам міської Думи, які нібито впливали на прийняття даного рішення. Петро Крижанівський сподівався, що приміщення будуть здаватися в найом не менше ніж на три роки, але виявилось, що лише на рік. Вважаючи, що йому такий стан невігідний він звернувся до Київського, подільського та волинського генерал-губернатора зі скаргою на незаконні дії представників міської Думи. 6 березня 1887 року нібито за неправдиве донесення до нього в суді була застосована кримінальна відповідальність, але 18 березня 1888 року за судовим рішенням він був виправданий, бо на судовому слідстві було встановлено, що 500 рублів – це був хабар членам міської Думи [2].

Щодо другого зловживання, то в Бердичеві практикувалася фінансова допомога єврейської громади для призовників – "бідних" євреїв, в тому числі конфіденційно для звільнення від військової повинності. Нібито для цих цілей, багаті євреї дали Петру

Жигаловському хабар в сумі 3275 рублів. За анонімними джерелами виділялися гроші для впливових з даного питання поліцейських чинів, членів міської Думи, чиновників, що відповідали за призов до збройних сил і т.і.

Щодо третього зловживання, то існував так званий коробочний збір на кошерне м'ясо для євреїв. Ціни на м'ясо встановлювала міська Дума, яка мала оціночну комісію кваліфікованих експертів. Якщо ціни на м'ясо піднімалися, то відповідно до отриманого доходу хабар передавався в міську Думу [3].

Щодо четвертого зловживання, то Бердичівський міський голова мав право видавати дозвіл на видачу грошей благодійницькими єврейськими організаціями для лікарні. Але в 1890 році Петро Жигаловський чомусь відтягував видачу грошей в сумі 3248 рублів, хоча міська Дума дозволила цю видачу. Міський голова мав прихильників серед частини євреїв міста Бердичева і хотів багатих меценатів, які входили в склад правління благодійницькими справами замінити своїми довіреними людьми, щоб мати значні "доходи" від благодійності.

Щодо п'ятого зловживання, то податкові інспектори Казенної Палати, перевіряючи торгівців міста виявили грубі порушення. Насамперед це стосувалося оптових торговців, які не мали посвідчень гільдії на право такої торгівлі. Були складені протоколи за якими порушники торгівлі заплатили штраф в розмірі декількох тисяч рублів. Знаючи про це, міська Дума видала "неправдиві" посвідчення таким торговцям щодо здійснення торгівлі в роздріб, хоча як припускають це могло відбутися за певну винагороду [4].

Дані про Петра Жигаловського були добуті конфіденційно, довести його вину у встановленому законом порядку було неможливо, тим більше передати матеріали справи до суду для притягнення до кримінальної відповідальності. За матеріалами канцелярії діяв він спритно, мав спільників у міській Думі та поліції. Процесуальних підтверджень його вини не було. Є багато доносів на нього, в тому числі анонімних, а також службових, конфіденційних перевірок. Київський, подільський та волинський генерал-губернатор граф Олексій Ігнат'єв, вже 6 жовтня 1890 року висловився за негайне звільнення Петра Жигаловського з займаної посади та призначення нового Бердичівського міського голови. Вказівка Олексія Ігнат'єва була виконана. Це не завадило Петру Жигаловському звернутися з проханням до волинського губернатора про призначення на нову посаду. Доповідна записка волинського губернатора з приводу увільнення з посади міського голови за якими конкретно мотивами це відбулося додано до матеріалів службової перевірки [5].

В канцелярії київського губернатора в секретній його частині знаходиться багато справ щодо скарг населення відносно зловживань посадових осіб (Державний архів Київської області, ф.2). Значна

кількість анонімних скарг. Як правило довести корупційні правопорушення було дуже важко, іноді неможливо, тим більше передати кримінальну справу до суду, тому генерал – губернатор Київської, волинської та подільської губерній, губернатори йому підпорядковані посилали чиновників різного рангу з особливих доручень для конфіденційного проведення службового розслідування. Якщо виявлялося що є ознаки складу правопорушення то службова особа звільнялася від займаної посади. Ці дії були направлені на попередження дискредитації влади, на незаконні, злочинні дії чиновників. В ході розслідувань виявлялися злочинні "схеми" збагачення чиновників, коло потенційних правопорушників. Представники влади діяли обережно, іноді мали впливових покровителів, створюючи видимість дотримання закону та процедур прийняття ними рішень.

Література

1. Державний архів Київської області (ДАКО).- ф.2, оп.206, спр.636. – арк.44.
2. Там само. – арк.1.
3. Там само. – арк.2.
4. Там само. – арк.2.
5. Там само. – арк.7.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Акічев Шаміль Мулламович**, науковий співробітник Конотопського краєзнавчого музею ім. О.Лазаревського

2. **Баранова Наталія Миколаївна**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя.

3. **Бобровський Артем Сергійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Донбаської національної академії будівництва та архітектури.

4. **Бучин Олексій Петрович**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя.

5. **Волкова Світлана Миколаївна**, аспірант кафедри історії України Донецького національного університету.

6. **Гречок Лідія Михайлівна**, викладач кафедри англійської мови Чернігівського державного Інституту економіки і управління.

7. **Гузій Тетяна Миколаївна**, викладач кафедри англійської мови Чернігівського державного Інституту економіки і управління.

8. **Давиденко Юрій Миколайович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

9. **Делібалтова Юлія Володимирівна**, аспірант кафедри історії Чорноморського державного університету ім. П. Могили (м. Миколаїв).

10. **Дмитренко Наталія Михайлівна**, аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

11. **Дудка Лариса Олексіївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

12. **Дудченко Геннадій Миколайович**, старший викладач кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

13. **Желєзко Роман**, студент IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

14. **Жмака Алла**, студентка IV курсу історично-юридичного факультету Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя.

15. **Івлєва Яна Анатоліївна**, асистент кафедри історії та правознавства Євпаторійського інституту соціальних наук Республіканського вищого навчального закладу.

16. **Кондрашов Віктор Федорович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського.

17. **Крапив'янський Станіслав Миколайович**, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

18. **Кушерець Тамара Вікторівна**, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

19. **Луняк Євген Миколайович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

20. **Мартиненко Володимир Васильович**, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

21. **Мисливець Андрій Петрович**, директор Остерського краєзнавчого музею.

22. **Редько Андрій Григорович**, старший викладач кафедри ТІДП Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

23. **Ростовська Ольга Василенна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

24. **Савін Сергій Леонідович**, старший консультант відділу зовнішньополітичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень.

25. **Семенова Марина Валентинівна**, асистент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

26. **Стрикун Микола**, студент IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

27. **Тропіна Арина Анатоліївна**, вчитель історії Євпаторійського навчально-виховного комплексу "школа №14-лицей", аспірант Дніпропетровського національного університету ім. Олесья Гончара.

28. **Хасцький Олександр Петрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії та права Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського.

29. **Чонка Тетяна**, студентка V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

30. **Ярошенко Михайло Олексійович**, старший викладач кафедри правознавства Інституту політології та права Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**ЗНАКИ ПИТАННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
УКРАЇНА НА ПЕРЕХРЕСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ**

Збірник матеріалів V Міжнародної конференції

Технічний редактор – Сливко В. П.
Верстка, макетування – Борщ О. В.

Видання друкується за авторським редагуванням.

Підписано до друку 02.07.10 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 12,1

Папір офсетний.
Тираж 30 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru